

21200

XVI. YÜZYIL ADANA TARİHİ

Yılmaz Kurt

Hacettepe Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Tarih Anabilim Dalı için
öngördüğü DOKTORA TEZİ olarak hazırlanmıştır.

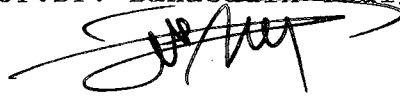
Y. Ö.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

Ankara
Mart, 1992

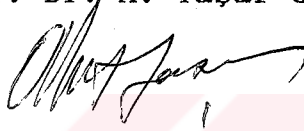
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü Müdürlüğüne

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

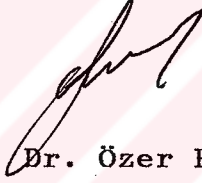
Başkan Prof.Dr. Bahaeddin Yediyıldız (Danışman)

Üye Prof. Dr. A. Yaşar Ocak

Üye Prof. Dr. Özkan İzgi

Üye Prof. Dr. Özer Ergenç

Üye Yrd. Doc. Dr. Mehmet Öz

Onay

Yukarıdaki imzaların, adigeçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

12 / 5 / 1992

Enstitü Müdürü
Prof. Dr. Süleyman Yıldız

T E Ş E K K Ü R

Çalışmalarım sırasında kıymetli yardımlarını benden esirgemeyen ve titiz çalışmasıyla karşılaştığım zorlukları çözmemi sağlayan tez danışmanım Prof.Dr. Bahaeddin Yediıldız'a burada teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Birçok arşiv malzemesini kapsayan bilgilerin bir araya getirilmesi ve hesaplamaların yapılmasında bilgisayar kullanılması büyük kolaylık yaratmıştır. Bana bu konuda yol gösteren ve her türlü yardımı yapan Doç.Dr. Mesut Elibüyük'e ne kadar teşekkür etsem azdır.

Değerli fikirlerinden istifade etmek imkânı bulduğum Prof.Dr. Özer Ergenç'e, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nin kıymetli elemanları Adnan Torun, Hayrettin Gültekin ve Mustafa Ekinci'ye ayrı ayrı teşekkür ederim.

Adana tarihi konusunda yıllarını harcayan ve pek çok eser ortaya koyan , Adana eski Belediye Başkanı Kasım Ener değerli vakitlerini ayırarak bana yardımcı olmuştur. Kendisine minnet ve şükran borçluyum.

Bölge çalışmalarım sırasında bana yardım eden Adana İl Kültür Müdürü Veysel Erdem Bozdoğanil'e, Vakıflar Bölge Müdürü Mevlüt Mert'e, Adana Müzesi Müdürü İsmet İpek'e, kardeşlerim Cumhur ve Mehmet Kurt ile babam İbrahim Kurt'a teşekkür ederim. Bölge çalışmalarımda Adana'nın yardımsever, sıcakkanlı halkından, bölge tarihi ile ilgilenen amatör tarihçilerinden de büyük yardım ve ilgi gördüm. İsimlerini tek tek sayamayacağım bu insanlara ve yardımlarını gördüğüm diğer arkadaşlarıma da teşekkür borçluyum.

Ö Z E T

1516 yılında Osmanlı topraklarına katılan Adana, Halep Eyaletine bağlı Yurtluk ve Ocaklık statüsünde bir sancaktı. Yönetimi 1608 yılına kadar Ramazanoğulları beylerinin idâresine bırakılmıştı. XVI. yüzyılda Kadirli, Kozan, Saimbeyli, Tufanbeyli, Feke, Bahçe ilçeleri Adana sancağına dahil değildi.

Adana'da 1519- 1572 arasında 7 ayrı tahrir yapılmış olması diğer sancaklara kıyasla daha geniş bir araştırma imkânı vermiştir. Özellikle nüfusun kısa aralıklarda oldukça büyük yükseliş ve düşüşler göstermesi sosyal çalkantıların ve ekonomik sıkıntıların izlerini taşımaktadır. 1527 yıllarında başlayan iç karışıklıklar yüzünden 1525'de 17608 olan vergi nüfusu 1530'da 13585'e düşmüş; 1536'da 19932'ye çıkmış; 1547'de tekrar 18341'e düşmüş; 1572'de % 15 oranında yükselerek 21110 olmuştur.

Sancak merkezi olan Adana'dan başka Ayas ve Kınık kasabaları ile 47 köy yerleşiminde yaşayan yerleşik nüfus toplam nüfusun ancak % 15'i kadardı. Halkın geriye kalan % 85'i cemaat halinde konar-göçer bir hayat yaşıyordu. 1521'de 85 olan köy yerleşiminin 1572'lerde 47'ye düşmesi XVI. yüzyılda birçok Anadolu sancağını etkileyen Celâlî ayaklanmaları sebebiyle köylerden kaçış olarak açıklanabilir.

Adana sancağında yaşayan halkın % 98'i Türk ve Müslümandır. Ermenilerden oluşan gayrimüslim halk, Adana, Ayas şehir merkezlerinde ve stratejik önemini koruyan 4 kale ile Tavudu köyünde yaşamaktaydı.

Ekonomi büyük oranda tarıma dayanmaktaydı. Buğday, arpa ve pamuk üretimi toplam tarım üretiminin % 80'ini oluşturmaktaydı. Halkın % 85'inin konar-göçer olmasına karşılık tarımın ekonomide birinci sırayı işgal etmesi bu insanların tam bir göçebe hayatı yaşamadıklarını göstermektedir. Bu konar-göçer toplum yapısı 1865'lere kadar varlığını sürdürecektir.

SUMMARY

Adana which was annexed to Ottomam territories in 1516 was a district (sancak) belonged to the Halep Province with the status of Yurtluk and Ocaklık. Its administration was left to the Ramazanoğulları Bey's rule until 1608. In the seventeenth century the townships of Kadirli, Kozan, Saimbeyli, Tufanbeyli, Feke and Bahçe were not included in the Adana district.

The fact that seven separate land registrations were carried out between 1519- 1572 in Adana, has provided an opportunity for a more detailed study. Especially the growth of population which rose and declined sharply over short periods of time bears the traces of social disorder and economic troubles. Because of the internal upheavals which occurred around 1527, the tax-paying population which was 17608 in 1525, went down to 13585 in 1530, it went up to 19932 again in 1536 whereas it fell down to 18341 in 1547. It was recorded at 21110 in 1572 with a 15 % growth rate.

Apart from Adana which was the district center, the towns of Kınık and Ayas and 47 village settlements, the amount of the sedentary population was only the 15% of the total population. The remaining of the population lived in collective communities, in a nomadic way of life.

The decrease in the number of village settlements from 85 in 1521 to 47 in 1572, can be explained as Great Flight which resulted from the Celali Rebellions that effected most of the Anatolian districts in the seventeenth century.

The 98 % of the population living in Adana district was of Turkish and Muslim origin. The non muslim population which was made up of Armenians, lived in Adana and Ayas city centers, and in the four fortresses which still retained their strategic importance and in the village of Tavudu.

Economy depended mainly on agriculture. Wheat, barley and cotton production consisted of 80 % of the total agricultural production. Although 85 % of the population was nomadic, the primary importance of the agriculture in economy shows that these people did not live in a totally nomadic style of life. This nomadic structure of the society would last until 1865. .

İÇİNDEKİLER

TABLO VE GRAFİKLER ÇİZELGESİ	vi- xii
ÖNSÖZ	xvi- xvii
GİRİŞ	1
A. Kaynaklar hakkında bilgi	2
B. Adana'nın coğrafi konumu.....	9
C. Türk nüfusun Adana'ya gelmesi, Memlukler döneminde Ramazanoğullarının Adana'ya hakim olması	12
D. Adana'nın Osmanlı egemenliğine geçmesi....	17
Dipnotlar	20
I. BÖLÜM : İDARİ YAPI.....	23
A. Halep Eyâleti	23
B. Adana Sancağı	26
1. Yurtluk ve Ocaklık	27
2. Osmanlı yönetiminde Ramazanoğulları Beyleri dönemi	32
C. Adana Sancağı'nın kazâları	37
D. Adana Sancağı'nın nâhiyeleri	37
E. Sonuç	42
Dipnotlar	44

II.BÖLÜM : YERLEŞME VE NÜFUS	47
A. Yerleşme alanları	47
1. Şehir ve kasabalar	47
a. Adana	47
b. Ayas	51
c. Kınık	51
2. Köyler	55
B. Yerleşik nüfus	58
a. Şehirli ve kasabalılar	58
b. Köylüler	64
C. Konar-göçer nüfus: Cemaatler	66
D. Müslim ve gayrımüslim nüfus	78
E. Sonuç	82
Dipnotlar	83
Tablolar	85
Grafikler	107

III.BÖLÜM : EKONOMİK YAPI	114- 225
---------------------------------	----------

A. Tarım ürünleri ve bunlardan alınan öşür ve vergiler.....	114
1. Buğday üretimi (Öşr-i hınta).....	115
2. Arpa üretimi (Öşr-i şa'îr).....	118
3. Pamuk üretimi (Öşr-i kutn).....	120
4. Susam üretimi (Öşr-i simsim).....	122
5. Çeltik üretimi (Öşr-i çeltik).....	123
6. Alef üretimi (Öşr-i alef).....	129
7. Sebze üretimi (Resm-i bostan).....	130
8. Kavun ve karpuz üretimi (Mal-ı sayfî).....	131
9. Erzen (= Darı) üretimi (Öşr-i erzen).....	132
10. Bağcılık (Öşr-i bağ ve haracü'l-kürüm).....	132
11. Diğer ürünler.....	134

B. Hayvancılık.....	138
1. Koyun ve keçi yetiştiriciliği (Resm-i aġnâm ve resm-i ma'zû).....	138
2. Camus yetiştiriciliği (Resm-i camus).....	140
3. Arıcılık (Resm-i nahl = Resm-i küvvare).....	141
4. Balıkçılık.....	143
5. Hayvancılıkla ilgili diġer vergiler.....	144
C. Sanayi ve ticaret.....	147
1. Sanayi	147
2. Madencilik ve maden iŖçiliġi.....	152
3. Tuz üretimi.....	153
4. Ticaret.....	154
5. Mahsul-ı keŖtî.....	162
D. Vergiler.....	163
1. Resm-i hane.....	164
2. Resm-i mücerred.....	167
3. Cizye ve harac.....	168
4. Bad-i hava.....	171
5. Resm-i arusiyye.....	172
6. Cürm ü cinayet.....	173
7. Resm-i tapu.....	173
8. Resm-i deŖtbanî.....	175
9. Resm-i asiyâb.....	175
E. Toprak idâresi.....	176
1. Haslar.....	176
2. Zeametler.....	178
3. Timarlar.....	179
4. Vakıflar.....	184
5. Mülkler.....	194
G. Sonuç.....	198
Dipnotlar.....	200
Tablolar.....	205
Grafikler	222
Ramazanoġulları ÇarŖısı (8 Kapılı ÇarŖı) plânı	225

IV. BÖLÜM : MİMARİ YAPILAR.....	226
1. Taşköprü.....	226
2. Misis köprüsü.....	227
3. Adana kalesi.....	227
4. Ağca Mescit.....	228
5. Küçük Mescit.....	230
6. Harem Dairesi = Vakıf Sarayı.....	230
7. Selâmlık Dairesi = Tuz Hanı.....	230
8. Irmak Hamamı.....	231
9. Çarşı Hamamı (Hamam-ı Cedid = Yeni Hamam).....	232
10. Gön Hanı.....	234
11. Kapalı Çarşı (Bezzazistan).....	234
12. Bakırcılar Çarşısı (Ramazanoğulları Vakıf Çarşısı = Büyük Çarşı = 8 Kapılı Çarşı).....	236
13. Yağ Camii (Eski Cami = Cami-i Atik = Cami-i Köhne).....	237
14. Yağ Cami Medresesi (Medrese-i Cedide = Yeni Medrese = Piri Paşa Medresesi).....	238
15. Ulu Cami (Halil Bey Camii = Cami-i Cedid).....	239
16. Ulu Cami Medresesi (Medrese-i Atika = Eski Medrese = Halil Bey Medresesi).....	241
17. Cuma Fakih Mescidi.....	241
18. Kemeraltı Camii (Savcıoğlu Camii).....	242
19. Hasan Kethüda Camii.....	243
20. Kurtkulağı Camii.....	244
Dipnotlar	246
 GENEL SONUÇ	 247
 KAYNAKÇA	 251
EKLER	300
1. Adana Kanunnâmeleri.....	300
2. Kanunnâme-i İskele-i Ayas.....	309

KISALTMALAR

- BA. : Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı
Arşivleri Başkanlığı (Başbakanlık Arşivi)
- Bkz. : Bakınız
- TD. : Tahrir Defteri
- ED. : Evkâf Defteri
- Ed. : Editör
- Haz. : Hazırlayan
- İA : İslâm Ansiklopedisi
- EI² : İslâm Ansiklopedisi
- İD. : İcmâl Defteri
- TTK. : Türk Tarih Kurumu
- TKGM. : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü
Kuyûd-ı Kadîme Arşivi
- VGMA. : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
- Yay. : Yayınları

TABLO VE GRAFİKLER ÇİZELGESİ

II. BÖLÜM: YERLEŞME VE NÜFUS

T A B L O L A R

TABLO I: 1525, 1536 ve 1572 tahrirlerine göre nüfusun dağılım yüzdeleri.

TABLO II : Bab-ı Tarsus Mahallesi.

TABLO III: Keçeci Mahallesi.

TABLO IV: Çukurmescid Mahallesi.

TABLO V: Mescid-i Saçlı Ahmed Mahallesi.

TABLO VI: Cuma Mescid Mahallesi (Cami-i Atik Mahallesi).

TABLO VII: Veled-i Kantar (Kantaroglu Mescidi) Mahallesi.

TABLO VIII: Debbagân (Debbaghâne) Mahallesi.

TABLO IX: Hacı Fakihoglu Mahallesi.

TABLO X: Yukarı Mahalle (Hamid Hacı Mescidi Mahallesi).

TABLO XI : Kara Sofu (Kara Soku) Mahallesi.

TABLO XII: Kadı Mescidi Mahallesi.

TABLO XIII : Zaviye-i Yaraş Dede Mahallesi.

TABLO XIV : Akça (Ağca) Mescid Mahallesi.

TABLO XV: Kassarcılar Mahallesi.

TABLO XVI: Su Gedigi (Selim Bey Mescidi) Mahallesi.

TABLO XVII: Cami-i Cedid-i Halil Bey Mahallesi.

TABLO XVIII: Cemaat-ı Kefere-i Ermeniyân Mahallesi.

TABLO XIX: Burnukara Mescidi Mahallesi.

TABLO XX: Tepebağ Mahallesi.

TABLO XXI: Emirli Mahallesi.

TABLO XXII: Mescid-i Ramazan Ağa Mahallesi.

TABLO XXIII: Kayalıbağ Mahallesi.

TABLO XXIV: Sadât Mahallesi.

TABLO XXV: Baytemür Mahallesi.

TABLO XXVI: Neccarköyü Mahallesi.

TABLO XXVII : Adana Mahalleleri.

TABLO XVIII : Ayas Mahalleleri.

TABLO XXIX : Yunus Dede Mahallesi. (Kınık)

TABLO XXX : Selman Mahallesi. (Kınık)

TABLO XXXI : Cami Mahallesi. (Kınık)

TABLO XXXII : Dursunlu Mahallesi. (Kınık)

TABLO XXXIII : Bayram Halife (Bayram Fakih) Mahallesi.

TABLO XXXIV : Kınık Mahalleleri.

TABLO XXXV: Şehir ve kasabalarda nüfus.

TABLO XXXVI : Ayas nâhiyesi köyleri.

TABLO XXXVII: Berendi nâhiyesi köyleri.

TABLO XXXVIII : Kınık nâhiyesi köyleri.

TABLO XXXIX: Adana sancağı köyleri.

TABLO XL : TD.69 (1519) ve TD.110 (1521) Cemaatler
ve toplam nüfus.

TABLO XLI : TD.998 (1530) Adana sancağı nüfus sonuçları.

TABLO LXII : TD.450 (1525) Cemaatler ve toplam nüfus.

TABLO XLIII: TD.177 (1536) Cemaatler ve toplam nüfus.

TABLO XLIV : TD.254 (1547) Cemaatler ve toplam nüfus.

TABLO XLV: TD.114 (1572) Cemaatler ve toplam nüfus.

TABLO XLVI : Cemaatlerin nâhiyelere dağılımı.

TABLO XLVII : Adana sancağı toplam nüfusu.

TABLO XLVIII : Gayrimüslim nüfus.

II BÖLÜM: NÜFUS VE YERLEŞME

G R A F İ K L E R

GRAFİK I : Adana şehir nüfusu.

GRAFİK II : Ayas şehir nüfusu.

GRAFİK III : Kınık şehir nüfusu.

GRAFİK IV : Şehir ve kasabalar.

GRAFİK V : Şehir ve kasabalar toplam nüfus.

GRAFİK VI : Adana sancağı köyleri.

GRAFİK VII : Adana sancağı cemaatleri nüfus.

GRAFİK VIII : Adana sancağı toplam nüfus.

GRAFİK IX : Adana sancağı Müslim ve Hristiyan nüfus.

GRAFİK X : Adana sancağı nüfus dağılımı (1521).

GRAFİK XI : Adana sancağı nüfus dağılımı (1525).

GRAFİK XII : Adana sancağı nüfus dağılımı (1530).

GRAFİK XIII : Adana sancağı nüfus dağılımı (1536).

GRAFİK XIV : Adana sancağı nüfus dağılımı (1572).

III. BÖLÜM : E K O N O M İ K Y A P I

T A B L O L A R

- TABLO I : 1572 yılında buğday üretiminin nâhiyelere göre dağılımı.
- TABLO II: 1572 yılında arpa üretiminin nâhiyelere göre dağılımı.
- TABLO III: 1572 yılında pamuk üretiminin nâhiyelere göre dağılımı.
- TABLO IV: 1572 yılında mezraaların nâhiyelere göre dağılımı ve gelirleri.
- TABLO V: 1572 yılında kovan vergisi (= resm-i nahl= resm-i küvware).
- TABLO VI : Adana şehir merkezinde pamuk kapanı ve pamuk ipliği pazarı gelirleri.
- TABLO VII: Adana sancağı boyahane gelirleri.
- TABLO VIII: 1572 yılında sanayi kuruluşlarından sağlanan gelirler.
- TABLO IX: 1572 ve 1547 tahrirlerinde mahsûl-ı keştî geliri.

- TABLO X: 1572 tahririnde resm-i arusiyye.
- TABLO XI: 1572 tahririne göre bâd-ı hava, resm-i tapu, resm-i deştbanî ve resm-i âsiyâb vergilerinin nâhiyelere göre dağılımı.
- TABLO XII: 1572 yılında Adana sancağında dirlik, vakıf ve mülkler.
- TABLO XIII: 1572 yılında timarların nâhiyelere dağılımı ve toplam gelirleri.
- TABLO XIV: Timar sâhiplerinin gelir seviyeleri.
- TABLO XV: Ramazanoğulları vakfının gelir kaynakları.
- TABLO XVI: Ramazanoğulları vakfının giderleri.
- TABLO XVII: Ramazanoğulları vakfından ücret alanlar.
- TABLO XVIII: Adana şehir merkezindeki vakıflar.
- TABLO XIX: Adana şehir merkezi dışındaki vakıflar.
- TABLO XX: TD.69 (1519) Mezraa ve köyler tarım ürünleri.
- TABLO XXI: TD.110 (1521) Mezraa ve köyler tarım ürünleri.
- TABLO XXII: TD.450 (1525) Mezraa ve köyler tarım ürünleri.
- TABLO XXIII: TD.969 (1530) Mezraa ve köyler tarım ürünleri.
- TABLO XXIV: TD.177 (1536) Mezraa ve köyler tarım ürünleri.
- TABLO XXV: TD.254 (1547) Mezraa ve köyler tarım ürünleri.
- TABLO XXVI: TD. 114 (1572) Mezraa ve köyler tarım ürünleri.

- TABLO XXVII: 1536- 1572 yılları arasında köylerde tarım ürünleri ve vergilerin nâhiyelere dağılımı.
- TABLO XXVIII: Adana sancağında 1519- 1572 arasında tarım ürünleri.
- TABLO XXIX: Tarım ürünleri ve birim fiatları. lere göre dağılımı.
- TABLO XXX: 1572 yılında tarım ürünlerinden alınan öşür miktarının akça olarak nâhiyelere dağılımı.
- TABLO XXXI: Buğday, arpa ve pamuk gelirlerinin ekonomideki payı.
- TABLO XXXII: 1536 yılında hayvancılıkla ilgili vergilerin nâhiyelere göre dağılımı.
- TABLO XXXIII: 1572 yılında hayvancılıkla ilgili vergilerin nâhiyelere göre dağılımı.
- TABLO XXXIV: 1536 yılında Adana sancağı gelirleri.
- TABLO XXXV: 1547 yılında Adana sancağı gelirleri.
- TABLO XXXVI: 1572 yılında Adana sancağı gelirleri.
- TABLO XXXVII: 1536 yılında şehir ve kasaba mahsûl gelirleri.
- TABLO XXXVIII: TD. 254 (1547) şehir mahsûl gelirleri .
- TABLO XXXIX: 1572 yılında şehir ve kasaba gelirleri ile cemaat ve mezraa gelirleri dışındaki diğer gelirlerin nâhiyelere dağılımı.
- TABLO XL: 1525- 1572 yılları arasında Adana sancağı toplam geliri.

BÖLÜM III: EKONOMİ

G R A F İ K L E R

- GRAFİK I: Adana sancağında, buğday, arpa ve pamuk üretimi.
- GRAFİK II: Buğday, arpa ve pamuk tarımında kişi başına düşen üretim (kg olarak).
- GRAFİK III: 1547 yılı tarım gelirleri.
- GRAFİK IV: 1572 yılı tarım gelirleri.
- GRAFİK V: Adana sancağı gelirleri (1572 yılı).
- GRAFİK VI: Adana sancağı giderleri (1572 yılı).

Ö N S Ö Z

Adana, Anadolu'nun Suriye'ye açılan kapısı olması bakımından önemli bir mevkidedir. Anadolu Beyliklerinin en uzun ömürlülerinden birisi olan Ramazanoğulları Beyliğinin başkentliğini yapmış olması da Adana'nın Türk tarihi içerisindeki önemini arttırmaktadır. Ayrıca bölgede 1516-1608 yılları arasında uygulanan Yurtluk ve ocaklık sisteminin Osmanlı idâre düzeninde ayrı bir yeri ve önemi vardır.

XVI. yüzyıl Osmanlı arşiv kaynaklarının en yoğun olduğu bir dönemdir. Arşivlerimizde XVI. yüzyıl Adana tarihini aydınlatacak pek çok tahrir defteri, vakıf defteri vs. gibi belge olmasına rağmen bu kaynaklar yeterince kullanılmamıştır. Bu sebeple araştırma konumuzu XVI. Yüzyıl Adana Tarihi olarak tesbit ettik.

Araştırmamızın başlangıç tarihi olarak bölgenin Osmanlı hakimiyetine geçtiği 1516 tarihini esas aldık. Memlukler devrinde bölgede yarı bağımsız hakimiyet sürdüren Ramazanoğulları bu durumlarını Osmanlı yönetiminde de yurtluk ve ocaklık olarak devam ettirdiler. Ramazanoğlu Pir Mansur Bey'in 1608 tarihinde Beylik'ten ayrılmasından sonra Adana, merkezden gönderilen sancak beyleriyle idâre olunan sıradan bir Osmanlı sancağı oldu. Bu bakımdan biz de çalışmamızın tarih sınırlarını 1516-1608 olarak belirledik.

Arşiv belgelerine dayanarak yaklaşık 50 yıllık bir zaman dilimi içerisinde nüfus hareketliliğini, tarım ve hayvancılıkta ortaya çıkan gelişmeleri matematik oranları ile tesbit etmek; bunun coğrafya üzerindeki dağılımını görebilmek imkânı bulmaktayız. Sosyo-ekonomik tarihleri üzerinde inceleme yapılmış olan Ordu, Harput, Kemah gibi sancaklarda ortaya çıkan soruçlarla karşılaştırmalar yapacağız.

Son yıllarda yurdumuzda bölge tarihi çalışmaları hız kazanmış, birçok doktora ve doçentlik tezi çalışması kitap olarak da yayımlanmıştır. Biz burada aynı metotla 8 Mufassal, 3 İcmâl, 1 Vakıf Defteri ile Mühimme kayıtlarında

ve diğer arşiv belgelerinde yer alan verileri kullanılır hale getirdik. Çizmiş olduğumuz tablo ve grafiklerden bir kısmını metin içerisinde verirken, bir kısmını da bölüm sonlarında ek olarak verdik. Bu arada konumuzla ilgili kaynak ve telif eserlerdeki bilgilerle arşivlerden topladığımız bilgileri yoğurarak konuyu tam olarak aydınlatmaya çalıştık.

XVI.Yüzyıl Adana Tarihi'nin araştırılması çabalarımızla Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi ve Türk tarihi araştırmalarına bir katkıda bulunabilmişsek kendimizi mutlu sayacağız.

GİRİŞ

A. Kaynaklar hakkında bilgi

XVI. Yüzyıl Adana Tarihi isimli araştırmamızın iskeletini arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Bu sebeple sık sık başvuracağımız arşiv kaynaklarımızı buldukları arşivlere göre tanıtmak istiyoruz.

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivi (Başbakanlık Arşivi):

Arşiv kaynaklarımız içerisinde önemli bir yeri olan Tapu Tahrir Defterlerinden ilk 7'si İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde bulunmaktadır.

TD.69 (1519) Adana, Tarsus, Sis (= Kozan) Mufassal Tahrir Defteri:

Defter, Adana sancağının ilk Tahrir defteridir. Defterin baş kısmı eksiktir. Ramazanoğlu Piri Bey'le ilgili mülk kaydıyla Adana sancağı sona erer. Daha sonra Kayıtbay Sultan Kanunnâmesi ile Tarsus; Sis Kanunnâmesi ile de (s.664) Sis (Kozan) Sancağı başlar.

Defterde ilk cemaat olarak görülen Başıkaralı Cemaati TD.114 (1572)'de Yüregir Nâhiyesinde varak 30b'de yer almaktadır. Bu durumda defterin yaklaşık 50 sayfası eksik olmalıdır.

Defterin yazım tarihi, Tarsus ve Sis (Kozan) sancaklarının mukaddemesinden anlaşıldığına göre Milâdî 1519 yılının Şubat ayına rastlamaktadır. Tahrir emini Fatih Sultan Mehmed'in adamlarından Nişancı Yusuf'tur. Katiplik görevini ise zaimlerden olan Derviş Süleyman bin Murad yapmıştır.

Defterde "nâhiye" düzeni görülmemektedir. Burada nâhiye yerine kullanılan deyim "ordu" kelimesidir.

TD.110 (1521) Özerili Mufassal Tahrir Defteri:

Defter, küçük boy 128 sayfa olup 928/ 1521 tarihli-
dir. Defterin ilk sayfalarında (1- 5), "Kanunnâme-i Bazar-
ı Berendi" , "Kanunnâme-i İskele-i Ayas" , "Kanunnâme-i
Nâhiye-i Kınık" ile Kınık Nâhiyesi çeltik arkları ile
ilgili kanunnâme yer almaktadır. Özer İli (Üzeyir) sancağı
Adana' sancağına bağlı bir sancak olarak gösterilir.
Kınık nâhiyesi, 53. sayfada başlar. 93. sayfada Berendi
nâhiyesine geçilir. Ayas nâhiyesi, Berendi Nâhiyesine
bağlı gösterilmiştir.

**ID.109 (1521) Adana'ya Tabi Özer Livâsı İcmâl
Defteri:**

Tamamı küçükboy 92 sayfa olan bu icmâl defteri TD.110
(1521)'in icmâli olarak 1521 yılında düzenlenmiştir.
Normal olarak icmâl defterleri mufassaldan bir yıl
sonrının tarihini taşır. Belki de bu defterlerler çok
küçük olduklarından aynı yıl içerisinde hemen icmâli
çıkartılabilmıştır. Mukaddemesinde tahrir emini Abdulkerim
Çelebi bin Abdullah Paşa, kâtibi ise Süleyman Mahmud
Es-selâhî olarak belirtilmiştir. Dergah-ı âli
müteferrikalarından olan Abdulkerim Çelebi'nin Halep
defterdarı olduğunu ve Halep'in ilk tahriri ile
görevlendirildiğini bilmekteyiz (Hoca Sadeddin 1280, II:
378).

"Defter-i Mücmel-i Nâhiye-i Kınık, tabi-i livâ-i
Adana" başlığından sonra (s. 37) Kınık Emiri "Hamza Bey
bin Göçeri"'nin has gelirleri sıralanmıştır. Ayas nâhiyesi
TD.110'da olduğu gibi Berendi nâhiyesi içerisinde (s. 67)
gösterilmiştir.

**TD.450 (1525- 1526) Adana, Üzeyir, Tarsus, Sis
Mufassal Tahrir Defteri:**

Tarihsiz olan bu mufassal defter Adana sancağının 9
nâhiyesini kapsamaktadır. Bu bakımdan TD.450 , Adana'nın
şekil ve muhteva bakımından tamam olan ilk defteridir
diyebiliriz.

Adana kanunnâmesinden sonra (s.2) Adana mahalleleri ve Adana şehir merkezinin gelirleri (mahsûl-ı Adana) açıklanmıştır. 419. sayfada Adana sancağı son bulmaktadır.

997-1022. sayfalar arasında vakıf ve mülklerle ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Bu da bize bu 4 sancağın müstakil bir vakıf defterinin o tarihlerde mevcut olmadığını gösterir.

Defterin tahrir emini belirtilmemiştir. Davudi (Tavudı) köyü ile ilgili bir kayıttan (s. 318) defterin TD. 110 (1521)'den sonraki bir tarihte tutulmuş olduğu sonucunu çıkarmaktayız. Para biriminin Halebî akça olması da TD.450'nin TD.110 (1521)'den sonra; 969 numaralı defterden önce yazıldığını göstermektedir. Çünkü TD. 450'den sonraki defterlerde para birimi Osmanlı akçasıdır. (TD. 450: 106) 'da Misis (Yakapınar) köprüsü bâcının deve yükünde 6 Halebî akça, beygir yükünde 4 Halebî akça olduğu belirtilmiştir. (TD. 969: 45)' de bu kayda atıf yapılması ve yeni bâc miktarlarının açıklanması TD.450'nin TD.969'dan önce tutulduğunu gösterir. Bütün bu hususları göz önüne alarak TD.450'nin yazım tarihini 1525-26 olarak tahmin etmekteyiz.

TD.450'nin en önemli özelliği vergi veren halkın adlarının altında çift, nimçift ve mücerred olduklarının belirtilmiş olmasıdır . Defterde kişi adları üzerine kırmızı kalemle konulmuş bulunan mim işareti mevcut anlamında kullanılmış olmalıdır. Bazı cemaatlerin üzerinde yine kırmızı kalemle yoklama sırasında yazılmış olan "Kızılbaş şodend" kaydı "Kızılbaş oldular" anlamındadır.

TD.969 (1530) Adana Mufassal Tahrir Defteri:

Bu mufassal da tıpkı TD.69 (1519) gibi baş tarafından eksiktir. İlk mezraanın Kız Kapan ve ilk cemaatin Sadık Hacılı olmasını gözönüne alarak TD.969'un Yüregir nâhiyesinden başlamış olduğunu söyleyebiliriz.

TD.969 (1530), TD.450 (1525) gibi Adana, Üzeyir, Tarsus ve Sis sancaklarını ihtivâ etmektedir.

TD.177 (1536)'nın tarihi belli olduğundan ve biraz aşağıda TD.998'in tarihlendirilmesi konusunda vereceğimiz

bilgilerden dolayı 969 numaralı bu mufassalın 1530 olarak tarihlendirilmesi bize daha doğru görünmektedir. Daha önce açıkladığımız üzere ilk defa olarak bu defterde resmî para birimi Osmanlı akçası olmuştur.

TD.998 (1530) Mardin, Sincar, Arapkir Livâları, Çukurabad Vilâyeti, Üzeyir, Sis, Kars-ı Maraş Livâları ile Vilâyet-i Zulkadriyye (Maraş)'nin nüfus ve gelirlerini ve kanunnâmelerini gösterir defter:

Bu defter tahrir defterleri arasında klasik sınıflandırmalara uymayan değişik ve ilgi çekici bir defterdir. Özellikle bu kadar çok sancağın bir defterde toplanması genel uygulamaya ters düşmektedir. Sancakların önce kanunnâmeleri verilmekte sonra o sancağın nüfusu, gelirleri, timar ve zeametler, hatta camilerin, imamların sayısı kazâ kazâ ve sonunda toplam olarak verilmektedir. Bu sonuçları bütün ayrıntıları ile vermesi deftere ayrı bir değer kazandırmaktadır. Defterde şahıs adları yer almamaktadır. Köyler, mezraa ve cemaatler ayrı ayrı gösterilmemiştir. Bu bakımdan defter aslında bir mufassal defter olarak kabul edilemez. Has, zeamet ve timar sâhiplerinin adlarını ve gelirlerini ayrı ayrı göstermediği için bir icmâl defteri de sayılamaz. Başka bir kategori olmadığı için bu defteri sonuçlarına bakarak mufassal kategorisine soktuk.

Defterin 932 Hicri tarihinde tutulduğu görüşü (Göyünç 1969: 36) tevsike muhtaç görünmektedir. Hicri 932, Milâdi 1525-1526 tarihine tekabül etmektedir. Buna göre söz konusu defter TD.450 (1525) ile aynı tarihte tutulmuş olmaktadır. Oysa bu defterde kullanılan para birimi Osmanlı akçasıdır. TD.450 (1525)'de ise henüz Halep akçasının kullanılmakta olduğunu biliyoruz. TD.969 (1530)'in sonuçları ile TD. 998'in sonuçlarını karşılaştırdığımızda TD. 998'in verilerinin TD.969 (1530)'dan alınmış olduğu sonucuna vardık. Bu bakımdan Göyünç'ün verdiği tarih kadar (1969: 36) Faroqhi (1984: 162) ve Ünal'ın (1989: 5) verdiği 1522- 1523 tarihleri de doğru görünmemektedir.

Ayrıca TD.450 (1526)'da köy sayısı 75; TD.969 (1530)'da 47; TD. 998'de ise 46'dır. TD.969 (1530)'da kayıtlı toplam nefer 13585'dir. Buna eksik olan Adana

nâhiyesini de ekleyecek olursak TD.998'de verilen 15992 rakamına yakın bir sonuç elde ederiz. Ayas şehir nüfusunu her iki defterden karşılaştırdığımızda verilen rakamların aynı olduğunu gördük. Bu sebeple biz TD.998'in tarihini bundan böyle 1530 olarak vereceğiz.

998 numaralı bu genel defter öyle anlaşılıyor ki Kanûnî'nin saltanatının ilk yıllarında ülkenin toplam nüfusunu ve toplam gelirlerini tesbit edebilmek amacıyla (TD.969 (1530)'un verilerine dayanılarak hazırlanmıştır. Nitekim Başbakanlık Arşivinde bulunan Anadolu Eyâletine ait 166 ve 438 numaralı defterler ile 387 numaralı Karaman ve Rum eyâleti defteri de (Yediyıldız 1985: 13) aynı şekilde düzenlenmiş sayım defterleridir.

TD.177 (1536) Adana Mufassal Tahrir Defteri:

943/ 1536- 1537 tarihlidir. Adana'nın ilk müstakil mufassal defteridir. Defterin başında Arapça mukaddemesi ve Türkçe kanunnâmesi vardır. Tarih, mukaddemenin sonunda "Defteren sadıkan beyyene" mısraında ebced hesabıyla verilmiştir. Bu da 943 Hicri tarihini göstermektedir. 9 nâhiyeyi ihtivâ etmektedir. Defter emini TD.254 (1547)'nin kanunnâmesinde sözü edilen Ali Bey'dir.

TD.254 (1547) Adana Mufassal Tahrir Defteri:

Adana'nın bu müstakil tapu defteri 954/ 1547 tarihli- dir. Tahrir emini Halep hazinesi defterdarı Muhammed (Mehmed), katibi ise eskiden Halep hazinesinde mukataacılık görevi yapmış olan Katip Murad idi. Kanun- nâmesi pamuk kapanı konusunda geniş bilgi vermektedir ve diğer kanunnâmelerden biraz daha uzundur. Defterin yazısı muntazam, ince bir siyakat olup Kanûnî döneminin ihtişamını yansıtır gibidir.

İD.547 (1573) Adana İcmâl Defteri:

İstanbul'da bulunan bu icmâl defteri Ankara'da bulunan TD.114 (1572)'nin icmâlidir ve bu mufassala ait 278 numaralı icmâl defterinin suretidir. Mufassalın tarihi 1572 olduğu ve icmâlin genel olarak mufassaldan 1

yıl sonra düzenlendiği hususlarını göz önüne alarak icmâli 1573 olarak tarihlendirdik.

Mühimme Defterleri:

İstanbul Başbakanlık Arşivindeki 1- 80 numaralı Mühimme defterleri taranarak konumuzla ilgili olan bilgiler toplanmıştır.

Maliyeden Müdevver Defterler:

Maliyeden müdevver defterler taranmış, ancak bazı timar tevcihleri ve sipâhi yoklamaları dışında konumuzu aydınlatacak önemli belge bulunamamıştır.

Ali Emirî Tasnifi Belgeleri:

Ali Emirî Tasnifi içerisinde XVI. yüzyıl Adana tarihi ile ilgili belgeler bulunarak değerlendirilmiştir.

2. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi:

Bu arşivimizde bulunan konumuzla ilgili az sayıda belge II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim dönemine ait bazı ipuçları vermektedir.

3. Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi:

XVI. yüzyıl tahrir defterlerinin en yakın tarihli olanları, bugün de tapu ihtilâflarında kullanılmakta olduğundan Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivinde bulundurulmaktadır. Bu arşivde bulunan Adana ile ilgili kaynaklarımız şunlardır:

TD.114 (1572) Adana Mufassal Tahrir Defteri:

Mukaddemesinde 978 Hicri tarihinde tanzim olunduğu belirtilen Adana'nın bu son mufassal defterinin tahrir emini Divân-ı hümâyûn katiplerinden Muhammed Merâmî'dir. Defterin katiplik görevini ise Mustafa El-Maraşî

üstlenmiştir.

Antep, Tarsus ve Sis sancaklarının tahrir eminliğini de yapan Merâmî hakkında Mühimme kayıtlarında bazı bilgiler bulunmaktadır. Antep tahririni de aynı ekip yapmıştır (Mühimme 12: 372) . Kâtip Mustafa'nın maliye katiplerinden olduğu aynı hükümde belirtilmiştir.⁽¹⁾

1572 tarihli son mufassalın kanunnâmesi öncekilere göre pek farklılık göstermez (Bkz. EK: 1). Son defter olduğundan bu güne gelinceye kadar arazi anlaşmazlıklarında kullanılmış ve bu işle ilgili yazılar sayfa aralarına eklenmiş veya derkenar olarak verilmiştir. Defter bu açıdan önemlidir. Ancak defterde normalin üzerinde hesap yanlışlığı görülmektedir. Kimi yerlerde sonuç bir önceki defter olan TD.254 (1547)' den aynen aktarılmış gibidir.

İD.278 (1573) Adana İcmâl Defteri:

Daha önce 547 numaralı icmâl defterini tanıtırken belirttiğimiz şekilde bu icmâl 1572 tarihli son mufassalın icmâlidir ve II.Selim'in tuğrasını taşıdığına bakılacak olursa asıl nüshadır. Ankara'daki defterin sayfalarının muhtemelen ciltleme esnasında yanlış sıralandığını yaptığımız karşılaştırmada tesbit ettik.

ED.538 (1540- 1570) Adana Evkâf Defteri:

Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde 538 numara ile kayıtlı olan bu Evkâf defteri Adana'nın ilk ve son müstakil evkâf defteridir. Defterin tarihi belirtilmemiştir. Defterde Ramazanoğulları vakıfları ile ilgili iki ayrı bölüm bulunmaktadır. Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Ramazanoğulları'na ait vakfiyelerden yararlanarak defterin birinci kısmının 1547'lerde, ikinci kısmının ise 1570'lerde yazılmış olabileceği sonucuna vardık.⁽²⁾

4. Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 646 numaralı müstakil vakfiye defteri Arapça olup Ramazanoğlu Piri Mehmed Paşa'ya ait 8 vakfiyeyi ihtivâ etmektedir. Bunlardan ilki 1539 , sonuncusu ise 1555 tarihlidir. Arapça vakfiyelerin Türkçesi ise 1961 numaralı tercüme defterinde bulunmaktadır.(3)

5. Adana Müzesi Şer'iyeye Sicilleri Arşivi

Adana Şer'iyeye Sicillerinde bulunan en eski tarihli kayıt 1633- 34 tarihini taşımaktadır. Çalışmamızın tarih sınırını 1608 olarak belirlemiş olduğumuzdan Şer'i mahkeme kayıtlarından sınırlı ölçüde yararlanabildik. Ramazanoğulları vakıflarıyla ilgili bazı kayıtlardan geriye dönük sonuçlar çıkarmaya çalıştık. Bazı yer adlarının doğru okunmasında ve coğrafi alana yerleştirilmesinde bu arşiv belgelerinden yararlandık.

6. Adana İl Halk Kitaplığı Elyazmaları

Ramazanoğulları'ndan kalan elyazması kitaplar Hacı Ömer Sabancı Kültür Sitesi'nde İl Halk Kitaplığında elyazmaları bölümünde bulunmaktadır. Bunlar arasında XVII. yüzyılda kaleme alınmış Osmanlı arazi kanunnâmeleri dikkati çekmektedir. Bu kanunnâmelerden Kanunnâme-i cedîd (502/1: 4b- 95a); Tahrir-i arazi (647/ 11: 154b- 157a); 856 numarada kayıtlı Arazi kanunu örnek olarak verilebilir. Üsküblü İshak Çelebi'nin Selimnâmesi (791/ 3: 29b- 99a) ile Sücûdî'nin Fütuhât-ı Hazret-i Sultan Selim (791/ 4: 99b- 129b) isimli elyazmaları I. Selim dönemi ile ilgili genel tarih niteliğinde kitaplardır.

B. Adana'nın coğrafi konumu

Adana bugün Türkiye'nin 4. büyük şehridir. Çukurova diye adlandırılan verimli alüvyon ovasının ortasında, Seyhan nehrinin kenarında kurulmuştur. Bu ovalar Tarsus, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin taşıdığı alüvyonlarla oluşmuş ve etrafındaki yüksek dağlarla birlikte Bizanslılar zamanında Kilikya (Cilicia) diye adlandırılmıştı (Göney 1976: 1). Türkler bölgeye geldiklerinde yüksek Torosların eteklerinde uzanan bu ovalara Çukurabad, çoğunlukla da Çukurova adını vermişlerdi. Kaynaklarda bölge, her zaman bu isimlerle anılmakta, Kilikya ismi kesinlikle kullanılmamaktadır. (4)

Seyhan ve Ceyhan nehirleri Çukurova'nın bir anlamda hem yaratıcıları, hem de hayatını sürdüren kan damarlarıdır. Horasan'dan kopup gelen Bozok'lu ve Üçok'lu Türkmenler Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin hatıralarını yaşatmak istercesine bu nehirlerin adını yeni yurtlarında karşılaştıkları bu iki kardeş nehre vermişlerdir. Seyhun, Seyhan olurken Ceyhun da Ceyhan olmuştur. XVII.yüzyılın ünlü halk ozanı Karacaoğlan'ın gözyaşları bu sebeple bazen Ceyhun olur, taşar. (5) Evliya Çelebi, "bazı müverrihler bu Adana nehrine Rum Seyhunu, Misis nehrine de Rum Ceyhunu " adını verirler demektedir (IX, 1935 : 340).

Seyhan nehri arşiv belgelerinde çoğu kez Kızılırmak adıyla geçmektedir (TD.114: 109aII, 109bII). Kızılırmak adı muhtemelen bu büyük nehrin çoğu zaman boz bulanık aktığı için verilmiş olmalıdır. Seyhan'ın bazen de Ulu Irmak diye anıldığını görürüz (TD.114: 109aII). 1759 tarihini taşıyan bir belgede artık Seyhan adı yer almaktadır (TD.114: 10b- 11a). 1727 tarihli bir sınırnâmede (TD.114: 109bII) Kızılırmak adıyla geçtiğine göre isim değişikliği bu tarihler arasında olmalıdır.

Seyhan ve Ceyhan nehirleri tarihin bazı devrelerinde birleşerek denize tek bir nehir olarak dökülmüşlerdi. Bu birleşmenin Mihmandar'ın kuzeydoğusundaki metrûk mecralar-da olduğu tahmin edilmektedir (Göney 1976: 23). Ceyhan nehri bazen halk dilindeki söyleyişe uygun olarak Cihan şeklinde yazılmaktadır (TD.114: 47b). Ceyhan Nehri, ortaçağda Karataş tepelerinin kuzeyinden Akyatan'a

akıyordu. Fevziye, Sırınsı ve Küçük Karataş köyleri civârında Ceyhan'a ait 4 metrük mecra bulunmaktadır. Nehrin Yumurtalık istikâmetine ortaçağda döndüğü tahmin edilir. Adalı yakınında Ceyhan'ın Hurma boğazına dönüşü ise 1935 yılına rastlamaktadır (Göney 1976: 23). Eski çağlarda Misis şehrine kadar yelkenlilerin yük taşıdığı ve iki tarafı mermer sütunlu geniş bir yoldan, yelkenlilerin bağlandığı ırmak boyuna gidildiği bilinmektedir (Ener 1986: 24). Ceyhan'ın üzerindeki tek köprü de bu şehirde bulunmakta ve Misis köprüsü olarak anılmaktaydı. Misis şimdi Yakapınar adını almıştır.

Seyhan'ın geçit yeri ise şehir merkezindeki 21 gözlü taş köprü idi (Evliya Çelebi, IX, 1935: 337). Seyhan nehri, üzerine kurulan dolaplar sayesinde hem sulamada kullanılmakta, hem de şehrin içme ve kullanma suyunu sağlamaktaydı.

Üç büyük akarsuyun ve bunlara karışan küçük çayların suladığı bu verimli ova yanibaşında uzanan yüksek ve serin dağlarıyla Türkmenlerin arayıp bulamadıkları bir coğrafya oluşturuyordu. Büyük hayvan sürüleri için dümdüz ova tam bir kışlaktı. Ovaların pek de uzağında olmayan Toros ve Amanos dağları ise hem Türkmenler için hem de sürüleri için eşsiz bir yaylak idi. Kışın ılıman iklime sâhip olan Çukurova'ya inen Türkmenler yaz gelip sıcaklar bastırınca sürülerini alarak yaylalara çıkmaktaydı. Sıcaklarla birlikte kuruyan otlakları bırakarak, eriyen karların altından ortaya çıkan yemyeşil çayırlara hayvan sürülerini salıyorlardı. Coğrafyanın konar-göçer Türkmen yaşantısına ve ekonomisine bu derece uygun oluşu Türk nüfusu Gazze ile Halep arasında uzanan topraklardan Çukurova'ya çekmişti.

Yaylacılık Çukurova'da hayatın bir parçası gibiydi. Ünlü seyyahımız Evliya Çelebi yaz gelince herkesin Ramazanoğlu yaylasına çıktığını, şehirde Adana Paşası, molla, garipler ve tüccarların kaldığını yazar (1935, IX: 338). Çelebi'nin Ramazanoğlu yaylası dediği yayla Karaisalı Nâhiyesine bağlı Kızıldağ yaylası olmalıdır. Bu yaylada Ramazanoğulları'nın vakıf olarak cami ve imaret tesis ettiklerini bilmekteyiz (TD. 114 : 126a). Kızıldağ yaylası bugün yollarının iyi olmaması dolayısıyla rağbet görmeyen güzel bir yayladır. Halk daha çok, Tekir, Bürücek, Namrun, Zorkun gibi eski yaylalara çıkmaktadır.

Buna karşılık Çukurova gülünün dikenini de sıtma ve sivrisinek idi. XVI.yüzyılda Çukurova'da iklim çok daha yağışlı olduğundan bataklıklar geniş yer kaplıyordu. 1908 tarihli bir belgede Kozan Ermeni kilisesinin elinde bulunan 10.000 dönüm arazinin 5.000 dönümünün bataklık olduğu bildirilmektedir (TD.150: 89b- 90a). Bu belge çok yeni tarihli olmasına rağmen gerilere doğru giderek başka örnekler de bulmak mümkündür. 1876 yılında Fırka-i İslahiye ile Osmaniye'den Kozan'a gitmekte olan ünlü tarihçi Ahmed Cevdet Paşa sazlıkların içinden geçen atlı askerlerin kargılarının ucunun görünmediğini yazar (1986, 28: 170). Bataklığın doğal sonucu ise sivrisinek ve sıtma idi. Sıtma o zamanlarda öldürücü bir hastalıktı. Hububat hasadı için yazın köyde kalan gençlerden bir kısmı sıtmaya tutularak ölürlendi. Bu sebeple aşiret Toroslara göçmeden önce analar ve gelinler düven sürecekle delikanlıların kefenlerini hazırlayıp yaylaya öyle çıkarlardı (Ener 1986: 225). Ancak alüvyonlu ovaların verimli oluşu, coğrafyanın hayvancılığa son derece uygun olması gibi sebepler konar-göçer Türkmenleri Çukurova'ya çekmeye devam ediyordu.

Akdeniz iklimi ormanların yetişmesi için elverişli olduğundan Toroslarda ve Amanos dağlarında bulunan zengin orman kaynakları özellikle gemi yapımı için ilkçağlardan beri tüketilmekteydi. Payas kadısına gemi kerestesi tedarik etmesi için gönderilmiş pek çok hüküm Mühimme Defterlerinde yer alır (Mühimme 9: 81). Özellikle 1571'de Kıbrıs adasınının fethinden sonra donanma yapımı daha çok önem kazanmıştı. Bu ise, bölgeden daha çok sedir ve meşe ağacının kesilmesi demekti.

C. Türk nüfusun Adana'ya gelmesi, Memlukler döneminde Ramazanoğulları'nın Adana'ya hakim olması

Türkler Çukurova'ya ilk kez VIII. asırda Abbasi ordusu ile gelmişlerdi. Arapların Anadolu'daki hâkimiyetleri sadece askeri güce dayanıyordu ve belki bunun da etkisiyle yöredeki hâkimiyetleri kısa sürdü.

1071 Malazgird zaferinin ardından Anadolu'nun kapıları Türklere açılınca Çukurova, Anadolu Selçuklularının eline geçti. 1074 yılında Şöklü adlı bir Türk beyi Suriye'de fetihlere girişmiş ve Kutalmış oğlu Süleyman Şah'a mektup yazarak yardım istemişti. Bunun üzerine bölgeye gelen Anadolu Selçuklularının ilk hükümdarı Süleyman Şah bazı askeri faaliyetlerde bulunduktan sonra yeniden Anadolu'ya döndü (Turan 1979: 203). Horasan'dan kopup gelen Türk nüfus Anadolu'ya akmaya devam ediyordu. Süleyman Şah'ın Anadolu'daki başarılarında, 1080 yılında Azerbaycan'dan Anadolu'ya gelen büyük bir Türk göçü etkili oldu.

XI. asrın başlarında Bizanslılar doğu Anadolu'yu işgal ederek küçük Ermeni kırıllıklarını ortadan kaldırmış, mühim bir Ermeni nüfusunu Sivas ve Kayseri bölgelerine nakletmişti. Anadolu'ya akan Türk nüfus da Ermenilerin daha fazla batıya kaymasına, Çukurova, Malatya, Maraş ve Urfa'da yoğunluk kazanmalarına sebep oldu. Bizans yönetiminden memnun olmayan Ermeniler, Bizanslılara yardım etmedikleri gibi çoğu zaman Türkleri bir kurtarıcı gibi karşıladılar. Bu arada Fırat havzasında ve Çukurova'da birtakım prenslikler kurmayı başardılar. Filaret adında bir kumandan Malazgirt savaşı artıklarını başına toplayarak uzun mücadeleden sonra Harput'tan Çukurova'ya kadar uzanan topraklarda bir beylik kurdu (Turan 1979: 212-13). Üç yıl sonra (1082) Türkiye sultanı Süleyman Şah Çukurova'ya girerek Tarsus'u fethetti; bir yıl içerisinde Adana, Misis, Anazarba ve bütün Çukurova'yı ele geçirdi. Süleyman Şah'ın kumandanı Emir Buldacı da, 1085'te Elibistan, Göksun ve Raban kentlerini ele geçirdi. Antakya 1084 yılında bizzat Süleyman Şah tarafından zapt edilmişti. Böylece Abbasiler zamanında bir uc (=sugur) olarak yoğun bir İslâm nüfusu, bu arada Türk nüfusu barındıran Çukurova birbuçuk asır süren Bizans hakimiyetinden kurtarılmış oluyordu (Turan 1979: 213).

1096 yılında başlayan Haçlı seferlerinin ortaya çıkardığı karışıklıklardan yararlanan Ermeniler bölgede tekrar hakimiyet sağladılar. Bu suretle yeniden dirilen bu hakimiyet yaklaşık üç asır sürdü. Ruben'in halefleri yavaş yavaş bütün Çukurova'yı zaptettiler. Haçlılar tarafından kurulan devletçiklerle işbirliği yaparak varlıklarını sürdürdüler. II. Leon 1198'de kral ünvanını aldı ise de kısa bir süre sonra Anadolu Selçuklularına vergi vermeye mecbur oldu. İlhanlılar'ın Anadolu'ya hakim olmaları üzerine bu vergi Mogollar'a ödenmeye başladı (Streck 1977: 321).

Mogol istilâsı, Türk dünyasını büyük kayıplara uğratmıştır. Mogollar'ın önünden kaçan Türk nüfusun Anadolu'ya sığınarak burada Türklerin çoğunluk sağlamaları ise Anadolu için bir kazanç olmuştur. Memluk sultanı Baybars Anadolu'ya gelen bu Türklerden 40000 çadır kadarını Antakya ile Gazze arasında uzanan topraklara yerleştirdi; Beylerine dirlikler verdi (Sümer 1964: 612).

Çukurova Anadolu'yu Suriye'ye bağladığı için stratejik bir yerde bulunduğundan hem İlhanlılar, hem de Mısır Memlukleri bölgeyi denetimleri altında tutmak istiyorlardı. Çukurova, Sultan Baybars tarafından 1266, 1273, 1275 yıllarında müthiş bir şekilde tahrip edildi (Streck 1977: 321). Göçebe Türkmen atlıları sürülerine otlak bulmak amacıyla bütün Çukurova'da faaliyet gösteriyorlardı. Öyle bir zaman geldi ki Çukurova'daki Ermeni hakimiyeti sadece Adana , Tarsus , Sis (Kozan) gibi birkaç şehir merkezine münhasır kaldı. İşte bu şehirlerin ele geçirilmesi de Memluklerin düzenli askeri birliklerinin önderliğinde gerçekleştirildi. Halep valisi Emir Bek-Demir Türkmenlerin desteğiyle 1360 yılında Adana ve Tarsus'u ele geçirdi. O zamanlar önemli birer merkez olan Misis ve Anavarza ise 1374 ve 1375'de teslim alındı (Darkot 1979: 21). VI. Leon son kalesi olan Sis'i (Kozan) 1375 yılında Melik Eşref'e teslimine mecbur oldu . Paris'e giden son kral orada öldü (Streck 1977: 321 ; Darkot 1967: 709).

Mogol istilâsının önünden kaçarak Çukurova'ya gelen Bozoklar Maraş-Elbistan yöresinde 1337 yılında Dulkadirli Beyliğini kurdular (Sümer 1980: 166). Oğuz hükümdarları Kayı, Yazır, Avşar ve Beğdili olmak üzere Bozok koluna

mensup boylardan çıkmıştır (Sümer 1964 : 384). Bozok koluna bağlı Türkmen cemaatler sadece Maraş- Elbistan bölgesinde değil o zamanlarda ayrı birer sancak olan Kars- 1 Maraş (Kadirli) ve Sis (Kozan) taraflarında da çoğunluğu oluşturuyorlardı.

Tarsus ve Adana taraflarında yerleşen Halep Türkmenlerinin çoğunluğu ise Oğuzların Üçok koluna mensup- tu. Bu kolun başlıca boyları Yüregir, Kınık, Bayındır, Salur ve İğdir idi (Sümer 1964 : 613) .

Yüregirler'in başında Ramazan adlı bir bey bulunuyordu. Ramazan'ın babasının adı Yüregir olarak gösterilmektedir. Burada geçen Yüregir bir kişiyi değil de bir boyu ifade etmek üzere kullanılmış olabilir. Tahrir Defterlerinde Yüregir, Seyhan ve Ceyhan ırmakları arasında kalan nâhiyenin adı olarak karşımıza çıkar. Şahıs adı olarak Mufassal Defterlerde Yüregir adının kullanıldığına rastlayamadık. (6) Yüregir adının bu boya adını veren Beyin adı olabileceği gibi sadece boy adı olabileceğini de düşünebiliriz. Nitekim tahrir defterlerinde Ramazanoğullarının ünlü beyi Piri Mehmed Paşa için bazen " Piri bin Ramazan" denilmektedir. Piri Paşa'nın babasının Halil Bey olduğunu bildiğimiz için bunu " Ramazanoğlu Piri" olarak anlamaktayız. Aynı şeyi "Ramazan bin Yüregir" için de düşünebiliriz. Acaba bu ifade "Yüregir oğlu Ramazan" mı, yoksa "Yüregir boyundan Ramazan" mı anlamındadır? Buna karar vermek oldukça güçtür. Birçok boyun adını boybeyisinden almış olduğunu bilmekteyiz. Hacılı, Kuştemürlü, Karaisalu, Dünderlu, Bulgarlu gibi. Hatta bu adlar daha sonra o boyun oturduğu bölgenin de adı olmuştur. Hacılı, Karaisalı, Yüregir nâhiyeleri ve coğrafi bölgeleri adlarını bu şekilde almışlardır (Sümer 1953: 333). Aşıkpaşazâde'ye göre (1332: 225) Yüregir kişi adıdır ve Ramazan Bey'in babasıdır. Yazarımız Ramazan Bey'in Çukurova'ya gelişini bazı yanlışlıklarla da olsa canlı bir şekilde anlatmaktadır (1332: 225) :

Osman Gazi'nin dedesi Süleyman Şah Gazi Anadolu'ya gelip Ca'ber kalesi önünde suda boğulunca göçer evler etrafa dağılmışlardı. Üçok'un oğlu ve Kosun Varsak'ı ve Kara İsa ve Özer ve Gündüz ve Kuştemür bu altı kişi göçleriyle Çukurova'ya geldiler. Yüregir bunlara baş oldu. Misis'i ve Tarsus'u ahidle aldılar. "Yüregir öldü, oğlu Ramazan kaldı" .

Aşıkpaşazâde, Yüregir Bey'e Tarsus'u ve Misis'i aldirmekle tarih yanlışlığı yapmaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi Adana ve Tarsus 1360 tarihinde Memluk kuvvetlerinin askeri desteğiyle ele geçirilmiştir. XIV. yüzyılın başlarında Üçok'lu Türkmenlerin şehir merkezleri dışında kalan kırsal alanda kontrolü ellerinde bulundurmakta olduklarını kabul edebiliriz. Bu bakımdan Aşıkpaşazâde'nin anlattıklarını bu şekilde yorumlamak daha doğru olur.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'yu ele geçiren Mogollar Çukurova'da hakimiyet kurmuş bulunan Ermeni krallığı ile Memluklere karşı işbirliği yaptılar. Buna karşılık Memlukler de Bozoklu ve Üçoklu Türkmen atlılarının vurucu gücünden akıncı birlikler olarak yararlandılar. Çukurova'ya yapılan akınlar, gayrimüslim kitlenin gücünü oldukça zayıflattı. Şehirlere ve çevredeki kalelere sıkışıp kalmış olan gayrimüslimler Türkmen beylerine haraç vererek çevreden yiyecek temin edebiliyorlardı (Sümer 1964: 613). Böylece olgunlaşmış bir lokma haline gelen Çukurova'da Memlukler'e son darbeyi indirmek işi kalıyordu. Şehir ve kaleleri teslim alabilmek için gerekli top ve mancınık gibi dönemin ağır silâhlarına sâhip olan Memluk askerî kuvvetleri bu işi kolayca başardılar. Böylece Çukurova Memluk hakimiyetine geçmiş oldu. Ancak bu hakimiyet sınırlı idi. Türkmen beyleri iç işlerinde serbest idiler. Beyler, Kahire'ye giderek beylik beratlarını alıyor ve görevlerine başlıyorlardı.

Memlukler, Türkmen beylerinin aşırı kuvvetlenerek bağımsızlık kazanmalarını önlemek için bu beyleri sık sık değiştiriyorlar, hatta zaman zaman birini diğerine karşı kışkırtıyorlardı. Aşıkpaşazâde bunu şöyle tesbit etmişti:

"Andan sonra Ramazanluya il verdiler. Ramazanlu'dan İbrahim Bey kaçtı, Mısır'a vardı. Mısırlu âna leşker verdi, geldi Adana'ya kardaşlarını koğdu, Mısırlu kalasına kul koydu. Kuştemüroğlu Sis'i Mısırlu'ya verdi. Mısır dahi evvelki bey oğlanların tiz tiz azl ettiler ve bir birine beylik verdi rüşvetlen, bu sebepten beyleri yoksul oldu" (1332: 226).

Dulkadirođlu Karaca Bey'in âsi Memluk emîrleri ile ittifak etmesi üzerine Türkmen beylerinden Yüregir oğlu Ramazan Bey'e, 753/ 1352 yılında Türkmen emirliği görevi verildi (Mordtmann 1977: 655-656). Bir yıl sonra beyliğin başına oğlu Ahmed Bey'in geçmesi Ramazan Bey'in ölümü ile ilgili olabilir (Sümer 1984: 4). Aşıkpaşazâde'ye göre (1332: 226) Ramazan Bey'in ölümünden sonra beyliğin başına İbrahim Bey geçmiştir. Halil Edhem'e göre (1927: 318) Ramazan Bey'den sonra, Mir Ahmed, İbrahim, İzzeddin Hamza, Mehmed, Ali, Arslan Davud ve Halil Bey sırasıyla beylik yapmışlardır.

Halil Bey zamanında Osmanlı ordusu Çukurova'yı kısa bir süre için ele geçirmişti. 1488 yılında Vezir Hadım Paşa karadan ve Hersekzâde Ahmed Paşa denizden Çukurova'nın fethi ile görevlendirildiler. Hadım Ali Paşa, Konya Eređlisi yoluyla gelerek Adana, Tarsus ve Sis (Kozan) şehirlerini ve bu arada bütün Çukurova kalelerini ele geçirdi (Uzunçarşılı 1975: 192). Ancak bu Osmanlı hakimiyeti uzun sürmedi. Evrenosoğulları'ndan İsa ve Süleyman Bey'lerin şehit düşmeleri, Karagöz Paşa'nın gayretsizliği, Hersekzâde'nin donanma ile beklenen görevi yapamaması sebebiyle Osmanlı ordusu Memluk ordusuna 17 Ağustos 1488 tarihinde yenilmiş ve 1 Nisan 1489 tarihinde Adana şehri de tekrar Memluklerin eline geçmişti (Tekindağ 1963: 48 ; 1967: 373- 74; Uzunçarşılı 1975: 192-93). Osmanlıların bu başarısızlığını Ramazanoğlu beyleri tarafından desteklenmedikleri şeklinde değerlendirmek de mümkündür.

Halil Bey 1480 -1510 yılları arasında 30 yıl süreyle beylik yapmış ve pek çok eser bırakmıştır. Halil Bey'in babası Davud Bey 1480 yılında Memluklularla Akkoyunlular arasında yapılan Ruha savaşında şehit düşmüş ve bir rivayete göre Halep'te defn edilmiştir (Sümer 1964: 617; Mehmed Nüzhet 1327: 770). Mehmed Nüzhet, Halil Bey'i Yavuz'la birlikte Mısır seferine iştirak etmiş gösterir (1327: 770). Ancak Halil Bey'in ölüm tarihi mezar kitabesi ile sabit olup 1510 yılıdır (Çam 1988: 21). 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'le birlikte Ridâniye savaşına katılarak orada şehit düşen ve Halep'te medfûn bulunan kişi Mahmud Bey'dir (Hoca Sadeddin 1280, II: 357) . Bu yanlış bilginin kaynağı ise Künhü'l-ahbar olarak görünmektedir (Ali 1277: 59).

Halil Bey'in 1510 yılında ölümünden sonra yerine kardeşi Mahmud Bey geçmiştir. Mahmud Bey, 1514 yılı Haziranında Mısır Sultanı tarafından görevden alınmış ve yerine amcasının oğlu Selim Bey tayin edilmiştir (İbni İyas 1931, IV : 378).

Selim Bey Adana'da bir mescid yaptırmış ve mescidin etrafında oluşan mahalleye de Selim Bey Mescidi Mahallesi denilmiştir. (Sümer 1963: 55).

D. Adana'nın Osmanlı egemenliğine geçmesi

Adana'nın Osmanlı hakimiyetine ne şekilde ve ne zaman geçtiğine dair kaynaklarımızda hemen hemen hiçbir açıklama bulunmamaktadır. 23 Ağustos 1514 tarihinde Şah İsmail'i Çaldıran'da yenen Osmanlılar, 13 Haziran 1515 tarihinde Dulkadirli Bey'in ünlü Bey'i Alaüddevle Bey'i yenerek Dulkadirli Beyliği'ni de tarih sahnesinden kaldırmışlardı (Tekindağ 1967: 427).

Dulkadirli Beyliğinin Osmanlı hakimiyeti altında 1522 yılında Ali Bey'in öldürülmesine kadar devam ettiğini savunan tarihçilerimiz de bulunmaktadır (Yinanç 1989: 104). Bizim burada işaret etmek istediğimiz nokta ise şudur: Osmanlılar, Dulkadirli Beyliğini ortadan kaldırdığı halde Ramazanoğulları Beyliğinin Osmanlı toprakları ortasında kalmasına niçin razı oldular? Bu soruya açık bir cevap vermek mümkün olmamaktadır. Yavuz Sultan Selim'in Adana Beyi ile ve onun yanındaki Türkmenlerle herhangi bir savaşa giriştiği takdirde Mısır'ın alınmasının gecikeceğini düşünerek " Ramazanoğulları'na güven vermek ve bazı tekliflerde bulunmak üzere" Sadrazam Sinan Paşa'yı elçi olarak gönderdiği iddiası (Kartekin 1979: 63) hiçbir tarihi kaynağa dayandırılmamıştır.

Aynı yazar, Osmanlı yönetimini kabul ettikleri takdirde Hristiyanlardan aldıkları Çukurova'nın yönetiminin yine kendilerine bırakılacağı yolunda Yavuz'un bir teklifte bulunduğunu kaydeder. Bu iddiaya göre Ramazanoğulları düşünmek için süre istemişler, Türkmen geleneğine uygun olarak kurdurulan içi kırmızı işlemeli, 24 direkli çadır altında yapılan müşaverede teklifin sözlü olarak değil yazılı olarak yapılması istenilmiş. Padişah da Ramazanoğulları'nın tekliflerini

kabul ederek bir "hatt-ı hümâyûn" kaleme aldirmiş ve hediyelerle birlikte göndermiştir (Kartekin 1979: 64).

Yazar bütün bunları Celâl ve Kâzım Ramazanoğlu'nun özel arşivinden aldığı bilgilere dayandırmaktadır. Ancak bazı noktalarda kendisinin de belirttiği gibi bu özel arşiv notlarında yanlışlıklar bulunmaktadır. Bugün elde mevcut böyle bir hatt-ı hümâyûn olmadığı gibi son derece teferruatlı bir şekilde hikâye edilen olay sırasında Beylik makamında kimin bulunduğu da açıklanmamıştır. Sadrazamın elçi olarak gönderilmiş oluşu bile özel arşivdeki bilgilerin yakın zamanlarda kulaktan duyma bilgilere dayanılarak tutulmuş olduğunu düşündürmeye yeter sanırız. Ayrıca ikindi namazı kılındıktan sonra Osmanlı elçileri ile birlikte padişahın huzuruna çıkılması, akşam namazına kadar birlikte oturulması, akşam yemeğinin hep birlikte yenilmesi vs. gibi hususlar da Osmanlı diplomasisi içerisinde kabul edilemeyecek şeylerdir. Ayrıca Tepebağ'da toplanan heyetin ikindiden sonra padişahın huzuruna çıkabilmesi için padişahın hemen şehir civârında olması gerekir. Halbuki Haydar Çelebi, Ruz-nâme'sinde Mısır savaşının menzillerini tek tek açıklamıştır. Buna göre Osmanlı ordusu Niğde, Kayseri, Elbistan, ve 48. menzil olarak Malatya'ya varmıştır. 29 ve 30 Temmuz 1516 tarihlerinde orada kalınarak 20 Ağustos 1516'da İstanbul'dan 61. menzil olan Antep yurduna konulmuştur (Haydar Çelebi 1974: 97- 99). Bu sebeplerden dolayı söz konusu özel arşiv notlarının mevsuk ve otantik belgelermiş gibi kabul edilerek yoruma geçilmesinin ilmi bir değerlendirme olamayacağını belirtmek isterim.

Memlukler tarafından görevden alınınca İstanbul'a giden Mahmud Bey 30 Haziran 1515'de Yavuz'un elini öperek birçok hediye takdim etti (Feridun Bey 1274: 466). 1515 yılı Eylülünde Mahmud Bey'e Yavuz 200.000 akçalık bir dirlik ve seferde kendisi ile birlikte göçüp konmak imtiyazını verdi (Feridun Bey 1274: 470). Böylece Yavuz, Mahmud Bey'e Beylerbeyi imiş gibi davranıyordu.

1516 yılında Mısır seferine çıkıldığında Mahmud Bey de Padişaha refakat etti. Ordu Halep üzerine yürürken 9 Ağustos 1516 tarihinde Ramazanoğulları'ndan adı belirtilmeyen bir başkası gelerek itaatini bildirdi (Feridun Bey 1274: 478). Bu kişinin Ramazanoğlu Selim Bey olması kuv-

vetli bir ihtimal olarak görünmektedir (Sümer 1964: 55) Mercidâbık savaşından sonra 31 Ağustos 1516 tarihinde yapılan tevcihler sırasında Ramazanoğlu Mahmud Bey'e Adana sancakbeyliği görevinin verildiğini görüyoruz (Feridun Bey 1274: 480). Bu bilgiyi iki şekilde yorumlamak mümkündür:

Birincisi bu tarihe kadar Adana henüz Osmanlıların elinde değildir. İkincisi Adana ele geçirilmiş fakat bir başka Ramazanlı Beyine tevcih edilmek gerekmiştir. Bu takdirde 9 Ağustos tarihinde Selim Bey'in itaatini arzemesiyle Osmanlı toprağı olan Adana, 22 gün sonra Mahmud beye tevcih edilmiş olmaktadır.

9 Ocak 1517 tarihinde toplanan ordu kurultayında Mısır üzerine yürünmesi yolunda açık ve kesin bir tavır koyan Mahmud Bey'e padişah tarafından 9 kat hil'at giydirildiği rivâyet edilir (Kartekin 1979: 68). Bazı yazarlar ise 9 kat hil'at giymek şerefine erişen kişinin Dulkadirli Şehsüvaroğlu Ali Bey olduğunu ileri sürmektedir (Yinanç 1989: 102).

Mahmud Bey'in adına tekrar 1517'de yapılan Ridâniye savaşında rastlıyoruz. 21 Ocak 1517 Salı günü Dulkadirli Şehsuvaroğlu Ali Bey ve Ramazanoğlu Mahmud Bey Haneki kasabasında pusu kurarak, orduya zarar veren Arapları etkisiz hale getirdiler. 23 Ocak 1517 tarihinde Ridâniye denilen yerde yapılan meydan muharebesinde ise Sadrazam Sinan Paşa ve Yunus Paşa ile birlikte, Adana Beyi Ramazanoğlu Mahmud Bey şehit düşmüşlerdi (Haydar Çelebi, : 105- 106; Feridun Bey 1274: 485; Danişmend 1948, II: 33). Mahmud Bey'in cenazesi Halep'e getirilerek orada defn olundu. Daha sonra Ramazanoğulları tarafından mezarının üzerine bir türbe yaptırıldı (ED. 538: 7a). Halep'de medfun Ramazanoğlu beyinin Ruha savaşında şehit düşen Arslan Davud Bey olduğu birçok araştırmacı tarafından tekrarlanmaktadır: (Ener 1986: 248 ; Kartekin 1979 : 70). Danişmend'e göre (1948, II: 34), Ridâniye savaşında şehit düşen bu üç kişi 23 Ocak 1517 tarihinde Mısır'da Şeyh Timurtaş tekkesinde defnedilmişti. Ancak arşiv belgelerimizde sadece Mahmud Bey'in adı geçmekte, Arslan Davud'dan söz edilmemektedir. Aslında Urfa'da şehit düşen birisinin Halep'e kadar getirilmesi hem zor, hem de anlamsız bir iş olarak görünmektedir. Aynı anlamsızlık bu ölçüde olmasa bile Ridâniye'den Halep'e cenaze getirilme-

sinde de söz konusudur. Savaş kargaşalığı içerisinde çözü geçirerek cenazeyi Halep'e kadar taşımak kolay bir iş olmasa gerektir. Bu bakımdan kaynaklar Ridâniye demesine rağmen Mahmud Bey'in Mercidâbık savaşında şehit düşmesi ihtimalini gözden uzak tutmamak gerekir. 1516 yılında Mahmud Bey'in Adana sancakbeyliğine tayiniyle Çukurova'da 1608 yılına kadar sürecek olan yeni bir dönem başlar. Bu dönem Osmanlı yönetiminde Ramazanoğulları beyleri dönemidir.

GİRİŞ DİPNOTLAR

(1) Tahrir Defterlerinin ne şekilde tutulduğuna dair (İnalcık 1986: XI- XXXVI) 'da önemli bilgiler bulunmaktadır. Biz burada 1572 tarihli son defterin tahriri konusunda topladığımız bilgileri aktararak mevcut bilgilere yenilerini eklemeye çalışacağız.

12 Eylül 1568 tarihinde Adana kadısı Muhyiddin Adana'nın tahriri ile görevlendirilmişti (Mühimme 7: 752). 21 Eylül 1568 tarihinde ise Adana muharriri olarak Adana kadısı Mahmud'un adı geçmektedir (Mühimme 7: 750). Bu kadar kısa süre içerisinde Adana kadısının değişmiş olduğunu sanmıyoruz. Burada bir isim yanlışlığı yapıldığı düşünülebilir.

Sis tahrir emini olan Sadık Çelebi'ye 1567 sonlarında gönderilen hükümde, kendisine "hilâf sent olmağın" kendisinin ilyazıcısı olarak görevlendirilmesinden vaz geçildiği, mufassal ve icmâl defterleri yeni ilyazıcı olan eski Hama kadısı Mevlana Mahmud'a teslim etmesi buyurulmaktadır (Mühimme 7: 196). Tahminimize göre burada adı geçen Mahmud, daha sonra Adana kadılığı yapan ilyazıcı Mahmud'tur. Öyle anlaşılıyor ki Mahmud da bu tahrir'i tamamlayamamış ve tahriri tamamlamak Meramîye kismet olmuştur.

1570 yılı Ekim'inde Adana, Tarsus, Sis, Antep kadılarına ve dizdârlarına gönderilen hükümden, bu sancakları tahrir etmekle görevlendirilen Mehmed Meramî'nin tahrire ilişkin hususlarda kullanmak üzere hisareri istediğini öğrenmekteyiz (Mühimme 12 : 373). Buna göre Meramî bu tarihten kısa bir süre önce bu üç sancağın birden tahririnin yapılması için görevlendirilmiş olmaktadır. ilyazıcı'nın hisareri istemesine bakılacak olursa halk tahrirde pek istekli görünmemektedir. Nitekim konargöçer cemaatlerin tahrirden kaçmaları Anadolu'da sıkça görülen olaylardandı.

İlyazıcı olan Merâmî Mehmed 1570 yılında Ayıntab ve Üzeyir sancaklarında ortaya çıkan yeni gelirleri tesbit edip defterini İstanbul'a göndermiş ve dirlik sâhiplerine dağıtılmasını teklif etmiştir. İstanbul'dan gelen 978/ 1570 tarihli hükümde, bütün sipâhiler yerli yerine gelmeyince tevzi' yapılmasının doğru olmayacağı, beylerbeyi ve sipâhi seferden gelip, beylerbeyinden yaftaların ibraz eylemeyince kimseye timar vermemesi emredilmiştir. Emrin arkasından yapılan te'kidde ise "defterlerin kabul olmadığından gayrı müstehakk-ı îkâb olursun, bilmiş olasin" denilmektedir (Mühimme 14: 131).

Merâmî'nin yaptığı tahrirlerle ilgili bazı şikâyetler İstanbul'a kadar ulaşmaktaydı:

"Ayıntab sancağında bazı haslar hayli ifrazâ mütehammil iken sâhipleri himaye olunub ifraz olunmadığı haber alınmakla kimseyi himaye etmeyüb eli emirli olanlara tevzi' eylesin" (Mühimme 19: 66).

Merâmî'nin tahriri ile ilgili şikâyetler 1574 yılında da görülür. Zulkadriyye (Maraş) Beylerbeyisine gönderilen hükümden anladığımızı göre Antep hisar erenlerinden Mehmed, Mahmud ve Süleyman İstanbul'a gelerek şikâyette bulunmuşlardır (Mühimme 26: 127). Bu kişilerin ellerinde mühürlü timar tezkiresi olmasına rağmen icmâlde kayıtları bulunmamıştır. Merâmî'nin kâtibi Mustafa, tezkirelerin tarafından mühürlendiğini ve verildiğinden haberi olmadığını iddia edince bundan sonra timar tezkirelerinin mühürlü kese içerisinde gönderilmesi emr edilmişti.

(2) Son derece kıymetli bilgileri ihtivâ eden bu evkâf defteri tarihçiler için olduğu kadar sanat tarihçileri için de önemli bir kaynaktır. Adana üzerine ilmi eserler ortaya koymuş olan araştırmacılarımız dahi malesef bu önemli kaynaktan yararlanmamışlardır. Özellikle Ramazanoğulları döneminden kalan mimarî eserler konusunda başka hiçbir kaynaktan yer almayan bilgileri bu defterden öğrenebilmekteyiz.

(3) Bu vakfiyelerin Türkçe tam metni ve değerlendirilmesi için ayrıca (Akyurt 1946, III/5)'e bakılabilir.

(4) 1989 yılında devlet desteği ile Mersin'de Kilikya sem-pozyumu düzenlenmesi çalışmaları Türk kamuoyunun büyük tepkisi üzerine iptal edilmiştir (Kabaklı 1989: 2).

(5) M. Cumbur'un (1973, 43) Karacaoğlan'ın şiirlerinde geçen Ceyhun'un Türkistan'daki Ceyhun ırmağı olduğunu öne sürmesi

eksik bilgiden kaynaklanmaktadır.

(6) Adana kişi adları üzerine yaptığımız çalışma (1986a) Tarih Araştırmaları Dergisi'nin 25. sayısında yayınlanacaktır.

I. BÖLÜM : İDARİ YAPI

Osmanlı taşra teşkilâtında en büyük idârî birim eyâlet idi (Kunt 1978: 14- 15). Eyâlet sayısı Rumeli'nin fethi ile ikiye çıkmış, XVI. yüzyıldan sonra ise 30'u geçmiştir (Ünal 1989: 29). Eyâletin başında bulunan beylerbeyi (mirmirân) paşa sancağı tabir edilen eyâlet merkezinde oturur savaş sırasında eyâlet askerlerinin başında savaşa katılırdı. Beylerbeyilik divânında askerî ve idârî meseleleri halletmek, küçük dirlikleri tevcih etmek, hak edenlere terakkiler vermek beylerbeyinin görev ve yetkileri arasındaydı (İnalçık 1986, II: 740). XVII. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarında 25'i hâss, 9'u salyane ile olmak üzere 34 eyâlet bulunmaktaydı (Şahin 1979: 909).

A. Halep Eyâleti

1516 Mısır seferi sırasında teferruatını bilemediğimiz bir sulh andlaşması ile Osmanlı hakimiyetini tanıyan Adana'da eski yöneticiler yerlerinde bırakıldığı gibi eski Memluk kanunları da aynen korunmuştu.

Osmanlı devletinin genel yönetim anlayışı içerisinde işleri "olugeldiği üzere" yürütmek esastı. Amaç yeni kanunlarla, yeni yöneticilerle halkı ürkütmemektir. Bölgede egemen olan birtakım beylerin etkinliğinden yararlanmayı daha akıllıca bulan Osmanlı Devleti yöneticileri, çoğu zaman bu nüfuzlu kişileri eski görevlerinde bırakmıştır. Bu öylesine önem verilen bir gelenek olmuştur ki, Rumelide Hristiyan asilzâdeler dinlerini değiştirmeksizin sipâhi olarak Osmanlı hizmetine girebilmişlerdi.

Osmanlı Devleti'nin uyguladığı bu yönetim biçimi eski İslâm- Türk devletlerinde hatta Moğollar'da dahi tatbik edilmekte idi. İşte bu suretle, sosyal ve iktisadî mevkileri hiç sarsılmayan mühim ve nüfuzlu bir sipâhi sınıfı,

bir hanedanın hakimiyeti altından çıkararak diğer bir hanedanın hakimiyeti altına girmekte hiçbir mahzur görmüyordu (Köprülü 1981 : 114).

Bu sebeplerle Çukurova'nın Osmanlılara ilhakının ardından ilk iki yıl tahrir faaliyetine girişilmemiştir. Fethin ilk yıllarında Tarsus ve Sis (=Kozan) sancaklarının Sultan Kayıtbay Kanunu ile yönetilmekte olduğundan hareketle (TD.69: 262, 664), Adana sancağında da bu kanunun geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bir kısım Türk-İslâm devletlerinden zabt ve ilhak edilmiş olan ülkelerdeki eski kanunların hiç değiştirilmeden muhafaza ve tatbik edildiği görülmektedir. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in kanunları, Dulkadirli Beyi Alaüddeve Bey'in kanunları diğer örneklerdir (Barkan 1980 : 546). Hıristiyanlardan kazanılan topraklarda ise eski kanunlar Osmanlı kanunlarına uyarlanarak tatbik edilmekteydi. Köprülü'ye göre (1981: 218) Osmanlı devleti üzerinde Bizans kanunlarının etkisi Selçuklu ve diğer İslâm devletleri kanunlarının etkisine göre sınırlı kalmıştı.

Böylece Osmanlı fethinin sistematik safhaları birer birer devreye girmiş oluyordu. Sulh yoluyla alınmış bir İslâm ülkesinde, Osmanlılar yönetimdeki Beyzâdeleri aynen görevde tutuyor, ilk iki yıl halkı ürkütmemek için tahrir işine girişilmiyor, üçüncü yıl tahrir yapıldığında ise eski Memluk kanunlarına göre tahrir yapılıyordu. Kısacası İnalçık'ın dediği gibi (1954: 182) Osmanlılar "mevcut nizam üzerine sadece hakimiyetlerinin örtüsünü vermekle iktifa etmişlerdi".

XVI. yüzyıl başlarında, Yavuz Selim'in doğu ve güneydeki fetihleri sonunda kazanılan Diyarbekir, Erzurum ve Van Beylerbeyilikleri Safevî tehlikesi göz önüne alınarak oluşturulmuştu. Mercidâbık savaşının ardından Halep'in ele geçirilmesi üzerine Arab Vilâyeti'nin merkezi olan Halep, beylerbeyilik merkezi oldu. Bu beylerbeyiliğin sancakları ise : Halep, Hama, Ayıntab, Trablus, Malatya, Humus, Tarsus, Divriği, Birecik, Darende, Kâhtâ ve Gerger, Rum-kale, Behisni, Sis ve Şam idi (Baykara 1988 : 88).

1519 ve 1525 yılında Adana, Tarsus, Sis ve Üzeyir sancakları bir eyalet olarak teşkilatlandırılarak yönetimine Ramazanoğlu Kubad Paşa getirilmişti. Aradan çok geçmeden bu görev Piri Paşa'ya tevcih edildi. Kubad Paşa'nın elinde sadece Adana sancağı kaldı. 1525 yılında Piri Paşa'nın Kubad Bey ve diğer kardeşlerini Rumeli'ye sürgüne göndertmesinden sonra Adana Vilâyeti'nin tek hakimi olarak kaldı (Sümer 1964: 56). Bu konuya Adana sancağını anlatırken yeniden döneceğiz.

1527 yılında sancakbeylerinin ve beylerbeyilerin haslarını bildiren bir defterde Adana ve Halep , Şam Vilâyeti içerisinde gösterilmişti (Kunt 1978: 129). Buna rağmen TD.998'deki Adana vilâyeti listesinden anlaşıldığına göre 1530 yılında Adana, Vilâyet-i Adana veya Vilâyet-i Çukurâbâd adlarıyla yukarıda saydığımız 4 sancaktan oluşan bir eyâletti. Bu takdirde Mısır seferinin sonunda Baykara'nın yazdığı gibi (1988: 88) 3 değil, 4 eyâlet imparatorluğa katılmış olmaktadır.

1568 yıllarında Sis ve Ayıntab sancaklarının Dulka-dir (Maraş) Beylerbeyiliğine bağlandığını görmekteyiz (Kunt 1978: 138-139; Baykara 1988: 104). 1568- 1574 yılları arasında ise Vilâyet-i Halep şu sancaklardan oluşmaktaydı: Halep, Adana, Hama, Tarsus, Birecik, A'zaz ve Kilis, Maarra, Üzeyr, Selemiyeye, Balis (Kunt 1978: 141; Baykara 1988: 106).

1571 yılında Kıbrıs adası feth edilip eyâlet yapılıncaya idâresi Muzaffer Paşa'ya verildi. Magosa ve Girne birer sancak yazıldı. İçil, Tarsus, Sis sancakları da kara sancağı olarak Kıbrıs eyâletine bağlandı (Kâtip Çelebi 1329: 91). Zulkadriyye (Maraş) Beylerbeyisinden, Sis livâsının eski ve yeni icmâl ve mufassal defterlerini Kıbrıs Beylerbeyisi Sinan Paşa'ya göndermesi istendi. Aynı idârî düzenlemede Tarsus sancağının Halep'e, İçel Sancağının Karaman'a, Alâiye sancağının ise Anadolu

Beylerbeyiliğine bağlandığı anlaşılmaktadır (Mühimme,12: 413).

XVII. yüzyılın başlarında Halep eyâleti, Halep, Kilis, Ma'arra, Üzeyir, Balis ve Adana sancaklarından oluşmaktaydı (Şahin 1979: 917). (1)

1608 yılında Adana'da yurtluk ve ocaklık uygulamasına son verilmiştir. Böylece son Adana hâkimi Ramazanoğlu Pir Mansur Bey'in 1014/ 1606 tarihinde başladığı görevi, 1017/ 1608 'de sona ermiş olmaktadır (Mühimme 80: 362). Yeni teşkil edilen Adana Eyâleti'nin sancakları ise Sis (=Kozan), Tarsus, Karataş ve Silifke idi. (2) Aynî Ali Efendi'nin 1609 yılında düzenlediği eyâlet listesinde Adana'nın yer almayışı ve Halep'e bağlı bir sancak olarak gösterilmesi yeni eyâlet olmasıyla ilgili olmalıdır (Pitcher 1972: 125). Katip Çelebi de 1650 yılına gelindiğinde bile Adana'yı Halep'e bağlı bir sancak olarak anlatır (Pitcher 1972: 137).

B. Adana Sancağı

XVI. yüzyılda Adana Sancağı'nın batı sınırı aşağı yukarı bugünkü Tarsus sınırı ile aynı olup kuzeyde Karaisalı ve Pozantı ilçelerini içine alarak Kozan'ın ve Kadirli'nin batısından Hamus çayını izleyerek güneye inmekteydi. Osmaniye ve Ceyhan XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra kurulmuştu. O tarihte sancağın güneybatı sınırlarında Kınık nâhiyesi bulunmaktaydı. Kozan ilçesi, Sis adı altında başlı başına bir sancak olup Feke ilçesini de kapsamaktaydı. Eski adı Haçın olan Saimbeyli ve eski adı Mağara olan Tufanbeyli, o sırada Maraş Eyâletine bağlı Kadirli (Kars-ı Maraş) sancağının birer nâhiyesi idi. Akdeniz kıyısındaki Yumurtalık ilçesinin o zamanki adı Ayas idi. Antik Magarsos şehrinin 5 km güneydoğusunda kurul-

muş bir köy olan Karataş 1928'den sonra bucak, 1957 yılında ise ilçe olmuştur.(3)

Adana sancağında uygulanan yurtluk ve ocaklık sisteminin de idârî yapı içerisinde incelenmesi uygun olacaktır.

1. Yurtluk ve ocaklık

Yurtluk ve ocaklık en geniş anlamıyla bir yörenin gelirinin birisine kayd-ı hayat şartıyla bırakılmasıdır. Yurtluk olarak verilen topraklar yalnız kayd-ı hayat şartıyla tasarruf edilirdi. Yurtluk ve ocaklık olarak verilen topraklar varislere de intikâl ederdi.

Kendisine yurtluk veya yurtluk ve ocaklık olarak bir arazi geliri tevcih olunan kişi gerçek anlamda o yerin sâhibi değildi. Araziyi satamaz, bağışlayamaz, vakf edemezdi. Yalnız o yerin şer'î ve örfî vergisi kendisine ait olurdu. Timardan farkı, mutlaka bir hizmet karşılığı olmayışı; tevcihin geri alınmaması; sâhibinin idârî ve bazı şartlar altında bir dereceye kadar bazı kazâî haklarının bulunması idi (Pakalın 1971: 639).

Yurtluk ve Ocaklık sistemi Osmanlının klasik mirî toprak idâre sistemi olan timardan farklı olduğu gibi özellikle Rumeli vilâyetlerinde görülen mülk topraklar sisteminden de farklı bir uygulamadır. Genel nitelik olarak en çok eşkincilü mülklere benzemektedir. Barkan'ın yurtluk ve ocaklık olarak verilen yerleri eşkincülü mülkler arasında göstermesi Göyünç tarafından (1975: 84) isabetli bir görüş olarak tanımlanır.

Yurtluk ve ocaklık çoğu zaman eşanlamlı kelimeler gibi kullanılmış olmasına rağmen aralarında bazı farklar da bulunmaktadır.

Yurtluk

Yurtluk, bir arazinin gelirlerini toplama hakkının bir kişiye yapmış olduğu üstün bir hizmete karşılık kayd-ı

hayat şartıyla Padişah tarafından bağışlanmasıdır. O kişi öldüğünde bu yetki oğluna veya diğer mirasçılara intikâl etmezdi. Timar sistemi hakkındaki bir risalede bazı mezraaların "esb keşan" taifesine yurtluk tariki üzere verildiği yazılıdır. Bu kimseler fetihten önce yersiz-yurtsuz haymana taifesinden olduklarından ekip biçmeye rağbetleri yoktu, sadece at yetiştirirlerdi. Bu yüzden oturmakta oldukları topraklar at akçası karşılığında kendilerine yurd olarak verildi. Bunlar resm-i çift ve resm-i bennak ve resm-i caba vermedikleri gibi kendilerine yurt yazılan yerlerine ekdiklerinin öşürlerinden de "at çektikleri" için muaf tutulmuşlardı. Avarız vergisi de vermeyeceklerdi (Şahin 1979: 929).

Yukarıda anlatıldığı şekliyle yurtluk bir hizmet karşılığında bazı vergilerden muafiyeti ifade etmektedir. Yalnız bu konuda bir noktayı açıklığa kavuşturmamız gerekmektedir: Burada yurtluk bir kişiye değil "At Çeken Taifesi" ne verilmiştir. Bu bakımdan süre sınırlaması söz konusu değildir. "At Çeken" topluluğu bu hizmeti yerine getirdiği sürece bu haktan yararlanacaktır. Yurtluk arazi kişilere verildiğinde herhalde kayd-ı hayat kısıtlaması söz konusu olabilir. Ancak biraz ileride "Ordu" örneğinde göreceğimiz ve birçok sancakta da görülen "kadimlik yurd" ibaresi bu tür dirliklerin o kimsenin oğluna intikâl ettiğini gösterir. Aslında normal sipâhi timarlarının bile bazı şartlarla erkek çocuğa intikâl ettiğini düşündüğümüzde yurtlar için de bir intikâl keyfiyetinin olması gerekir.

Yurt konusunda bir başka örnek verelim: Ordu kazasında, 1455 yılında Alevî cemaatından 19 hanelik bir grup, "berat mucebince kadimlik yurdları ile mukata'a kılınmışlardı". Ayrıca 47 kişi, "kadimlik yurdları ile mu'âf olageldikleri" için yine kendilerinden vergi alınmıyordu. Bunlar, bir fakih ve kardeşlerinder, düşmüş sipâhi ve sipâhi oğlanlarından, cami görevlileri ve yardımcıları ile bir körükçü ve bir kuşçudan ibaretti (Yediyıldız 1985: 23). 1455 yılında bazı yerler hem mülk hem de yurd veya hem yurd hem de timar olarak veya sadece yurd olarak Osmanlı öncesinden kalma ağa, bey, çelebi,

paşa ve hatunlardan meydana gelen aristokrasinin elinde bulunduğu halde 1484 yılından itibaren bu yerlerin çoğunun ya timar ya da vakıf haline getirildiğini görmekteyiz (Yediyıldız 1985: 88-89). Burada verilen bilgilerden anladığımız yurd kelimesi çoğu kez mülk anlamına yakın bir anlamda kullanılmış ve sâhipleri genellikle sefere gitmekle sorumlu tutulmuşlardır. Ancak "yurd" kelimesinin "mülk" ile aynı olmadığını gösterir belgeler de bulunmaktadır: İbni Kemal tarafından tahrir edilen 63 numaralı Konya mufassalında Karaman kazâsında Müşrif (veya Müşerref) köyü ile ilgili kayıta: "Bu karyeyi filasıl Karamanoğlu Mahmud Bey (İsa bin Evliya Ece)'ye temlik idüb eline mülknâme virmiş. İzz-i huzur-ı saltanata mülkiyetleri arz olundukda mülkiyete kabul olmayub yurd olması kabul olunmağın yurd kayd olundu" denilmesi bunu açıkça gösterir (Uzunçarşılı 1984: 151). Bu bakımdan yurt kelimesini "eşkinçilü mülk" olarak anlamakta da ihtiyatlı olmak gerekmektedir.

Ocaklık :

"Ocaklık" terimi, Tersane-i Amire giderlerine veyahut bir kale mustahfızlarının veya şehir yerli neferlerinin gündelik ulufelerine karşılık olarak tahsis edilmiş olan birkaç köy ya da bir kazâ hasılat-ı öşriyye ve örfiyesine denir. Bunlar da aynen dirlikler gibi yönetilir ve gelirleri, tahsis edildiği yere harcanır. Fakat ocaklık , yalnız a'sarla sınırlanmış olmayıp, cizye, mizan -ı harir (ipek tartılan kantarlar) ve gümrük resmi gibi bazı vergilerden de tahsis edilmiştir (M. Nuri Paşa 1979, I : 137 ; Pakalın 1971: 712-713). Kocaeli sancağı İstanbul tersanesinin kereste ocaklığı idi (Uzunçarşılı 1984: 448-49).

Osmanlı devletinde bir kısım kalelerin kayıtları Küçük Kale Kalemi'nde tutulur, mevacibleri ocaklık olarak nerenin varidâtından veriliyorsa havaleleri ile tevcih tezkireleri de bu kalemden verilirdi. Bazı kale mustahfızlarının mevacibleri, tahsilâtı iyi olan bir kısım vilâyet ve sancaklara havale suretiyle temin edildiğinden yukarıdaki ocaklık mevacib kaydı buna işarettir

(Uzunçarşılı 1984: 351- 352). Bir serhad şehri olan Van'da sürekli olarak mustahfız yeniçeri bulundurmak gerekiyordu. Bunların üçer aylık maaşları demek olan mevaciclerinin İstanbul'dan gönderilmesi hem yorucu bir işti, hem de mesafenin uzaklığından dolayı gecikmelere sebep oluyordu. Bu sebeplerle kaynaklarda Van Kulları diye geçen bu Yeniçerilere bazı has gelirleri ocaklık olarak tayin edilmişti. Bu kale mustahfızlarının ve "büyük şehirlerde olan yerli kulu askerlerinin ulûfeleri ocaklıklarından alınıp ödendiğinden bunlara verilen paralar muvazene (bütçe) defterlerinde yer almazdı (M.Nuri Paşa 1979, I-II: 306- 307). (4)

Yurtluk ve ocaklık

Yurtluk ve ocaklık uygulamasına ilk defa Yavuz Sultan Selim zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethinden sonra başlanılmıştır. Doğu Anadolu İdris-i Bitlisî'nin çabaları sonucu barış yoluyla Osmanlı İmparatorluğuna kazandırılmıştı (Shaw 1982: 126; Tansel 1969: 76- 77). Bu sebeple kendi isteğiyle Osmanlı egemenliğini kabul eden aşiret beylerine kendi toprakları yurtluk ve ocaklık olarak bağışlandı. Bunlardan Eğin, Genç, Palu, Hazro hükümet olarak adlandırılmakta ve beylerine yazılan tahri-ratta "cenâb" ifadesi kullanılmaktaydı (Çelebi 1984, I: 125). Aynı durum Adana için de geçerli idi. (5) Oysa Osmanlı diplomatikasında normal sancakbeyi elkabının "Kıdvetü'l-ümerâ'i'l-kirâm..." şeklinde olduğu bilinmektedir.

Osmanlılar Anadolu Beylikleri'ni ortadan kaldırdığı zaman eski beylerine timar ve zeamet vermenin dışında hiçbir ayrıcalık tanımamıştı. Ramazanoğulları Beyliği barış yoluyla Osmanlı'ya tâbi olunca Adana, yurtluk ve ocaklık olarak Ramazanoğulları sülâlesinin yönetimine bırakıldı. Böylece diğer Anadolu beyliklerinin başında bulunan aileler, böyle bir hak alamadan silinip gittikleri halde Ramazanoğulları ailesi 1608 yılına kadar Adana'nın irsî valisi olarak kalmayı Osmanoğullarına kabul ettirebildiler (Akdağ 1971, II: 38).

Osmanlı doğudaki aşiret beylerine birtakım siyasi ve ekonomik şartlar altında verdiği yönetim ayrıcalığını Çukurova'nın bu Türkmen beyliğine de tanımak zorunda kalmıştır (Uğur 1989: 90) . 1572'lere gelindiğinde bile nüfusun % 85'i konar-göçer olarak yaşamaktaydı. Evliya Çelebi'nin ifadesiyle (1314, I: 177) "bu gezginci kavimlerden öşür, âdet-i aġnâm ve otlak hakkı gibi gelirleri tam olarak almak her paşanın işi değildi". Osmanlı, 1485-1490 savaşlarından Türkmenleri tanıyor ve bunları itaat altına almanın ne kadar zor olduğunu biliyordu. Bu sebeple devlet, mahallî beylerinin otoritesinden 1608'lere kadar kadar yararlanmayı tercih etti.⁽⁶⁾

Göyünç'e göre (1975: 93-94), XVII. yüzyıl başlarındaki ocaklık uygulaması XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait belgelerin ortaya koyduğu gerçeklere pek uymuyordu. Adana'daki uygulamada azl olayı görülmemiştir. Pir Mansur Bey'in 1606 yılında Adana hakimliğine (sancakbeyliğine) tayininin Adana kadısının arzı ile gerçekleşmesi de uygulamanın ne şekilde olduğunu gösteren bir örnektir.

Yurtluk ve ocaklık sâhibi, "araziyi satamaz, bağışlayamaz, vakf edemez" (Pakalın 1971, III: 639) denilmesine rağmen XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait bazı arşiv belgelerinde yurdluk ve ocaklık olarak tasarruf edilen bazı köylerin satılmış olduklarına şahit olmaktadır. (7)

Adana'da bu şekilde resmî kayıtlara geçmiş ocaklık mülk satışı görülmez. Bunun da sebebi yukarıdaki belgede açıklanan tahrir olayı ile ilgili olmalıdır. Doğudaki yurtluk ve ocaklık sancaklar "yazma ve gezme imkânı olmayan" sancaklardı (Çelebi 1314, I: 177, 184). Bu yüzden bu sancaklardan bir kısmının mufassal tahrir defterleri bulunmamaktadır. O sancağın geliri belli mükellefiyet karşılığında o Bey'e verilmişti. Ancak Adana 1519 yılında tahrir edildiğinde mirlivâsına da haslar tayin olunmuştu.

2. Osmanlı yönetiminde Ramazanoğulları Beyleri dönemi

Osmanlıların ilk Adana sancak beyi olan Mahmud Bey'in şehadeti üzerine Halil Bey'in oğlu Kubad Bey'e görev verilmişti. Fakat kısa bir süre sonra Kubad Bey'in kardeşi Piri Bey'e Çukurova hakimliği verilmiş, Kubad'ın elinde sadece Adana şehri kalmıştır. Daha sonra yönetimi tamamen eline geçiren Piri Bey, Kubad Bey ve diğer kardeşleri Davud, Korkud ve Mahmud'un 40000 akça zeametle Rumeli'de ikâmetleri için Kanunî'den emir çıkartmıştı (Sümer 1964: 56).

Piri Bey, 1526 yılı başlarında ortaya çıkan Safevî kaynaklı ayaklanmaların bastırılmasında sancağı askerleriyle büyük başarılar göstermişti (Hammer 1984, IV: 1335; Peçevî 1283, I: 120). Bunlar Ceyhan yakınlarındaki Berendi nâhiyesinde ortaya çıkan Domuzoğlan ; Tarsus'a bağlı Ulaş yöresindeki Beyce Bey ve Karaisalı'daki Mustafa oğlu Veli Halife ayaklanmalarıdır.

Kalender Çelebi isyanının bastırılmasından sonra Piri Bey'in 3 yıl kadar İstanbul'da oturması Adana'da yeni dalgalanmalara sebep oldu (Peçevî 1283, I: 120). 1529 yılında Üzeyir (Dörtyol) sancağı beyi Ahmed Bey'in kardeşinin oğlu Seydi ayaklandı. Başına kırmızı bir taç giyerek önce amcası Ahmed Bey'i şehit etti. 5000 kadar eşkiyayı başına toplayarak Berendi nâhiyesini ve Ayas kasabasını yağmaladı. Kadirli kasabasına kadar çıkarak orayı da yağmalayınca İnciryemez isimli birisi de 500 adamıyla bunlara katıldı. Piri Bey hastalığına rağmen sancağının başına dönmüş ve gerekli kuvveti toplamıştı. Piri Bey önce Sis dağlarına gidenleri, sonra Üzeyir'e kaçanları kılıçtan geçirerek bu gaileyi de ortadan kaldırdı (Peçevî 1283, I: 126- 127).

Piri Bey'e resmî yazışmalarda "Cenab- ı Emâret-meâb" diye hitâb edilirdi (8). Piri Bey'e yeri geldiğinde Beylerbeyilerden bile daha fazla riayet edilmesini kıskanan bazı beylerbeyileri O'nu incitince sancakbeyliğinden istifa etti. Bunun üzerine kendisine önce Karaman

Beylerbeyiliği verildi. Adana'daki haslarından 400.000 akçası, Piri Bey'in yerine atanan Ali Bey'e tevcih olundu . Arta kalanı müstakil mukata'a kılınıp ileri gelen beylere ve askerlere verildi (Ali 1277, IV: 59).

Piri Paşa daha sonra Şam Beylerbeyiliği'ne atandı. Lakin Adana'ya gönderilen mirlivâ, Varsak Türkmenlerinin eşkıyalıklarını önlemekten aciz kalınca Piri Paşa 1.600.000 akça has ile yeniden Adana Sancakbeyliği'ne tayin edildi. Bu sırada büyük vezirlerin hasları 1.200.000 akça idi. Bu da Piri Paşa'ya Kanunî'nin verdiği önemi göstermektedir (Ali 1277: 60). Piri Paşa 1543- 44 ve 1550-51 yıllarında iki defa da Halep Beylerbeyiliği görevinde bulunmuştu (Sümer 1964: 618).

Bu sırada bölgede tek proplem Safevî kaynaklı ayaklanmalar değildi. Subaşı, sipâhi, voyvoda, ve nâiblerin desteğiyle nüfuzlu kimseler başkalarının kızlarını dilediklerine cebren nikâhlıyor, karılarını boşattırıyor, bazıları da dava satın alarak yalancı şâhitlerle halkın hukukunu ihlâl ediyorlardı (Mühimme 6: 536) .

Osmanlı yönetiminin Adana sancak beylerini daha çok geri hizmetlerde görevlendirmiş oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim 1565 yılında Konya muhafazası Kayseri beyine , Kayseri muhafazası ise Adana beyi olarak Piri Paşa'ya verilmişti. 1566 yılında Piri Paşa'nın tezkiresiz sipâhileri ile Kayseri muhafazasına gelmesi ve münasip bir yerde toplanarak halkı koruması emredilmişti (Mühimme 5: 301). Piri Paşa Kayseri'de kalacak sipâhilerin defterlerini yaparak İstanbul'a göndermişti (Maliyeden Müdevver I: 96). 1566 yılında Tarsus ve Kayseri beylerinden yalılıların muhafazasına dikkat etmeleri ve Kayseri muhafazası ile görevlendirilen Piri Bey yardım istediğinde geciktirmeyip yardıma koşmaları istenilmekteydi (Mühimme 5: 503).

Piri Paşa 1517 yılından 1568 yılına kadar kısa bir süre dışında Adana Sancakbeyliği, Halep ve Karaman Beylerbeyiliği görevlerinde bulundu. Bu süre içerisinde babası Halil Bey tarafından kurulmuş olan Ramazanoğulları

vakfının mütevellilik görevini de üzerine aldı. 1539- 1540 yıllarında düzenlemiş olduğu vakfiye ile babasından 1522 Halep akçası gelirle devir almış olduğu vakfı yılda 383.985 akça geliri olan büyük bir vakıf haline getirdi (ED.538 : 5a). Bununla da yetinmeyen Piri Paşa 1555 yılına kadar esas vakfiyesine yaptığı 7 ek vakfiye ile vakfa yeni gelirler ekledi.

Piri Paşa gayet akıllı, keremkâr, iyi huylu ve dindar bir kimse idi. Farsça konuşur ve hüsn-i hat yazardı (Müneccimbaşı III: 172). Kanunî' nin ölümü üzerine yazdığı şiir tarih kitablarına geçmiştir. 975/ 1567'de öldüğü zaman yaşı 90'ın üzerinde idi⁹.

Piri Bey öldüğünde küçük oğlu Derviş Bey Tarsus'da vali olarak bulunuyordu (Halil Edhem 1345: 316). Derviş Bey, babasının sâhip olduğu haslarla Adana'ya vali oldu (Ali 1287, IV: 60).

Derviş Bey'in tam adı Derviş Mehmed idi. Birçok kitapta belirtildiği gibi (Ali 1287, IV: 60; Kartekin 1979: 75) 976/ 1568 yılında değil 975/ 1567 yılında Adana valisi olmuştu (Mühimme 7: 146). Payas kalesinin tamiri işi Derviş Mehmed Bey'e verilmiş ve bu konuda kendisine birçok hüküm yazılmıştı (Mühimme 7: 146, 477).

Bu sırada Çukurova'nın proplemlerinden birisi de düşman gemilerinin kıyılarına saldırarak halkı esir etmesi, mallarını yağmalaması idi. Tarsus sancağında Mine isimli liman korku veren bir yerde olduğundan halk yaylağa göçtüğünde denizden gemiler gelip oraları yağmalamaktaydı. Bunu önlemek için 1568 yılında 20- 30 hane avarız vergilerinden muaf edilerek buraların muhafazasıyla görevlendirildi (Mühimme 7: 356).

Derviş Bey, avcılığa ve afyon kullanmaya müptela idi. Atmacaların hastalıklarını tedavi edebiliyordu. Salih ve adil olan bu Türkmen Bey'i kötü alışkanlığının da etkisiyle kısa bir süre sonra ölünce yerine o sırada Antep sancakbeyi bulunan ağabeyi İbrahim Bey tayin edildi (Ali 1287, IV: 60; Mehmed Nüzhet 1327: 771).

İbrahim Bey küçük kardeşi Derviş Bey'in yerine Adana sancakbeyiliğine atandığı zaman eski bir Türkmen geleneğine uyularak kardeşinin güzelliğiyle meşhur dul eşi kendisine nikâhlandı (Ali 1277, IV: 61).

İbrahim Bey zamanında ortaya çıkan olaylardan en önemlisi Kıbrıs'ın fethi olmuştur. Bu savaş sırasında Adana askerleri savaşa katılırken, Üzeyir sancağı askerleri ise sancakbeyleri Ahmed Bey'in komutasında kıyıların korunması ile görevlendirilmişti (Mühimme 21: 143).

XVI. yüzyılın ikinci yarısında çıkan kıtlık üzerine buğday stratejik mal listesine girmiş ve Avrupa'ya satılması yasaklanmıştı. 1570 yılında bunun denetlenmesi için yalılarda bulunan yasakçı çavuşlara görev verildi (Mühimme 14: 280).

1573 yılında Adana, Tarsus ve İçel'de yaşayan çingene ve gurbet tâifesinden donanmaya kürekçi yazılması istenilmişti (Mühimme 23: 93). Ancak Adana'da donanmaya kürekçi çıkarılması mümkün olmadığından bunun yerine bedel alınması kararlaştırıldı (Mühimme 23: 335).

Adana "Hac" yolu üzerinde olduğu için Adana beylerinden beklenen görevlerden birisi de hacıların Çukurova'dan salimen geçirilmeleri idi. Özellikle Misis, Kurdkulağı ve Demirkapı yakınlarında hacıların yolunu kesen eşkiya soygunculuk yapmaktaydı. 1573 yılında Adana sancakbeyi İbrahim Bey hacıların güvenliklerinin sağlanması ile görevlendirildi (Mühimme 21: 288).

Mehmed Bey, Alî'nin verdiği bilgiye göre (1287, IV: 61) Hicrî 1002 (1593- 1594) tarihlerinde babası İbrahim Bey'in ölümü üzerine emîr olur. Gayet gaddar ve kandökücü bir kişi olduğu söylenmektedir (Mehmed Nüzhet 1327: 772).

1587 yılında Şark Seferi çıkmış ve Beylerbeyileri eyâletleri askeri ile cepheye gidince iç güvenlik önem kazanmıştı (Mühimme 63: 7). Bu sebeple Mehmed Bey, Adana sipâhilerinden 30 nefer ile Halep muhafazasına gitmiş ve

kardeşi Dergâh-ı mualla müteferrikalarından Ahmed de Adana muhafazasıyla görevlendirilmişti. (Mühimme 63: 10).

Adana hakimliğine 1604 yılında Pir Mansur Bey tayin edildi. (10) 1614 yılında İstanbul'a adam gönderen Pir Mansur Bey Adana'nın 1017/ 1608 senesinden beri muttasıl beylerbeyilik olduğunu ve kendisine Adana'nın 11 yük olan mal-ı maktu'undan 1 yük (100 000) akça verilmesi ferman olunduğu halde verilmediğini bildirmişti. Bunun üzerine Pir Mansur Bey'in hakkının ödenmesi için Adana Beylerbeyisine ve Adana kadısına hükümler gönderildi. (11)

Bu sırada Çukurova'da halk, yetkilerini kötüye kullanan devlet görevlilerinin haksızlıklarından yerlerini terk etmeğe mecbur olmuşlardı. Son yıllarda sağlanan sükûn üzerine yerlerine dönen reaya, sübaşılının nâhiyelere çıkararak halkı yeniden incitmeleri üzerine İstanbul'a şikâyetlerini iletmışlerdi. Halk belki buna yine cesaret edemezdi. Ancak sübaşı, Vezir-i a'zam Nasuh Paşa'nın adamlarından Mercan'ın zeametine tabi köylerin halkından meccânen yem ve yemek, koyun ve tavuk alınca şikâyet divâne kolayca ulaşabilmişti (Mühimme 80: 241).

Kubad Paşa, Piri Paşa'nın 4 kardeşinden birisidir. Kubad Paşa, Karaman beylerbeyiliği, İçel, Trabzon ve Aclon sancakbeyliği görevlerinde bulundu. Basra ve Halep beylerbeyiliği yaptı. Halep beylerbeyiliğine atanması ile ilgili 1554 tarihli hüküm kendisine Amasya'da ulaştırılmıştı (Mühimme 1: 223). Aynı yıl içerisinde Adana Miralemi İskender'e terakki verilmesi için Halep Beylerbeyi olan Piri Paşa'nın arzı bulunduğundan, Kubad Paşa'nın kardeşi Piri Paşa yerine Halep beylerbeyiliğine atandığı anlaşılmaktadır (Mühimme 1: 208). Kubad Paşa 1558- 1559 yıllarında vefat etti. Ehl-i nimet ve keremkâr olmakla beraber kan dökücülüğe meyyal idi.

Kendisinden sonra da oğulları Süleyman Paşa ve Ahmed Paşa çeşitli yerlerde sancakbeyliği yaptılar (Ali 1277, II: 62).

Çukurovanın fethinde ve yüzlerce yıl idâresinde rol oynamış bulunan Ramazanoğulları sülalesi, 1608 yılında yönetimden ayrıldıktan sonra tarihî rollerini yavaş yavaş yitirdi. Bugün Ramazanoğulları sülâlesi Maraş, İstanbul ve Ankara başta olmak üzere Anadolu'nun birçok iline dağılmıştır. Ramazanoğulları'nın ünlü beyi Piri Bey'in gayretleri ile büyüyen Ramazanoğulları vakfı da XIX. yüzyılda birer ikişer satılıp tüketilince sülalenin dağılması ve toplum içerisinde eriyip kaybolması daha çabuk oldu. Buna rağmen Ramazanoğulları Anadolu'da varlıklarını günümüze kadar sürdürebilmiş ender ailelerden birisidir.

C. Adana Sancağı'nın kazâları

XVI. yüzyılda Adana Sancağı'nda daha çok Adana ve Kınık kazâlarının adı geçmektedir. 1525'de Adana sancağı; Adana, Karaisalı ma'a Hacılı, Berendi, Ayas ve Kınık olmak üzere 5 kazâdan müteşekkil gösterilmişti (TD.450: 1). Aynı kaynakta Kınık kadısının Hayreddin isimli birisi olduğunu ve kendisine Mercin ırmağı üzerinde bir değirmenin mülk olarak verildiğini öğrenmekteyiz (TD.450: 1003).

1530 yılında Adana sancağında yine 5 kazâ bulunmaktaydı (Bkz. TABLO XLI). 1691 tarihli belgede Adana, Ayas (Ayas= Yumurtalık) , Berendi, Beyas (Payas) , Misis ve Kınık nevahîlerinden" söz edilir (TD.114 1572: 171a V). 1729 tarihli bir ilm ü haber kâimesinde ise "Çukurova ve Kurtkulağı ve Kınık ve Berendi kazâları"'nın adı geçmektedir (TD.114 ,1572: 171a IV). Kurtkulağı bugün Ceyhan'a bağlı bir köydür.

D. Adana Sancağı'nın nâhiyeleri

1519 yılında Adana Sancağı idârî taksimatının daha sonraki yıllara nazaran farklılık arzettiği görülür. TD.69 (1519)'da Nâhiye-Kazâ ayırımı yapılmadan cemaatler ve

mezraalar aktarılmış, cemaatlerin bağlı buldukları "taife"ler belirtilmiştir. Bu taifeler içerisinde "Taife-i Dünderlu ve Bulgarlu", "Taife-i Karaisalu" boylarının daha sonra birer nâhiye olarak teşkilâtlandığını göreceğiz.

1526 tahririnde Adana'da 8 nâhiye bulunmaktadır. Şimdi bu nâhiyeler hakkında kısaca bilgi verelim.

1. Adana Nâhiyesi

Adana Nâhiyesi, Adana şehir merkezi etrafındaki mezraaların kapladığı alanda yaşayan cemaatlerden oluşmaktaydı. Adana Nâhiyesi içerisinde köy yerleşimi bulunmadığı için nâhiyenin sınırlarını tesbit etmek mümkün olmamaktadır. TD.114 (1572)'de yer alan mezraa ve cemaat adlarını bugünkü köy adları ile karşılaştırdığımızda bazı adların aynı olduğu görülmektedir. Cemaat adları bazen mezraalara da verilmekteydi. Cemaat-i Kara Fazıl, Kara Fazıllu mezraasına adını vermişti ve bu mezraayı ekip biçmekteydi. XVI. yüzyılda yaşayan 24 haneli Sarı Hamzalı cemaatinin bugün Adana'nın 13 km. batısında Mersin'e giden yol üzerinde bulunan Sarıhamzalı köyünün kurucuları olduğunu söyleyebiliriz. Adana merkez ilçede bulunan Karayusuflu köyü 1572 yılında 8 haneli bir cemaat olarak görülmektedir (TD.114, v.15b). Bugünkü Kayışlı köyü ise 1572'de 10 haneli Kayışlı cemaatinin toprağa yerleşmesiyle kurulmuş olmalıdır. Adana'nın kuzeyinde bulunan Aflak köyünün 1572'de cemaat halinde Dünderlu Nâhiyesinin sınırları içerisinde olmasına ve Misis (Yakapınar) 'in Yüregir Nâhiyesi hudutlarında bulunmasına bakacak olursak o zamanki Adana Nâhiyesinin bugünkü Merkez ilçeden daha dar bir alana yayılmış olduğunu söyleyebiliriz.

2. Yüregir Nâhiyesi

Yüregir Nâhiyesi Adana'nın güneyinde Seyhan ve Ceyhan Nehirleri arasında kalan coğrafi bölgenin adı olarak görünür. Güneyde Akdeniz'e kadar uzanır. Bu tabii hudutlar nâhiyenin haritasının çizimini kolaylaştırır. Nâhiye

içerisinde sadece mezraalar ve bu mezraaları ekmekte olan cemaatler kayıtlıdır. Köy yerleşimi merkez nâhiyede söylediğimiz şekilde bu nâhiyede de görülmez.

3. Sarıçam Nâhiyesi

Sarıçam nâhiyesi Adana'nın kuzeydoğusunda Kozan'a giden yol üzerinde bulunmaktadır (Sümer 1963 : 28). 1572 yılında nüfusun en yoğun olduğu nâhiyedir. Nâhiyede hiçbir yerleşim merkezi bulunmamasına rağmen 114 mezraa vardı (Kurt 1990: 203).

4. DüNDARLI ve Bulgarlı Nâhiyesi

DüNDARLI ve Bulgarlı 1519 yılında nâhiye değil "Ordu" olarak geçmekte idi. Adana'nın kuzeyinde Seyhan nehrinin doğusunda kalan bölgeye DüNDARLI, onun kuzeyindeki topraklara da Bulgarlı denilmekteydi.¹² Bu adların aşiretlerin reislerinden geldiğini düşünebiliriz. DüNDAR adının Ramazanoğlu Beyi olan DüNDAR Bey ile ilgili olup olmadığı belli değildir. Bulgar adına gelince bu ad XVI. yüzyılda kişi adı olarak kullanılmaktaydı. 1572 tarihli Defterde 47 kişinin (binde 2,3) Bulgar adını taşıdığını görmekteyiz (Kurt 1986 : 16). Bolkar dağı adının da Bulgar'dan geldiği söylenebilir.

5. Karaisalı Nâhiyesi

Karaisalı nâhiyesi bugün de aynı adla anılmaktadır. Adana'nın kuzeyinde yer alan Aladağ ve Kızıldağ'ın güneyinde uzanan bu topraklar adını aynı isimle anılan Kara İsalı oymağından almıştır. Aşıkpaşazâde Kara İsa'yı Ramazanoğulları Beyliğinin kurucusu Ramazan Bey ile çağdaş gösterir (1332: 225). Ramazan Bey, Kara İsa'ya Midilli'yi kışlak; Gülek'de Tekfur Beli'ni ve El-Nahşa'yı yaylak olarak verir. 1519 yılı tahririnde Karaisalı nâhiyesi, Cemaat-ı Ordu-yı Karaisalu başlığı ile yer almakta ve ilk olarak 52 haneli Ordu-yı Kara İsalu cemaati verilmekte-

dir. 12 haneli Karaca İsalu cemaatinden ayrı olarak 4 haneli Kara İsalu ve 6 haneli başka bir Kara İsalu cemaati kayıtlıdır (TD.69 :218, 235). Bunlardan 6 hanelik Kara İsalu cemaatinin başında Eyne Bey oğlu Kara İsa bulunmaktadır. Bunun Mehmed, Ahmed ve Ümmet adlarındaki 3 oğlu da vergi mükellefi olarak kayıtlıdır. Kara İsalu adını taşıyan diğer iki cemaatte Kara İsa adını taşıyan kişi görülmemektedir.

1536 yılı tahririnde 42 nefer ve 14 haneli bir Kara İsalu cemaati geçmektedir (TD.177: 258). Bu defterde "Ordu" adını taşıyan tek cemaat ise "Ordu-yı Sevindik Bey" cemaatidir. Sevindik Bey ordusu 55 evli ve 22 bekâr vergi nüfusuna sâhipti (TD.177: 241). Tayife 3 ay yaylakta ve 9 ay sahilde otururdu.

Sevindik Bey'in babasının kim olduğunu ve tarihî şahsiyetini bilemiyoruz. Kara İsa'nın torunlarından olan bu Bey'in (Sümer 1963 :29) Sultansah adındaki oğlu Kızıldağ yaylağında Budandı mezraasına zeamet olarak tasarruf etmekte idi. Diğer oğlu İsa da Sevindik Bey Cemaatının rüsûmunu " bir eyüce cebeli eşdirmek" şartıyla timar olarak toplamaktaydı (TD.177: 238, 241).

Nâhiyede bulunan Parsi Beyt, Melvan ve En-Nahşa kalelerinde gayrimüslim nüfus yaşamaktaydı. 1572 tahririnde Karaisalı'da 83 cemaat halinde 3021 vergi nüfusu bulunuyordu. XIX. yüzyılda kazânın merkezi 500 haneli Ciceli köyü idi (Ş. Sami 1314 : 3639). Cicelü denilen köy 1519 tahririnde Cecelü adıyla kayıtlı 45 haneli bir cemaat olarak geçer (TD.69 : 242).

6. Berendi Nâhiyesi

Berendi, Rus yıllıklarında Peçenek ve Tork (Oğuz) boylarıyla birlikte adı geçen bir Türk boyudur. XI. yüzyılda Güney Rusya bozkırlarında yaşadılar. Berendi boyunun büyük kısmı Peçenekler ile Macaristan'a gitmiş ve orada yerleşmiştir. Bugün Antalya ve Konya'da Berendi isimli iki köy bulunmaktadır. (13)

Berendi Nâhiyesinin Ceyhan ilçesinin tam güneyindeki, batıdan, güneyden ve doğudan dağlarla çevrili yer olduğu tahmin edilmektedir (Sümer 1964: 27). Nâhiyede ilk zamanlardan beri köy yerleşimi görülmekteydi. Bunlardan Kurtkulağı köyü adını bugüne kadar muhafaza etmiştir. Bölgede yapmış olduğumuz araştırmada yine Ceyhan'a bağlı Tatarlı köyü ile Mustafabeyli bucağı arasındaki yoldan Tatarlı yönüne giderken sağ tarafda kalan iki tepeden birisine Büyükberende diğeri Küçükberende denildiğini tesbit ettik. Bu isimlerin nahiyenin adından geldikleri anlaşılmaktadır.

Bölgede Kurtkulağı dışında kalan köylerin adlarının değişmiş veya XVII. yüzyılda dağılmış olması dolayısıyla kesin bir nâhiye sınırı tesbiti mümkün olmamaktadır. 1521 yılı tahririnde Berendi nâhiyesinin Ayas (Yumurtalık)'ı da içine aldığını görüyoruz. Ayas, "nefs-i Kal'a-i Ayas" şeklinde kayıtlıdır.

7. Ayas Nâhiyesi

Adana sancağının Akdeniz'e açılan iskelesi olan Ayas tarihî Mallos şehri yakınlarında kurulmuştur. Bugün Yumurtalık şehir merkezinin bulunduğu yerdedir. 1521 yılında "Nefs-i Kal'a-i Ayas" 'da 9 mahallede 256 vergi nüfusu yaşamaktaydı. 1521 yılı tahririnde Ayas'ın ayrı bir nâhiye olarak değil Berendi nâhiyesi içerisinde yazılmış olduğunu Berendi nâhiyesini anlatırken belirtmiştik. Ayas'ın tarihî kalesi XVI. yüzyıl boyunca askerî önemini sürdürmüştür.

8. Kınık Nâhiyesi

Kınık nâhiyesine adını veren Kınık kasabası XVII. yüzyıl başlarında ortaya çıkan karışıklıklar esnasında yok olmuştur. Kasaba hakkında II. bölümde geniş bilgi

verileceğinden burada sadece Kınık nâhiyesinin coğrafi konumundan söz edeceğiz.

Kınık nâhiyesinde Akköprü ve Laçalı köyü ile Türkî ve Yarpuz mezraası gibi ismi değişmeden günümüze kadar ulaşmış yer adlarını görmekteyiz. 1572 tahriri içerisinde nâhiye sınırnâmesi çizilmiştir (TD.114: 171aII). Buna göre nâhiye Ceyhan ile Osmaniye arasındaki toprakları içine almaktaydı. 1920 tarihli bir bölge haritasında da Osmaniye'den Ceyhan'a doğru uzanan bölge Kınıklı olarak gösterilir. (14)

E. Sonuç

Adana, 1516 yılında Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra Vilâyet-i Çukurâbâd'ın paşa sancağı olmuş, 1530 yılından sonra Halep eyaletine bağlanmıştır.

Memlukler zamanında Adana'nın yönetimini ellerinde bulunduran Ramazanoğulları, kendi istekleri ile Osmanlı yönetimini kabul ettikleri için Yavuz'un Doğu Anadolu mahallî Bey'lerine uyguladığı yurtluk ve ocaklık statüsü Adana'ya da uygulanmıştı. Ancak Adana'da görülen yurtluk ve ocaklık uygulamasının sınırları, kimi doğu sancaklarındaki kadar geniş olmamıştır. Adana 2 yıl kadar gecikme ile de olsa diğer Osmanlı sancakları gibi tahrir edilmiş; toprakları has, zeâmet ve timar olarak dağıtılmıştı. Bu arada Ramazanoğulları beylerine de rütbelerine uygun dirlikler verilmişti. Özellikle fethin ilk yıllarında sancakbeyi Piri Bey'in 4 kardeşinin Rume- li'ye "zeamet verilerek" sürgüne gönderilmesi yalnız başına Piri Bey'in isteğine bağlanmamalıdır. Bunda Osmanlı devletinin güvenlik endişelerinin de etkisini aramak gerekir.

Ramazanoğulları'nın 1608'e kadar sürecek olan bu ayrıcalıklı yönetimlerinin sülâleye sağladığı tek üstünlük yönetimin ırsî olarak evlatlarına geçmiş olmasıdır. Osmanlı devletinin özellikle toprak mülkiyeti konusunda bey ailesine geniş yetki vermek istemediği

anlaşılmaktadır. Nitekim fethin ilk yıllarında Rumeli'de görülen büyük temlikleri Adana'da göremiyoruz. 1526 sonrası bölgede çıkan Safevî kaynaklı 3 isyan hareketinin bastırılmasındaki başarılı hizmetlerinden sonra Kanunî'nin güvenini kazanan Pirî Bey mülklerini genişletebilmiştir. Kanunî'nin saltanatının sonlarına doğru birtakım mirî toprakların da vakıf yoluyla aileye mal edildiğini ve bu yolun bundan sonra da devam ettiğini görmekteyiz.

Osmanlı yönetimi eski bey ailelerini eriterek sadece ve sadece kendisi bey ailesi olarak kalmak isterken Ramazanoğulları beylerini 1608'lere kadar işbaşında tutmuş olması Çukurova'nın konargöçer nüfus yapısının XVI. yüzyılda henüz bozulmamış olmasına bağlanmalıdır. Bölgede 5-10 yıl aralarla 7 ayrı tahrir yapılmış olması da bu özellikle ilgilidir. Çukurova'nın çevre sancaklardaki Türkmenlerce "kışlak" olarak kullanılması ile Anadolu'yu Suriye'ye bağlayan ticaret ve hac yolu üzerinde bulunmasının verdiği zorlukları da buna ekleyecek olursak bu Türkmen beylerinin niçin yönetimde tutulmuş oldukları daha iyi anlaşılacaktır.

I. BÖLÜM DİPNOTLARI.

(1) Uzunçarşılı XVII. yüzyılın ilk yarısındaki Eyâletleri sayarken (1984, III/ 2: 290-291) Zülkadir Eyâletini Adana olarak açıklar. Ancak Zülkadir Eyâleti Maraş olduğu gibi, Adana da hiçbir zaman bu eyâlete bağlanmamıştır.

(2)

"Eyâlet-i Adana: Divân hüddamlarından bir kimse yoktur. Çünkü Halep'den ifrazen eyâlet olmuştur. Sancakları: Sis, Tarsus, Karataş, Silifke'dir. Yedi boy Varsak beyleri vardır. Asisi çoktur. Çünkü taşlık bir eyâlettir" (Çelebi 1314: 184).

(3) "Karataş",

Türkiye'de Turizm Beldeler, Yıl:2 (Şubat 1983): 7.

(4) Van kulları ile ilgili 1066H./ 1656 M. tarihli bir derkenarda:

"Zikr olunan zeâmet bâlâda şerh olunduğu üzere sâbıkan Vezir-i a'zam olub Van muhafazasında olan vezir Ahmed Paşa arzı mucebince gerü üslûb-ı sâbık üzere havas-ı hümayûna ilhak ve Van kulunun neferatı mevacicilerine ocaklık ta'yin olunub ber muceb-i emr-i şerif tekrar icnâli tashih olunmuştur" denilmektedir (İD.343: 13b).

(5) 1569'da Adana hakimi olan Ramazanoğlu İbrahim Bey'in elkâbı şu şekilde geçmektedir:

"Cenâb-ı emâret-meâb eyâlet-nisâb devlet-intisâb sa'âdet-iktisâb el-mahfûf bi-sunûfı avatıfı'l-meliki'l-kadîm İbrahim Bey " (ED.538 1570: 22b).

(6) Osmanlı kanunnâmelerinde yurtluk ve ocaklık şu şekilde anlatılmaktadır (Uzunçarşılı 1951: 388- 389; Şahin 1979: 923):

"Bir kısmı ocaklık'tır ki hîn-i fetihde ba'zı ümerâyâ hizmet ve itaatleri mukâbelelerinde ber vech-i teb'id sancak ve has tarikiyle tevcih olunmuştur ki bu makûlelere erbâb-ı divân istilâhında yurtluk ve ocaklık derler..."

(7) Hakkâri hâkimi Zeynel Bey oğlu Zekeriya Bey'in XVI. yüzyılın sonunda gerçekleştirmiş olduğu ocaklık mülk satışı ve vakfı için bkz.: (TD. 202: 30a); (TD. 202: 32a). Bu satışlarda alıcıların devlet görevlileri olması üzerinde ayrıca durulması gereken bir konudur.

(8) Piri Bey'e "Cenab-ı emâret-meâb" diye hitab edilmesini Kartekin (1979: 72) Piri Bey'in diğer beylerbeyilerden üstün tutulması olarak yorumlar. Ancak bu ifade Kırım beyleri ve doğudaki bazı beyler için de kullanılmakta idi.

(9) (Alî 1277: 60). Mehmed Nüzhet'in ölüm tarihini 972 olarak vermesi (1327: 771) matbaa hatası olmalıdır. Nitekim 1568 yılında Piri Paşa'nın kızı Neslihan Hanım mektup göndererek Ramazanoğulları vakfının mütevellisini şikâyet etmişti (Mühimme 7: 599). 1568 yılı Piri Paşa'nın ölüm yılı olarak gösterilmesine rağmen gerek bu mektubdan gerek Derviş Bey için gönderilen hükümlerden Piri Paşa'nın 1567 yılında ölmüş bulunduğu ve Neslihan Hanım'ın da muhtemelen ağabeyi Derviş Bey'i şikâyet ettiği anlaşılıyor.

(10) BA, Ali Emiri Tasnifi, I. Ahmed dönemi belgeleri, No: 270.

"Dergâh-ı felek-destgâh ve bârgâh-ı ma'delet-penâh lâ-zâle merci'an bi-inâyeti'l-llâhi turâbına ma'rûz-ı abd-i da'î budur ki:

"Adana hâkimi Ramazanoğlu Mehmed Paşa bendeleri işbu Ramazanü'l-mübârekin ondördüncü günü (14 Ramazan 1014: 23 Ocak 1606) vefât idüb kadîmü'l-eyyâm avâtıf-ı aliyye-i hüsvânedden hükûmet-i mezbure ocaklık ile evlâddan mahall- i münâsib olana tevcîh oluna gelmekle merhûm-ı mezburun sulbî oğlu Pir Mansur Bey bendeleri yarar ve sezâvar...lâyık olmağın ebâ an ceddin tasarruf edegeldikleri üzere sadaka ve inâyet buyurulmak ümidi ile hüsn-i hâl der-i devlet-medâra arz olundu. Bâki emr ü fermân dergâh-ı ma'delet-ünvânındır. Tahrîren fi'l-yevmi'l-mezbûr. Sa'îd el-kadı-i Adana" .

(11) (Mühimme 80: 362), 883 numaralı hüküm:

"Sâbıkan Adana hâkimi olan Pir Mansur - Dâme uluvvuhu - adam gönderüb bundan akdem 1017 senesinden [1608 M.] berü Vilâyet-i Adana muttasıl beylerbeyilik olmağla canib-i mirîye onbir yük akça [1 yük 100.000 akçadır] mâl-ı maktû' olub zikir olunan maktû'dan her sene müşarûn ileyhe bir yük akça verilmek fermân olunmağla meblağ-ı mezburu bi't-temâm verilüb

ta'allül ve inad olunmayub ferman-ı celil üzere dört senedir bir yük akça mukaddemen ferman olunduğu üzere meblağ-ı mezburu verüb bir akça ve bir habbesini alıkodurmayasınız deyu maliye tarafından emr-i şerif verilmeğin mûcibi ile amel olunmak emrim olmuştur. Buyurdum ki .."

(12) Bulgarlı Bulgar adından gelmektedir. Bulgar XVI. yüzyılda bölgede kişi adı olarak kullanılmaktaydı. 1572 tahririnde bölgede Bulgar adını taşıyan 42 kişi bulunmaktadır (Kurt 1986a). Toros dağları silsilesindeki dağın adı da bu sebeple Bulgar dağıdır. Bulgar eski bir Türk boyu olduğundan ve XVI. yüzyılda bile bölgede kişi adı olarak kullanıldığından bu dağın adının Bolkar olarak değiştirilmesi lüzumsuz bir gayretkeşlik olarak tanımlanabilir.

(13) "Berendi", Meydan Larousse, II (1970), 297.

(14) Ramazanoğlu 1920: Ek, harita.

II. B Ö L Ü M : YERLEŞME VE NÜFUS

A. Yerleşme alanları

1. Şehir ve kasabalar

XVI. yüzyılda Adana sancağında nüfusun büyük bölümü konar-göçer hayat yaşayan cemaatlardan oluşmaktaydı. Bu sebeple tam yerleşik hayata geçebilmiş kitle oldukça azdır. Yerleşik halk Adana şehir merkezi ile Ayas ve Kınık kasabaları yanında, sayıları pek de çok olmayan köylerde yaşamaktaydı. Tarihî Misis şehrinde ise XVI. yüzyılda derbendci göreviyle yükümlü Misisli cemaatı sâkindi. Şimdi şehir ve kasabaların fizikî yapıları ve tarihî gelişmeleri hakkında bilgi vermek istiyoruz.

a. Adana

Adana, 1360 yıllarında Türklerin eline geçtiği zaman, Taş Köprü karşısında bulunan Adana Kalesi çevresinde oluşan Tepebağ, Kayalıbağ ve Kuruköprü semtlerini ihtivâ etmekteydi. Bugün Yağ Camii olarak bilinen Eski Cami, kiliseden camiye tahvil edilmiş; daha sonra Ağca Mescid, Küçük Mescid ve Ulu Cami gibi mabedler ve bunların yanına hamam, çeşme, çarşı ve hanlar inşa edilmişti. Şehir, Taşköprü'den Kuruköprü'ye uzanan tarihî merkezden kuzey, güney ve batı yönlerine doğru gelişme gösterdi ve buralarda yeni mahalleler teşekkül etti. Yeni oluşan mahallelerde hemen birer mescid veya cami yapıldı ve çoğu kez mahalle de bu mabedin adıyla anıldı.

Fransız seyyahı Broquière'in 1431-1432 yılında gördüğü Adana iyi bir ticaret şehridir ve etrafı surlarla çevrilidir (Broquière 1892: 95; Eyice 1975: 96). Surlar üzerindeki kapılardan bugün Kale Kapısı ve Tarsus Kapısı adları yaşamaktadır (Aktan 1967: 6).

1529 yılında Adana'dan geçerek İstanbul'a giden Arap seyyahı Gazzî'nin dikkatini daha çok Adana etrafındaki bağlar, bahçeler çekmiş görünmektedir (Ekrem Kâmil 1937: 22). 1557 yılında Adana'dan geçen diğer Arap seyyahı Mekkî ise Ramazanoğlu Piri Paşa ile görüşmüş ve şehirde iki büyük cami ile iki büyük medrese görmüştü (Ekrem Kâmil 1937: 22). Bunlar Ulu Cami ve karşısındaki Eski Medrese ile Yağ Camii (Cami-i Atîk) ve bununla aynı avluda bulunan Yeni Medrese olmalıdır.

1525 yılında Adana'nın 17 mahallesi bulunmaktaydı. Bunlardan Tarsus Kapısı Mahallesi bugün Terskapı olarak adlandırılmaktadır. XVI. yüzyılda şehrin batı surları buraya kadar uzanıyor ve burada Tarsus yönüne açılan bir kapı bulunuyordu. Tarsus tarafından gelen ticaret kervanlarından bu kapıda bâc alındığından mahalleye Tarsus Kapısı adı verilmişti (Bkz. TABLO II).

Cum'a Mescid Mahallesinin 1530 yılından sonra Cami-i Atik Mahallesi olarak anılmaya başladığı görülmektedir. İlk yıllarda Cuma namazı burada kılındığı ve o sırada minare yapılmadığı için camiye Cuma Mescid adı verilmişti. Cami etrafındaki mahalle şehrin merkezî mahallelerinden birisi idi (Bkz. TABLO VI).

1572 tahririnde Debbaghâne diye geçen Tabakhane mahallesi ise adını burada bulunan tabakhaneden almıştır. Debbaghane Mahallesinin Tepebağ Mahallesi ile aynı mahalle olduğu görüşüne (Halaçoğlu 1988: 350) katılmak mümkün görünmemektedir. Nitekim 1572 tarihli defterde Tepebağ ve Debbaghane iki ayrı mahalle olarak kayıtlıdır.

Kara Sofu Mahallesi, Ulu Cami Mahallesinin batısına düşmekte olup bugün halk arasında Kara Soku diye anılır. 1525 tarihli defterde (TD.450: 8) ve Şer'iyeye Sicillerinde (1: 17) kelimenin yazılışı "kaf" ile Soku şeklindedir. 1536 tarihli defterde ise (TD.177: 8) Kara Sofu'nun Adana mirlivâsı olduğu bildirilmektedir.

Adana şehir merkezinde adı geçen tek zaviye, Yaraş Dede tarafından kurulmuş, daha sonra etrafında oluşan

mahalle de aynı adla anılmaya başlamıştır. 1525 yılında Zaviyenin kurucusu Yaraş Dede'nin oğlu Hüseyin Fakih mahallenin imamıdır. Hüseyin Fakih'in oğlu Seydi Ali henüz bekârdır. Buna göre zaviyenin ve mahallenin yaklaşık 1500 yıllarında kurulmuş olduğunu tahmin edebiliriz. Yaraş adı XVI. yüzyılda oldukça az kullanılan bir addır. Bundan dolayı aynı mahallede kayıtlı Budak veled-i Yaraş ve bunun oğlu Yaraş'ın da aynı aileden olması mümkündür.

Kassarcılar Mahallesi'nin adı 1536 tahririnde Arapça çoğul şekli ile Kassarîn olarak geçer. Kassar bez yıkayıcı anlamındadır. Kassarlar, Seyhan nehri kenarında bez yıkayarak geçimlerini sağlamaktaydılar. Kale civârında, Seyhan nehri kenarında yer alan ve 1547 ile 1572 tahrirlerinde karşımıza Kayalıbağ ismiyle çıkan mahallenin Kassarcılar Mahallesi olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Kayalıbağ ve Tepebağ Mahalleleri Adana'nın en eski mahallelerindenidir. Tepebağ ve Kayalıbağ mahallelerinin ilk tahrirlerde görülmeyişi adının Kassarcılar olarak geçmesiyle izah edilebilir. (Bkz. TABLO XV).

Adana'nın tarihî mahallelerinden birisi olan Su Gediği Mahallesi'nin diğer adı 1537 tahririnde Selim Bey Mescidi Mahallesi olarak geçer. Ramazanoğulları beylerinden olan Selim Bey'in Su Gediği mahallesi olarak bilinen mahalleye bir mescid yaptırmışından sonra mahalle bu adla anılmaya başlamış ve tahrir defterlerine iki adıyla birlikte yazılmıştır. Bugün Kazancılar Çarşısı denilen tarihî Ramazanoğulları vakıf çarşısının, güney yönündeki birinci kapısı bu mahalleye açılmaktaydı. Vakıf kaydında (ED.538: 3a), "Selim Bey Mescidi Mahallesinden Su Gediğine giden yol" denilmesine bakacak olursak mescidin ve etrafında oluşan mahallenin merkezi, Ulucami'ye daha yakın olmalıdır.

Ramazanoğlu Halil Bey XVI. yüzyılın başlarında bugünkü Ulucamii yaptırdınca Yağ Camiine Cami-i Atik (Eski Cami), Ulucamiye de Cami-i Cedid (Yeni Cami) denildi. Yeni cami etrafındaki mahalleye de Halil Bey'in yaptırdığı bu camiin adı verildi. Nitekim 1525 tahririnde mahalle

Müslüman mahallelerinin sonuncusu olarak kayıtlı 3 haneli küçük bir mahalledir.

1525-1530 yılları arasında Adana şehir merkezinde Baytemür isimli yeni bir mahalle kurulmuş ve kısa zamanda Adana'nın büyük mahallelerinden birisi haline gelmişti.

1536 tahririnde Adana'da Burnukara Mescidi, Sadat ve Neccar Köyü ismiyle üç yeni mahallenin teşekkül ettiğini görüyoruz. Lakabı Burnukara olan Osman adlı birisi bir mescid yaptırınca, mescide ve etrafında oluşan mahalleye bu hayır sahibinin adı verilmişti (ED.538: 14a). Neccar Köyü Mahallesi 1536'dan sonra Neccarân olarak anılmaya başlamış, bu ad zamanla Nacar şekline dönüşerek günümüze kadar gelmiştir.

Emirli, Yortan ve Mescid-i Ramazan Ağa mahalleleri ilk defa 1547 tahririnde görülür. Ramazan Ağa mahallesine ve mescidine ismini veren Ramazan Ağa, 1570 yıllarından sonra Bey olarak anılmaya başlayacaktır (ED.538: 13b).

1547 yılından sonra teşekkül eden ve ilk defa 1572 tahririnde görülen 3 mahalle ile birlikte Adana'nın mahalle sayısı 28'e ulaşacaktır. Yeni kurulan 3 mahalle Sarı Yakub, Derviş Ali ve Mescid-i Hacı İbrahim mahalleleridir.

Sarıyakup Mahallesi 1572 tahririnde Mescid-i Cedid-i Veled-i Sarı Yakub Mahallesi şeklinde geçer. Ulucaminin güneyinde ve Ali Dede Mahallesinin doğusunda yer alır. Anlaşılan odur ki Sarıyakup adlı birinin oğlunun yaptırmış olduğu mescid mahalleye ad olmuş ve kısaltılarak günümüze kadar gelmiştir.

Derviş Ali Mahallesinin bugünkü Ali Dede Mahallesi olduğunu tahmin etmekteyiz. Şehrin, Sarı Yakup Mahallesine doğru gelişmesi, ikinci bir mahallenin burada kurulmasını akla getirdiği gibi Ali Şeyh, Ali Dede isimleri arasındaki yakınlık da bu görüşü desteklemektedir.

1525- 1572 yılları arasında Adana şehri, kale-köprü çekirdeğinden batıya doğru bir gelişme göstermişti. XVI.

yüzyılda Seyhan nehrinin doğusunda henüz yerleşim yoktu. Şehrin merkezi Yağ Cami ve Ulu Cami arasında bulunan çarşı idi. Bu çarşı ile kale arasında bulunan ve Suk-1 Atik diye anılan eski çarşı önemini kaybetmeye başlamıştı. Nitekim Suk-1 Atik'de bulunan Şehabeddin Hanı ve Gül Paşa Hanı'ndaki dükkânların bir kısmı harap durumdaydı.

Adana şehir merkezi büyümesini XVIII. yüzyılda da sürdürmüş , 1753 yılına gelindiğinde mahalle sayısı 45'e çıkmıştır (Şer'ıye Sicili 28: 122; Ener 1960: 169- 170). 1836 yılında Adana'da 1000'i Ermeni olmak üzere 8.000 hane bulunuyordu (Texier 1340: 283).

b. Ayas

Ayas ilkçağlardan beri Çukurova'nın liman şehri idi. XVI. yüzyılda Ayas veya Ayaş şeklinde geçen kasaba aynı adlı nahiyenin de merkezidir. Bugün Yumurtalık olarak bilinir; 5- 6 bin kişilik nüfusuyla Adana'nın sayfiye merkezlerinden birisidir. Askerî ve ticarî önemini tamamen kayıp etmiş olan kasaba, turizm gelirlerinden istikbal beklemektedir.

XVI. yüzyılın başlarında Ayas'ın 9 mahallesi bulunmaktaydı. Hacı İsalı ve Hacı Murad mahalleleri 1521-1525 yılları arasında kurulmuştu (TD.110). Küçük bir mahalle olan Sofular Mahallesi'nin ise 1547'den sonra ortadan kalktığı görülmektedir.

c. Kınık

Adana ve Ayas eski şehirler olduğu halde Kınık kasabası Türkler tarafından muhtemelen XVI. yüzyılın başlarında kurulmuştur.

Kınık nahiyesi 1521'de 2 mahalleden müteşekkildi. Yunus Dede Mahallesi'nde birinci isim Mehmed veled-i

Yunus'dur. Mahallenin altında Yunus Dede'nin kim olduğu da açıklanmıştır:

"Bu mahallede Yunus Dede derler bir azîz vâki' olmuşdur ki Şeyh Ahmed Bekrici hulefâsından olub kırk yıl mikdârı varmış ki gündüz ta'âmın yememiş".

Adı geçen Yunus oğlu Mehmed aynı zamanda camiin hatibidir. Tahrir geleneğinde önemli kişilerin en önce yazılması esastır. Bu sebeble hatib Mehmed'in babası Yunus, sözü edilen Yunus Dede olabilir. Buna benzer bir başka örneği Kınık'ın diğer mahallesinde görmekteyiz:

Selman veled-i Hamace Mahallesiinde birinci isim imam olan Seydi Halife'dir. Daha sonra Selman veled-i Hamace ve bunun kardeşi Sülmen yazılmıştır. Selman veled-i Hamace'nin Ordu-yı Mîr-i Kınık ahalisinden olduğu da ayrıca belirtilmiştir (TD.110: 53). Bu bilgilerin ışığı altında Selman'ın bu mahalleye adını veren kişi olduğunu ve Kınık kasabasının da XVI. yüzyıl başlarında kurulduğunu söyleyebiliriz.

1525 yılında kasabada Cami mahallesi teşekkül etmiş ve dışardan yeni yerleşmeler olmuştur. 1530 yılında Kınık'da Dursunlu ve Bayram Halife adıyla iki mahallenin daha kurulduğu görülür. Kınık, 1536 yıllarında en parlak günlerini yaşar. 1536'dan başlayarak nüfusu gittikçe azalan ve XVII. yüzyılda tamamen dağılmış olan kasabanın yerininin tesbitinde güçlük çekilmektedir.

1521 tahririnde Kınık nahiyesi, "Nahiye-i Kınık el-ma'rûf Kara Tel Hamdun" şeklinde kayıt edilmiştir. Oysa tahrir defterlerinde Kınık ve Tel Hamdun isimli iki ayrı kaleden söz edilmektedir. Claude Cahen, Tel Hamdun kalesinin bugünkü Toprakkale olduğu görüşündedir (1940: 127). Faruk Sümer de Cahen'in bu görüşüne katılmakta (1964: 16) ve Kınık kasabasının Toprakkale'nin doğusundaki yıkıntı yerde bulunduğunu ileri sürmektedir. Ancak Sümer'in de işaret ettiği gibi tahrir defterlerinde iki ayrı kaleden söz edilmektedir. Kınık kalesi Toprakkale ise Tel Hamdun kalesi neresi idi sorusu cevapsız kalmaktadır.

Adana Evkâf Defteri'de yer alan kayıt son derece önemlidir ve bugüne kadar dikkatlerden kaçmıştır:

"Hammameyn-i atîk der kurb-ı Kal'a-i Tel Hamdun, der Kınık, harâb" (ED.538: 4b). Bu kaydın Mercin ırmağı üzerindeki değirmenlerden sonra yazıldığını da belirtmemiz gerekir. Bu durumda söz konusu iki hamamın Tatarlı köyünde bugün de yıkıntıları duran iki hamam olduğunu tahmin etmekteyiz. Tel Hamdun kalesinin de bugün Tazılı tepesi denilen hamamların hemen karşısındaki yığma tepede bulunan kale harabesi olduğunu düşünmekteyiz.

Cihannüma'da "Hısn-ı Hamus, Tel Hamdun'un şarkîsindedir ve Tel Hamdun'a karîbdir ki andan Hısn-ı Hamus görünür. bir cebel-i âli üzere hısnıdır" denilmektedir (Kâtip Çelebi 1145: 733). Hacı Kalfa'nın Hısn-ı Hamus dediği kalenin Ceyhan nehri kenarındaki Bodrum kalesi olması muhtemeldir.

Evliya Çelebi, Kınık, Çanakçı ve Sarvanlı kalelerinden bahsettiği halde Tel Hamdun kalesi hakkında birşey söylemez. Seyyahımız, Şahmarân kalesi dediği Yılanlıkale 'yi geçmiş ve buraya gelmiştir.

Evliya Çelebi Gökdağı'ndan sonra Kınık kalesine gelir. Zulüm yüzünden kale boştur. Yuvarlak bir kaledir. Çelebi büyüklüğünü ölçmez, bir saat doğuya gidip Çanakçı kalesine varır. İçerisinde Türkmenler'in kaldığı kaleyi uzaktan seyretmekle yetinen Çelebi, Misis'den buraya 9 saatte gelir (IX, 1935: 342). Seyahatnâme'de Kınık ve Çanakçı Kalesi'nden sonra yer belirtilmeden Müzeyyin-i İsneyn Kasabası anlatılır:

"Adana eyâletinde paşanın hassı ve Subaşılıktır ve 150 akça Kınıklı kazasıdır ve nahiyesi 48 pare kuradır. Kadiya senevî 1000 kese hasıl olur. B r sahra-yı azîmin vasatında nevbina bir şirin kasabadır. Haftada bir gün 20- 30 bin Türk ve Türkmen ve çoban ve pir ve civân cem olup azim bey ü şirâ olur ve herkes metainı fûruht edüb hayr-ı azim ederler."

Evliya Çelebi Müzeyyin-i İsneyn kasabasını anlatmaya devam eder:

Pazar yerinde 1 000'den fazla dükkân, birkaç han, sahipleri yerli 200 dükkân, cami, beş aded tüccâr hanı, bir hamamı var. Etrafındaki bağların üzümü, Adana, Tarsus, Kurdkulağı ve Payas'a gider. Kasım gününden iki ay sonra kar altından bir çeşit üzümü çıkar (Çelebi IX, 1935: 342).

1865 yılında Fırka-i Islahiyye ile birlikte Çukurova'ya gelen tarihçi Ahmed Cevdet Paşa, Osmaniye'yi anlatırken bir pazar yerinden bahseder (1986, III: 129):

"Çend-oğlu nahiyesinin alt tarafında ve Gavurdağı'nın cânib-i garbisindeki eteklerinde bir nahije olup buna kıyı köyleri denilir. (1) Merkezi Hacı Osmanlı karyesidir. Hacı Osmanlı karyesi Gavurdağı'nın bir vadisinde, bir ucu yukarıya doğru uzanmış tûlânî bir karye idi. Bunun üst tarafında ve cânib-i garbi-i cenûbisindeki sırt üzerinde çadırlar kuruldu ve etrafındaki tepeler tutuldu ve burada bir kule inşasına mübaşeret edildi. Hacı Osmanlı karyesinin pîşgâhında görülen âsâra nazaran vaktiyle burası bir büyük kasaba olup mürûr-ı zaman ile harâb olarak ahalisi dağılıp dağlara çekilmiş olduğu istidlâl olunmuş ve arazisi ise Gavurdağı eteklerinde Çukurova'nın en münbit yerlerinden olduğu görülmekle burada yine bir kasaba inşası tasmîm kılınmıştır (Ahmed Cevdet 1986, III: 159) . Hacı Osmanlı karyesi merkez olmak üzere Kıyı nahiyesi bir kaza ittihaz ile Osmaniye tesmiye olundu" (Ahmed Cevdet 1986, III: 161).

Fırka-i Islahiye İstanbul'a dönerken Osmaniye ileri gelenleri Belen'e kadar giderek alım-satım yapabilmeleri için kasabanın Adana- Maraş yolu üzerine taşınmasına izin istemişler. Bunun üzerine kasaba cadde üzerinde bulunan Pazaryeri'ne taşınmış. Burada yeni baştan bir kasaba bina etmişler. Cevdet Paşa ikinci defa Maraş'a giderken bu yeni Osmaniye kasabasını görmüş ve büyük memnunluk duymuştur (Ahmed Cevdet 1986, III: 240).

Evliya Çelebi'nin ve Ahmed Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiler tahrir defterlerini doğrulamaktadır:

Nitekim 1572 yılında Kınık kasabasının "mahsûl" denilen şehir merkezi gelirleri arasında 20.000 akçalık "bâc-ı bazar- siyah" geliri dikkat çekmektedir (TD.114: 171b). Aynı tarihte Adana şehrinin ihtisab geliri 9.000 akça olduğu da göz önüne alınırsa 184 vergi nüfuslu bir kasaba için çok yüksek olan bu vergi ancak Evliya Çelebi'nin anlattığı ve Ahmed Cevdet Paşa'nın kalıntılarına gördüğü büyük pazar yerinin varlığı ile açıklanabilir.

1691 tarihli bir sınırnâmeye göre, Kınık Kazası yanında olan İsneyn Bazarı kurbünde ceryan eden Karaçay demekle ma'rûf su boğazına varılıp halkın da yardımıyla kazanın hududu belirlenmiştir. Buna göre sınır, Gözenek'den Sarıçınar'a, Karagöl'den Hacıbeli'ne (bugün Hachel), oradan Sorkun'a (bugün Zorkun yaylası), oradan Hınzırdağı'na, Türkî makbereliğine varır ve Hamus çayından Ceyhan nehrine iner (TD.114 : 171aII).

Kınık kasabası hakkında bütün bu verileri birlikte değerlendirdiğimizde çıkardığımız sonuç şudur:

Kınık kasabası XVI. yüzyılın başlarında kurulmuştur; halkı Kınık boyundandır. Kasaba bugünkü Osmaniye çarşısının bulunduğu yerde kurulmuş olmalıdır. Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Müzeyyin-i İsneyn kasabasının da Osmaniye olduğu düşünülebilir.

2. Köyler

Adana Sancağı'nda sayıları son derece az olan köyler ovalık kesimde, Ayas, Berendi ve Kınık nahiyelerinde bulunmaktaydı. Ayas ve Kınık nahiyelerinin aynı adla anılan kasabaların da merkezi olduklarını daha önce görmüştük. Buna karşılık yine ovalık kesimde yer almasına

rağmen Adana nahiyesinde köy yerleşiminin bulunmaması dikkat çekmektedir.

Adana Sancağı'nda köy yerleşiminin azlığı ve 1519-1547 arası daha da azalması ekonomik sebeplerden çok sosyal ve siyasî dalgalanmalara bağlı görünmektedir. Nitekim 1521 yılı tahririnde sancakta köy sayısı 85 olduğu halde bu sayı ileriki yıllarda ortaya çıkan Celâlî ayaklanmalarının etkisiyle azalmaya başlayacaktır. 1525 yılında 75'e düşen köy sayısı 1530'da 47; 1536'da 44 olur; 1547'de 47'ye çıkan köy sayısı 1572'de değişmez (Bkz. TABLO XXXIX).

1521 yılı tahririnde Berendi nahiyesinde 42 köy kayıt edilmiş olmasına rağmen bunlardan Aflah, Lala, Kepirtepesi, Anhaş köylerinde nüfus görülmemektedir. Ercelin, Burunören köyleri halkının, Ramazanlı ve Dulkadirli cemaatlerine tabi oldukları için isimlerinin yazılmasına gerek duyulmamıştır (Bkz. TABLO XXXVII) . Dolayısıyla bu köylerin 1521'deki nüfuslarını bilemiyoruz; ancak fazla kalabalık olmadıklarını düşünebiliriz.

1525 tahririnin ardından Adana sancağında büyük bir yoklama yapılarak bazı küçük köylerin üzerine "mezraa şodend" yazılmıştır. Kırmızı kalemle yazılan bu yoklama kaydı bu köylerin 1525-1530 yılları arasında nüfuslarını yitirerek mezraaya dönüştüklerini gösterir.

Kınık nahiyesinde Ilıcak, Ayakilise, Ağca (Akça) Kilise, Mezraa-i Kal'a-i Berendi, Sakızlı, Sarıkarı, Soycağ, Viranşehir, Kahpelur, Karacaviran köyleri mezraaya dönüşen köylerdendir. Bunlardan Ilıca (37 nefer), Sarıkarı (21 nefer) büyükçe köyler, diğerleri 2- 9 haneli küçük köylerdir. Bunlara karye denilmesine rağmen nüfus yoktur ve mezraa formunda yazılmışlardır. Üzerlerine "mezraa şod" kaydı düşülmüştür. Mercin köyü ise 1525 tahririnden itibaren mezraa olarak kayıtlıdır (Bkz. TABLO XXXVIII).

Ercelin köyü daha sonraki tahrirlerde 2-3 çeltikçisi olan küçük bir çeltik nehri olarak görülür. Bir kısım

köylerin daha sonraki tahrirlerde yer almayı ise idarî taksimatın değişmesiyle ilgilidir.

1547'de Berendi nahiyesinde yeni kurulan köyler Ercelin ve Tekürşan köyleridir. Tekürşan, Ceyhan Nehri kıyısındaki bugünkü Terkeşen köyü olmalıdır. Terkeşen, XVI. yüzyılda değirmenlerinin çokluğuyla bilinmektedir.

Adana sancağı köylerinin incelenmesinde karşılaştığımız en büyük zorluk bu köylerin yerlerinin tesbiti olmuştur. XVI. yüzyılda başlayan karışıklıklar sırasında bu köyler tamamen dağılmış olduğundan 1572'deki 47 köyün haritaya yerleştirilmesi mümkün olmamaktadır. Bu köylerden bugün ancak Kurtkulağı, Tekürşan, Laçalı, Akköprü gibi birkaç köyü haritalarda bulabilmekteyiz. Bunlar da tuzla veya derbend köyü olmak gibi belirli özellikleri bulunan köylerdir.

Adana sancağının en büyük köyü olan Kilisecik köyü Ayas tuzlasının bulunduğu yerde kurulmuştu. Halkının tamamı tuzcu olan bu köy 1536 tahririnden başlayarak Ayas nahiyesine bağlanmıştır. Bu tarihte Ayas'ın 5 köyünde yaşayan 496 nefer nüfusun 401'i bu köyde bulunmaktaydı. Bunlardan bir kısmı aslında çeşitli cemaatlere bağlı olup tuzculuk yapmakta, 3 mahalle halinde yaşamaktaydı. Çuşkeb Mahallesiinde 122, İbrahim Fakih Mahallesiinde 156, Pir Ahmed Ağa Mahallesiinde 57 nefer vergi nüfusu vardı. Bunlar tuzcu oldukları için resm-i hane vermezlerdi. 1536 yılında sancakta kayıtlı 104 sipâhinin 66'sı bu köyde bulunuyordu. Ayas'ın diğer 4 köyünde hiç sipâhi görülmediği halde Kilisecik köyünde 66 sipâhi bulunması tuzla ile ilgili olmalıdır (Bkz. TABLO XXXVI).

Küvare köyü 1536'da Ayas nahiyesine bağlı olup Adana Miralay'ı (alaybeyi) Cafer Bey'in zeameti idi. Keçili, Aflah, Tavudı (Davudi), Kübdere, Muınak, Kilisecik köyleri de Ayas nahiyesi sınırları içerisindeydi.

Kurtkulağı köyü, Ceyhan'dan Yumurtalık'a giden yolun 9. kilometresinde ve ana yoldan 4 km içeride kalmaktadır. Eskiden Misis'den Payas'a giden kervanlar geceyi burada

geçirirlerdi. Köydeki kale gibi büyük kervansaray, XVII. yüzyılda Hüseyin Paşa tarafından yaptırılmıştır (Vakıf Abideler 1983, I: 60). Texier, Kurt Kale dediği bu köydeki kervansaray için:

"Ramazanoğlu bina ettirmiştir, bu kervansarayın suru içinde bir kışla, bir cami ve geniş ahırlar vardı. Burası şimdi geçidin bir karakoludur", demektedir (1340,III : 281). 1521 tahririne göre köy Tacirlü ve Ecelü taifelerinden oluşuyordu. 1572 yılında köyde 42 hane yaşamaktaydı (TD.114 : 149a).

Adana'nın tek gayrimüslim köyü olan Davudi (Tavudı) köyü Ceyhan yakınlarında Davudi dağı eteklerindedir. Bu köy 1525 tahririnden sonra Ayas nahiyesine bağlanmıştır.

XVI. yüzyılda Adana sancağında sadece bir zaviye bulunduğundan zaviye etrafında oluşan zaviye köyleri de görülmez. Aynı şekilde XVI. yüzyılda "çiftlik" de görülmediği için çiftlikler çevresinde teşekkül eden köyleri de bu yüzyılda göremiyoruz. XVIII. yüzyılda timar sisteminin bozulmasının ardından, topraklar belirli kişilerin elinde toplanmaya başlayacak ve Avnipaşa Çifliği, Çiftlik gibi çiftlik köyleri ortaya çıkacaktır.

XVII. yüzyıldan sonra yeniden kurulan köylerin daha çok eski cemaatlerin adıyla anıldığını görmekteyiz. Aflak, Bayramhacılı, Karayusuflu, Danişmend, Evciler, Orucbey, Rumkuş köyleri bunlardan birkaçıdır.

B. Yerleşik Nüfus

a. Şehirli ve kasabalılar

Fizikî yapıları ve gelişmeleri hakkında bilgi verdiğimiz şehir ve kasabalarda oturmakta olan halkın 1521- 1572 yılları arasındaki nüfus hareketliliğini ve toplum yapısını ana kaynağımız olan tahrir defterlerine dayanarak açıklamaya çalışacağız.

Adana şehir merkezinde 1525 yılında 17 mahallede 598 vergi nüfusu yaşamaktaydı. Şehirde imam, hatip, sipâhi vs. gibi toplam 57 muaf vardı. 1530 yılında Adana'da mahalle sayısı 18'e yükselmesine rağmen şehir nüfusu azalmış; 544'e düşmüştür (TD.998: 304). 1536 yılına gelindiğinde hem mahalle sayısında hem vergi nüfusunda büyük bir artış gözlenir. 1536 yılında Adana'da 1070 vergi nüfusu bulunmaktaydı. 1530 yılına kıyasla artış % 96,6 oranındadır. Bu oran bize 1530- 1536 arasında şehire dışardan önemli bir göçün olduğunu göstermektedir.

Adana şehir merkezine doğru akan bu göçün sebebi ise 1526 Mohaç savaşının ardından Anadolu'da başlayan Celalî hareketlerinin köy ve mezraalarda güvenliği ortadan kaldırması ve halkın şehirlere sığınması olarak görülebilir. Piri Paşa'nın ayaklanmaları bastırmasından sonra dışardan gelen halkın bir kısmı tekrar yerlerine dönmüş olmalı ki şehir vergi nüfusu 1547'de 917'ye düşmüştür. Böylece aradan 11 yıl geçmesine rağmen nüfus % 4,5 azalmış olmaktadır. 1572 yılında şehir vergi nüfusu 1023'e yükselir. 1547- 1572 arasındaki bu artış normal nüfus artışı ölçülerindedir (Bkz. TABLO XXVII).

1536 yılında şehir nüfusu ile birlikte muafların sayısında da büyük bir artış olmuş ve muafların sayısı 71'den 336'ya ulaşmıştır. 137 vergi nüfusuna sahip Baytemür mahallesi 119 muafıyla adeta bir muaflar mahallesidir. Bu muaflardan çoğu sipâhizâdedir. Daha sonraki tarihlerde muafların sayısında azalma görülür.

Müslim nüfustaki bu dalgalanmalara karşı şehrin gayrimüslim nüfusunun düzenli sayılabilecek bir artış göstermesi de yukarıdaki tezimizi destekler mahiyettedir. 1525'de 82 nefer olan gayrimüslim nüfus 1530'da 85; 1536'da 141; 1547'de 159 olmuştur. 1572 yılında ise 157'ye inerek küçük bir düşüş göstermiştir. 1536-1547 döneminde Müslüman nüfus % 96 oranında azalma gösterirken gayrimüslim nüfus % 12 oranında artmıştır. Bu rakamlar Müslüman nüfustaki azalmanın sadece kıtlık veya hastalık gibi sebeplerden ileri gelmediğini gösterecek ölçüdedir.

1525'den 1572'ye Müslim nüfus % 67,8 oranında çoğalırken , gayrimüslim nüfusda artış oranı % 91,4 olmuştur.

Adana şehir nüfusunun muaflar zümresi arasında dinî görevliler önemli yer tutar. 1525 yılında şehrin 17 mahallesinde 14 imam, 2 müezzin, 1 hatip, 1 nesl-i sadat bulunmaktaydı. İmam sayısı 1547'de 23'e yükselmesine rağmen 1572'de 10'a düşer. Daha önceleri 1 veya 2 müezzin kayıtlı iken 1536'dan sonra beratlı müezzin görülmez. Seyyid sayısının 1525'de 1, 1530'da 6 olmasına rağmen 1536 ve 1547 tahrirlerinde hiç seyyid görülmeysi bu kayıtlara özen gösterilmediğini düşündürmektedir. Aynı şekilde şerif sayısının da 1530'da 2, 1536'da 24 olması ve daha sonraki tahrirlerde hiç görülmemesi de bu görüşümüzü kuvvetlendirmektedir.

Şehir yerleşikleri arasında askerî sınıftan sayılan sipâhi ve sipâhizâdeler ile nökerlerin sayısında da önemli dalgalanmalar görülür. 1525 yılında 9 olan sipâhi sayısı 1536'da 37'ye yükselir, daha sonra sipâhi varlığı görülmez. Sipâhi oğulları ise 1525'de 11 iken 1530'da 31 olur. Altı yıl sonra 1536'da sipâhi oğullarının rekor bir sayıya (182) yükseldiği görülür. Aynı yıl nöker sayısı da en yüksek sayıya (37) ulaşmıştır. 1547'de sipâhizâdelerin sayısı 73'e, nökerlerinki ise 2'ye düşer. 1572'de 30 sipâhizâde kayıtlı olmasına rağmen artık nöker kaydı görülmemektedir.

1525- 1572 arasında yapılan 5 tahrirde Adana şehir merkezinde hiçbir kiracı varlığına rastlanmamıştır. Oysa Bursa ve Edirne gibi büyük Osmanlı kentlerinde önemli bir kiracı grubu tahrir defterlerine bu nitelikleri ile kayıt edilmişlerdi. 1703 yılında Edirne'nin 65 mahallesinde mevcut 3797 haneden 596'sı (% 11,2) kiracı hanesidir (Ergenç 1989: 1420). Adana'da kiracıların defterde gösterilmeyişi, sayılarının az olması veya mülk sahibi kişilerden vergi yönünden bir farklılıkları olmaması ile ilgili olabilir.

Evliya Çelebi'ye göre (1935, IX: 338) Adana halkının çoğunluğu Türkmendir:

"Halkı ekseriya beledir, yani Oğuz taifesidir. Oğuzlar hakkında Risaletpenâh (Peygamber) "Ekser ehli cennet beledir" buyurmuşlardır. Bir alay Türkmen kavmidir".

Evliya Çelebi, bu Türkmenlerin kadın ve erkek kıyafetlerini de tanıttıktan sonra şehir hakkında oldukça karışık bir tablo çizmektedir. Seyyâhımızın gözlemlerine göre şehirde Arap, Tat, Fellah, Rum , Ermeni ve Yahudiler yaşamakta ; halk da Arapça konuşmaktadır. Çelebi biraz yukarıda halkın Oğuz taifesi olduğunu söylemişti. Halkın hem Oğuz taifesi olması, hem de Arapça konuşması bir çelişkidir.

Biz tahrir defterlerinde hiçbir Rum ve Yahudi varlığına rastlamadık. Ancak XVI. yüzyıldan sonra Rum ve Ermenilerin Çukurovada kolonizasyon faaliyetlerine giriştiklerini bilmekteyiz (Sümer 1964: 23). Evliya Çelebi'nin gördükleri Rum ve Yahudiler bu kolonizatörlerin öncüleri olmalıdır. XVI. yüzyıl kayıtlarında bir Arap cemaatının varlığını gösterir hiçbir belge de bulunmamaktadır.

ikinci yerleşim merkezi olan Ayas kasabasında 1521'de 256 olan vergi nüfusu 1525'de 462 nefere yükselmiştir. Ayas şehir nüfusu 1530'larda 375'e düşmüş, 1536'da 369 olmuş; 1547'de tekrar 230'a düşmüş; 1572'de ise 366'ya çıkmıştır (Bkz. TABLO XXVIII). 1536 yılında sancakta görülen büyük nüfus artışına rağmen Ayas kasabasının nüfusunun 1525'den sonra azaldığını görmekteyiz.

1547- 1572 arasında ortaya çıkan veba salgını sırasında Alembeylü cemaatinden sadece 2 kişi hayatta kalabilmişti (TD.114: 27a). Dört yol yakınındaki ünlü Karanukapı (Karanlıkkapı) derbencileri 236 hane iken 3 yıl süren bu veba salgınından sonra 60 hane kalmışlardı (Mühimme 24: 96). Ayas şehir nüfusunun azalmasında bu veba salgını yanında Ayas iskelesinin ticarî önemini kaybetmeye başlamasının da etkili olduğunu söyleyebiliriz.

1530 tahririnde Ayas'da 20 hane gayrimüslim Ermeni, 20 tuzcu, 2 sipâhizâde, 2 müteveli, 1 muhassıl (öğrenci) (2), 1 mecnun, 3 a'ma bulunmaktaydı (TD.998: 335).

1572 yılında Ayas mahallelerinden sonra "Esami-i Müselmanân ve gebrân ki ilhâk şodend bih" denilerek 103 kişinin daha isimleri yazılmıştır. Bunlardan 10'u gayrimüslim isimleri taşıdığı gibi Müslüman oldukları bildirilenlerin içerisinde 11'i de "veled-i Abdullah" olarak kayıtlıdır (TD.114: 163b). İçerisinde gayrimüslimleri ve henüz Müslüman olmuş kişileri barındıran bu 103 yetişkin erkeğin nereden geldiklerini bilemediğimiz gibi birlikte hareket edip etmediklerini de bilemiyoruz. Bu 103 kişi ile birlikte kasabanın vergi nüfusu 366 nefere ulaşır. Buna göre kasabanın 1572 yılındaki toplam nüfusu yaklaşık 2000 kişi olarak hesaplanabilir.

Ayas'ın 1521- 1572 yılları arasındaki nüfus grafiğinde sadece 1572 yılındaki yükselmenin sebebinin şehire dışardan gelen göç olduğunu bilmekteyiz. Yukarıda sözünü ettiğimiz 103 neferlik bu göç sebebiyle 1547- 1572 arasında sancak genelinde % 14 olarak gerçekleşen nüfus artışı oranı Ayas kasabasında % 59'a ulaşmış olmaktadır.

Kınık kasabasına gelince, 1521 yılında 153 evli, 9 bekâr vergi nüfusuna sahip bu yeni yerleşim merkezi 1525 yılında 425 vergi nüfusuna ulaşır. 4 yıldaki artış oranı % 195'dir. 1525 yılında şehir nüfusunun birden bire artması Ayas kasabasında da görülmüştü. Adana'nın 1521 sayım sonuçları olmadığı için tam bir karşılaştırma yapamıyoruz.

Kınık kasabasında Selman Veled-i Hamace Mahallesi'nin 268 nefere ulaşan vergi nüfusundan 11'i Hüseyin Bey'in nökeri, 5'i ise Yusuf Bey'in nökeri idi. Öyle sanıyoruz ki mahallenin nüfusunun bu kadar kalabalık olması da bu sebeptedir. Kınık Beyi Hamza Bey'in neslinden olan bu beyler, nökerleriyle birlikte bu mahallede oturdukları için mahallenin nüfusu artmış, 38 kişilik bir muaflar toplumu oluşmuştur.

1530 yılında Kınık kasabasına Dursunlu ve Bayram Halife mahalleleri katılmış olmasına rağmen vergi nüfusu 374'e düşmüştür. 1536 yılı tahririnde Kınık kasabasının vergi nüfusu tekrar 410'a yükselmiş; bu tarihten sonra düşmeye başlayan nüfus 1547 tahririnde 284'; 1572 tahririnde ise 182 vergi nüfusuna inmiştir (Bkz. TABLO XXXIV).

Adana şehir ve kasaba nüfusundaki bu âni düşüş ve yükselişler elbette sebepsiz değildir. Bu yıllarda Çukurova'da Safevî kaynaklı 3 ayrı ayaklanma yaşanmıştı (Peçevi 1283, I: 120; Solakzâde 1298: 463). Bölgede ortaya çıkan bu ayaklanmalar sırasında bir kısım halk küçük köyleri bırakıp büyük köylere veya kasabalara sığındı. Halkın çoğunluğu ise eski cemaat yaşantısına döndü veya diğer sancaklara dağıldı. 1521-1525 arası yükselen nüfusun 1525- 1530 arasında düşme göstermesi bu ayaklanmalar sebebiyle olmalıdır.

1530- 1536 arasında şehir ve kasabaların nüfusunda % 47,2 'lik bir artış ; 1536- 1547 arasında ise % 18 oranında azalma olmuştur. En çok azalma ise Kınık kasabasındadır (% 30,8). 1547- 1572 arasında geçen 25 yılda şehir ve kasabaların vergi nüfusu 1521'den 1571'e çıkmış, % 3'lük bir artış gerçekleşmiştir. Nüfus artış oranının az oluşunda yukarıda belirttiğimiz veba salgınının etkili olduğu düşünülebilir. Nüfus, Adana ve Ayas'da artarken Kınık kasabasında düşmeye devam etmektedir (Bkz. GRAFİK 4). Aynı yıllar arasında sancağın toplam nüfusundaki artışın % 15 olarak gerçekleştiğini görmekteyiz. Buna göre şehir ve kasabalarda nüfus artışının, (belirli dönem dışında) aslında düşük bulunan genel nüfus artışının bile altında kaldığını söyleyebiliriz.

b. Köylüler

Ana kaynağımızı oluşturan tahrir defterleri, 50 yıllık zaman dilimi içerisinde köy yerleşiminde önemli değişiklikler olduğunu göstermektedir . Köy sayısının ve köylerde yaşayan nüfusun 1521'lerden başlayarak belirli zaman dilimlerinde birden artması veya azalması sadece ekonomik yaşayışın değil sosyal çalkantıların da izlerini taşır.

1521 yılında Ayas ve Berendi'ye bağlı 42 köyde 663 vergi nüfusu; Kınık nahiyesinde bulunan 43 köyde ise 652 vergi nüfusu yaşamaktaydı. Böylece sancakta bulunan toplam 85 köyde yaşayan 1315 vergi nüfusu, sancağın 8639 kişilik toplam vergi nüfusunun % 15,2'sini oluşturmaktaydı (Bkz. TABLO XXXVII).

1525 yılında köy sayısı 75'e düşmüştü. Ayas nahiyesindeki 3 köyde 56 vergi mükellefi; Berendi nahiyesindeki 30 köyde 1106 vergi nüfusu; Kınık nahiyesindeki 42 köyde ise 933 vergi nüfusu bulunmaktaydı. Köy sayısı 85'den 75'e düşmüş olmasına rağmen köy vergi nüfusu 1315'den 2095'e yükselmiş, % 59,3'lük bir artış gerçekleşmiştir.

1530 yıllarında köyler dağılmaya devam eder ve sayısı 75'den 47'ye düşer (TD.969). Ayas'a bağlı 6 köyde 129 nefer; Berendi'ye bağlı 22 köyde 839 nefer; Kınık'a bağlı 19 köyde 596 nefer olmak üzere 47 köyde toplam 1564 nefer vergi nüfusu bulunmaktadır. 1525 yılına nazaran köy vergi nüfusu % 25,3 oranında azalmıştır. (Bkz. TABLO XXXIX). Bu yıllarda şehir ve kasaba nüfusunun da azalmış olduğunu yukarıda görmüştük. Azalma sebebi ise açıklanan Celalî ayaklanmalarıdır.

1536 yılında sancak nüfusu en yüksek seviyesine çıkmış, buna paralel olarak köy nüfusu da 1564'den 1728'e yükselmişti. Buna rağmen köy nüfusu 1525'deki sayıya ulaşamadığı gibi köy sayısı da 47'den 44'e inmiştir. Küçük köyler dağılmaya devam etmekte, buralardan göç eden halk

büyük köylere veya kasabalara sığınmaktaydı. Köy sayısı düşerken toplam köylü nüfusunun artış göstermesi de bunun bir kanıtı sayılabilir.

1547 tahririnde ise köy ve köylüler açısından 1536 tahririndeki durumun tam aksi gözlenmektedir: 1547 yılında köy sayısı 44'den 47'ye yükselmiş, buna karşılık köylü nüfus 1728'den 1538'e inmiştir. 1572 yılında ise köy sayısı aynı kaldığı halde, köylü nüfusun % 1,2 oranında azalmış olduğu görülmektedir. Aynı dönemde sancağın toplam nüfusu % 15 oranında artmış bulunduğuna göre köylerden kaçış devam etmektedir. XVI. yüzyılda sadece köy yerleşimlerinin nüfusu azalmıyordu. Ayas ve Kınık gibi 400 vergi nüfusuna ulaşmış kasabalar bile nüfus yitiriyor veya haritadan tamamen siliniyordu. Bu silinme ekonomik çarkın işleyişi konusunda ekonomi tarihçileri için ilginç yaklaşımlara imkân vermektedir. Ancak Çukurova'da kaybolan köyler meselesi temelde ekonomik olsa bile genelde sosyal sebeplerle ortaya çıkmış görünmektedir.

Köylerin dağılma sebepleri konusunda Faroqhi'nin (1976: 297) -Konya çevresinde Hütteroth'un yapmış olduğu araştırmaya ilişkin- yorumları Çukurova için de geçerli görünmektedir. Toprağın verimliliği nüfusun toprağa erken yerleşmesinde etkili olmuş, Çukurova'da ilk Türk köyleri Ayas, Berendi, Kınık gibi ovalık alanlarda kurulmuştu. Safevî kökenli ayaklanmalar başlayıp Celalî kasırgası çevreyi sardığında köylerin kuruluş sebebi olan zenginlik bu sefer dağılma sebebi oldu. Düz ovadaki korunmasız köylerden, önce Naibkendi, Çakmak, Ağcakilise, Sakızlı gibi az nüfuslu köyler etkilendiler. Bu köylerin pek de eski bir köylü yaşantısı olmayan halkı tekrar konargöçer yaşayışa döndüler veya büyük köylere, kasabalara sığındılar. Böylece 1521- 1525 arası köy sayısındaki azalmaya rağmen köylü nüfus artış gösterebildi.

1525'den sonraki dalgalanmalar sonunda hem köy sayısında, hem de köylü sayısında önemli azalma oldu. Adana sancağı köyleri 50 yıl sonra bile 1525'deki 2095 vergi nüfusuna ulaşamadı. Köyünü terk eden insanların çoğunluğunun eski konargöçer yaşayışlarına döndüklerini

tahrir kayıtlarından anlayabilmekteyiz. Nitekim 1525 yılı tahririnde Ayas'a bağlı bir köy olan Keçili köyü 1572 tahririnde 15 nefer, 13 haneli bir cemaat (TD.114 : 161a); aynı şekilde Aflah köyü de 22 nefer 18 haneli bir cemaat olarak karşımıza çıkmaktadır (TD.114: 169bI).

Bu sebeple köylü nüfusun toplam vergi nüfusu içerisindeki oranını, 1525 yılında % 11,8 olduğu halde 1530'da % 11'e; 1536'da % 9'a; 1572'de ise % 8'e düşmüştür. 1525'de % 8,4 olan şehirli nüfusun 1536'da % 9,27'ye yükselmesi, cemaat nüfusunun aynı dönemde % 79,6'dan % 82'ye yükselmesi bu yıllar arasında köylerden kaçış olarak görülmelidir (Bkz. TABLO: I). 1536'dan sonra şehirlilerin oranı da % 9,27'den % 7,4'e düşecek, buna karşılık cemaatlerin oranı % 82'den % 85,3'e çıkacaktır.

XVII. yüzyıl sonunda bu köylerin hazin durumunu Sis icmal defterindeki bir kayıt (İD.281: 11b- 12a) bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadır: Mamur köyler harabeye dönmüş, yılda binlerce akça geliri olan timarlar baykuş ve karga yuvası haline gelmiş, sipâhilerinin bile geçimlerini sağlayamaz olmuştur. Bu durumu tesbit eden devlet, Sadrazam Murad Paşa'nın şark seferine (Maliyeden Müdevver, II: 3260) katılmayan timarlı sipâhileri cezalandırmak yerine birtakım idari tedbirler almış ve bu timarların çoğunu Padişah hassına dahil etmiştir. Bu insanlardan bir kısmının ise Şah İsmail'in çağrısına uyarak İran'a gittiklerini bilmekteyiz (Sümer 1980: 153- 154). Nitekim 1525 tarihli mufassalımızdaki kırmızı kalemle sonradan yazılmış olan "Sürhser şodend" (Kızılbaş oldular) şeklindeki kayıtlar da bunu doğrulamaktadır.

B. Konar-göçer nüfus: Cemaatler

Adana sancağında yaşayan ve çoğunluğu Üç-ok'lu Türkmenlerden müteşekkil konar-göçer nüfus defterlere cemaat adıyla kayıt edilmişlerdi. Bunlar 1519 yılında bile belli mezraaları ekip biçmekte, belli yaylaklara

çıkılmaktaydılar. Bu bakımdan Orhonlu'nun haklı olarak işaret ettiği gibi (1963: 12) bu kimseleri göçebe saymak doğru değildir. Esasen XVI. yüzyılda tam göçebe hayatı geçiren başlıca iki topluluk vardı: Bunlardan biri Haleb bölgesinde yaşayan ve yazın Uzunyayla ile Sivas'ın güney taraflarına çıkan Haleb Türkmenleri, diğeri de Boz-Ulus olup, Mardin'in güneyinde Fırat kıyılarında kışlamakta ve Erzurum- Erzincan arasında yaylamakta idi (Sümer 1964: 173). Bu göçerevli veya konargöçer diye adlandırılan, yarı göçebe hayatı yaşayan Türklere Rumeli'de yörük, Anadolu'da Türkmen denilmekteydi (Shaw 1982, I: 186). Her iki kelimeyle de ifâde edilen şey bir tür göçebe yaşayış şekli idi (Çetintürk 1943: 109). Karaisalı'da bulunan Bektaşlu cemaati için Türkmen Ekrâdı denilmesi daha çok yörük gibi hukukî bir statü ifâde etmektedir (Türkay 1979: 239). Nitekim 1691 tarihli belgede "ifrâz-ı Zu'l-kadriyye reayâsı fi-mâ-ba'd Türkmanlıktan çıkub Ayas ma'a Berendi ve Kınık kazalarında sâkin olup, ziraat idüb..." denilmektedir (TD.114: 171a II). Türkmenler, sadece hayvancılık ile meşgul olan göçebe topluluktur ve vergilerini Türkmen adeti üzere verirler. Türkmenlikten çıkmak ise bir yerde sakin olup ziraatle uğraşmak demektir. Bu durumdaki Türkmen artık öşür vermek zorundadır.

Osmanlı arşiv belgelerinde bu tür cemaatler için genellikle "konar-göçer" deyimini kullanılmaktadır. Bunlar kışın çadırlarda veya "huğ" denilen üzerleri sazlarla kaplı evlerde oturmakta idiler (TD. 193: 16a).

İl yahut ulus ismi altında gruplandırılan konar-göçer halk, sırasıyla boy (aşiret), oymak (cemaat), oba (mahalle) bölümlerine ayrılmıştır. Boy ve oymakların başında bulunan kişiye Türklere bey, Araplarda şeyh adı verilmekteydi (Orhonlu 1963: 13). Tahrir defterlerinde esas birim olarak cemaat alınmıştır. 2 neferli olan da, 240 neferli olan da cemaat olarak adlandırılmaktadır. Türkay, Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanarak 230 oymak, 1500 aşiret ve 5500 cemaat üzerinde çalışmasına rağmen bu deyimler arasındaki farkı tam olarak açıklamamış; bunların çoğu kez aynı anlamda kullanıldığını belirtmekle yetinmiştir (1975: 17).

Ordu deyimi bir beyin idaresi altında çoğu aynı sülâleden olan başlı başına bir ictimâî zümreyi ifade etmektedir. Yörüklerde aşiret bu anlamda kullanılır. Kabile aşiretin göbek veya soylarıdır. Mahalle ise o kabileye bağlı yakın akrabalar topluluğudur. Oba ise beraberce konup-göçen veya bir arada oturan aşiretlere verilen bir isimdir (Güngör 1941: 49).

1519 tarihli defterimizde Karaisalı, Hacılı, Dünderlı, Bulgarlı nahiyeleri ordu adı altında kayıt edilmişlerdi. Hacılı nahiyesi, Ordu-yı Hacı Oğluna tabi cemaatlerden meydana geldiği gibi, Karaisalı, Dünderlı ve Bulgarlı nahiyeleri de bu ordulara bağlı cemaatlerden oluşmaktaydı. Karaisalı ordusu 52 hanelik bir teşekkül olduğu halde bu taifeye bağlı Şeyh Hacı Halife cemaatı 84 hane, Yahyalı cemaatı 109 hane idi. Bu durumda ordu kelimesi beyin yaşadığı ve kan bağı ile bağlı olduğu cemaati ifâde etmek için kullanılmaktaydı. Topluluğun hükümet makamlarıyla olan ilişkilerini düzenleyen kimse- lere ise kethüda denilmekteydi. Ordunun başı olan Türkmen beyinin etrafındaki hizmetkârlarına ise Moğolca'dan alınma bir deyimle nöker denilmekteydi.

Caferoğlu, nökerlerin sipâhi ve sipâhizâdelerle aynı statüde olduklarını kanunnâmelere dayanarak ileri sürmektedir (1952: 259) . Oysa tahrir defterlerimizde nöker, sipâhi ve sipâhizâde deyimleri ayrı ayrı kullanılmaktadır. Örnek vermek gerekirse 1525 tarihinde Adana şehir merkezinde 9 sipâhi, 11 sipâhizâde, 6 nöker bulunmaktaydı. Yüregir nahiyesinde kayıtlı bulunan 16 nökerin 12'si mirlivâ Piri Bey'in nökeri, 4'ü ise kardeşi Kubad Bey'in nökeri idi. Adana mirlivâsının şahincibaşısı ise bazdâr olarak işaretlenmiş, nöker denilmemişti. Nökerlerden 10'u Sarıçam nahiyesinde, 7'si ise Karaisalı nahiyesinde bulunmaktaydı. Sancakbeyinin yaşadığı Adana'da 6 nöker bulunurken sadece Yüregir nahiyesinde 16 nöker bulunması nökerlerin birer saray hizmetçisi konumunda olmadıklarını gösterir niteliktedir. Dikkat edilirse nökerlerin bulunduğu nahiyeler aşiretlerin yoğun olarak bulunduğu nahiyelerdir.

"Karye-i Yozgat"'da kayıtlı nökerler normal reaya gibi nîm, bennak, caba statüsünde kaydedildikleri halde (Koç 1989: 67) Adana'da bulunan nökerlerin muaftı. Kemah ve Erzincan yöresindeki muaflar zümresi arasında ise Adana'ya kıyasla daha büyük çapta nöker ve nökerzâde zümresi görmekteyiz. 1520 yılında Kemah kazasında avarız vergisinden muaf olan 396 haneden 73'ü nöker, 165'i nökerzâde idi. Aynı tarihte kazada askerî zümreye mensup 309 sipâhi, 120 sipâhizâdegân vardı (Miroğlu 1990: 127-128). 5456 vergi nüfusunun yaşadığı Erzincan kazasında ise 155 sipâhi, 34 sipâhizâdeye karşılık 247 nöker, 199 nökerzâde bulunmaktaydı (Miroğlu 1990: 129-130). Buna göre avarızdan muaf 605 kişinin % 73,7'sini nöker ve nökerzâdeler oluşturmaktaydı. Toplam nüfusun % 7,3'ünü teşkil eden bu kimseleri Miroğlu'nun "timarlı sipâhinin maiyyet askeri, bir nevi uşağı" olarak tanımlamasını (1990: 128) da yukardaki bilgilerin ışığında ihtiyatla karşılamak gerekir. Nökerleri timarlı sipâhi yerine sancakbeyi veya bey ailesine mensup beylerin hizmetkârları olarak tanımlamak en azından Adana sancağı için daha doğru görünmektedir.

Ordu-yı Emir Meliklü ve Ordu-yı Sevindik Beyli teşekkülleri ise belirli bir bölgeye yerleşmeyip dağılmışlardı. 1525 tahririnde iki kişi Nesl-i Emir Meliklü olarak muaflar zümresine dahil edilmiştir.

1519 tarihinde Adana kazasında bulunan 166 cemaatin 4554 nefer vergi nüfusu bulunmaktaydı. DüNDARLI ordusuna tabi 29 cemaatte 870 vergi nüfusu yaşarken Ordu-yı Karaisalı'yı oluşturan 52 cemaatte ise 1394 nefer bulunmaktaydı. Defterde mevcut 247 cemaatin toplam vergi nüfusu ise 6818 neferdi (Bkz. TABLO XL).

1521 yılında Berendi nahiyesinde 2, Kınık nahiyesinde 20 cemaat bulunmaktaydı. Bunların vergi nüfusu ise 233 hane idi. 1519 ve 1521 tarihli defterleri, aradaki 3 yıllık farkı göz önüne almadan birleştirecek olursak 1519-1521 yıllarında Adana sancağındaki cemaatlerin 6924 neferden fazla olduğu görülür.

1525 tarihinde (Bkz. TABLO XLII) Adana'da 343 cemaat vardı. Yüregirde 123 cemaat halinde 3475 nefer, Sarıçam'da 61 cemaat halinde 4479 nefer vergi nüfusu yaşamaktaydı. Bu olgu 1572'lerde de aynen devam etmiştir. Sarıçam ve Yüregir nahiyelerinin coğrafi konumlarına baktığımızda Yüregir'in Seyhan ve Ceyhan ırmakları arasında düz ovada, Sarıçam'ın ise tepelik ve dağlık kuzey kesimde yer aldığını görürüz. Düz ovalarda güvenliğin daha zor sağlanması yanında hayvancılık için dağlık ve tepelik alanların daha elverişli olması konargöçer nüfusun dağ eteklerinde toplanmasına sebep olmuştu.

1525 yılında Karaisalı nahiyesinde de yoğun bir konargöçer nüfus yaşamaktaydı. Karaisalı çevresinde yaşayan Karaisa ordusuna bağlı 56 cemaatin 2541 vergi nüfusu bulunuyordu. Bunlar arasında da hayvancılığın özellikle keçi yetiştiriciliğinin önemli yer tutmuş olması yukarıda açıkladığımız sebeplerdir. 1525 yılında Adana'da yaşayan 14028 neferlik cemaat nüfusunun % 50'sinin bu iki dağlık nahiyede yaşıyor olması da ekonomi- coğrafya ilişkisini ortaya koymaktadır.

1530 yılında Adana kazasında Padişah hassına bağlı 36 cemaatte 1776 nefer, sancakbeyi hassına bağlı 218 cemaatte 7345 nefer vergi nüfusu vardı. Sancağın toplam nüfusu ise 15992 nefer olarak işaret edilmişti. 392 cemaat 516 mezraada ekincilik yapmaktaydı (Bkz. TABLO XLI).

1536 yılına gelindiğinde cemaat sayısı 362'ye düşmüş (Bkz. TABLO XLIII); cemaat sayısındaki azalmaya rağmen cemaat nüfusu 19932 nefere yükselmişti. 1547 yılında cemaat sayısı tekrar 391'e çıkmış; cemaat nüfusu ise 19932 neferden 18341 nefere düşmüştü (Bkz. TABLO XLIV). Esasen bu düşüşün sadece cemaatlerde olmayıp şehir ve köy nüfusunda da görüldüğünü daha önce görmüş ve sebepleri üzerinde durmuştuk. Cemaat nüfusundaki azalmanın özellikle Adana ve Hacılı gibi belirli nahiyelerde yoğunlaştığını; Sarıçam ve Dünderlı nahiyelerinde ise nüfus artışı görüldüğünü belirtmemiz gerekir.

Son mufassalımıza göre cemaat nüfusunun 1547'den 1572'ye 25 yıl içerisinde 15282 neferden 18020 nefere yükseldiği görülür (Bkz. TABLO XLV). Artış oranı % 17,9'dur. Buna karşılık aynı dönemde genel nüfusta artış % 15 oranındadır. 25 yıl bir nesil olarak kabul edildiğine göre Adana sancağındaki bu nüfus artışının normalin altında kaldığını söyleyebiliriz.

Cemaat nüfusu içerisindeki imam, hatip, sipâhi gibi muafaların sayısında da büyük dalgalanmalar görülür. 1519 tahririnde 6818 nefer cemaat nüfusu içerisinde toplam imam sayısı 10'dur. Ayrıca 3 kethüda vardır. Bunun dışında muaf statüsüne sahip kimse kayıt edilmemiştir. 6 yıl sonra gerek muaf sayısında, gerekse muafiyet türünde büyük artış görülür. 1525 yılında cemaatler bünyesindeki imam sayısı 181'e yükselmiş ayrıca 3 hatip işaret edilmiştir. Sadece Yüregir nahiyesinde 67; Sarıçam nahiyesinde 43 imam bulunmaktadır. 1519 tahririnde hiç sipâhi yer almadığı halde 1525 yılında 4 sipâhi ve 27 sipâhizâde ile 34 nöker görülmektedir. Yüregir nahiyesinde 31 kişi sadât ve eşrâf oldukları gerekçesiyle muaf gösterilmiştir. Çeltikçi, kürekçi, a'ma, pir-i fâni gibi muaflarla birlikte cemaatler içerisindeki muaf sayısı 430'u geçmektedir. Bunun 14028 kişilik cemaat nüfusu içerisindeki payı % 3'dür.

1530 yılında muafaların sayısı biraz daha artmıştır. Sadece Adana kazasında 182, Karaisalı kazasında 57 imam olmak üzere sancakta 287 imam, 189 pir-i fâni ve malul bulunmaktadır (TD.998). 1536 sayımında sancak nüfusunda büyük bir artış görülmesine rağmen cemaatlerdeki imam sayısı 76'ya, sipâhi sayısı 1'e düşmüş; sipâhi çocuklarının sayısı ise 87'ye yükselmiştir. Cemaatlerdeki imam sayısı 1547'de biraz daha azalmış ve 14 imama inmiştir. 1 sipâhi ve 48 sipâhizâde olmak üzere toplam muaf sayısı ise 164 kişidir. 51'i çeltikçi olan bu 164 kişinin 15282 kişilik cemaat vergi nüfusu içerisindeki oranı % 1'dir. Buna göre 1525'de cemaat nüfusunun %3'ünü teşkil eden muafalar 1547'de % 1'e gerilemiş olmaktadırlar. 1572 tahririnde ise 18020 neferlik cemaat nüfusu içerisinde 82 imam, 3 müezzin, 10 hatip, 36 kethüda, 85 sipâhizâde görülmekteydi. % 1,4 ile muafaların oranında

nisbî bir yükselme söz konusudur. Muaflar zümresi içerisinde imam kadrosunun 1519- 1536 arasında birden yükseldiği ardından sürekli olarak azalmaya başladığı dikkat çekmektedir. Aynı durum sipâhizâdeler için de söz konusu olmuştur. Sipâhizâdeler açısından ilginç bir durum, komşu Kars-ı Maraş sancağı ile Adana sancağının karşılaştırılmasında ortaya çıkmaktadır: Kars-ı Maraş (Kadirli) sancağında 24870 vergi nüfusu içerisinde 262 sipâhi, 1195 sipâhizâde bulunmaktaydı (TD.168). Kadirli'de % 5,8'e ulaşan bu askerî zümresine karşılık 1572 yılında Adana sancağında bulunan 115 sipâhizâde ve 2 sipâhizâde çocuğu bulunmaktaydı (% 0,5). Bu oran Kadirli'de Dulkadiroğulları Beyliği'nden devir alan askerî zümresinin Ramazanoğulları Beyliği'ne nisbetle üstün bir durumda olduğunu göstermektedir. Bu rakamlar ışığında 1522'den sonra dirlikleri kesilen bu sipâhilerin Söklen Hoca ayaklanmasındaki (Solakzâde 1298: 465) etkilerinin ölçüsü daha iyi anlaşılabilir olmaktadır.

Adana cemaatleri arasında Misisli cemaatinin ayrı bir yeri vardır. Eski bir yerleşim alanında bir derbend köyü niteliğinde olan Misis'te yaşayan bu insanlar defterlerde cemaat olarak geçtiği için bu bölümde ayrıca incelemeyi uygun bulduk.

1526'da Misisli cemaati, "Cemaat-i Nefs-i Misis" adıyla kayıtlı 23 nefer ve 17 haneli bir cemaattir (TD.450: 105- 106). Bu kimseler "Mezraa-i Harabe-i Misis"'de ekincilik yapmaktadır. Misis'de oturan cemaatin 17 hane olmasına ve Misis mezraasının "Harabe-i Misis" diye anılmasına bakılırsa 1526 yılında eski bir şehir olan Misis yerleşim merkezi olmaktan çıkmış ve metruk bir şehir görüntüsüne bürünmüştür.

1530' da Misisli cemaatinin 23 nefer vergi nüfusu vardı (TD.969: 44-45). 1536 yılına gelindiğinde Misis derbendinde Cemaat-i Misislü adıyla 100 kişi kayıtlı bulunuyordu (TD.177: 96). Bu yüz kişinin burayı şenlendirip ma'mûr etmek karşılığında vergiden muaf olmaları için İstanbul'dan gerekli izin verilmişti. 1547 yılında Misis sakinleri "Cemaat-ı Misis" adı altında kayıt edilmişlerdi

(TD.254 : 111). Cemaat-i Misis Mahalle-i Garbî ve Mahalle-i Şarkî olmak üzere iki mahalleden oluşmaktaydı. 1572 yılında bu iki mahallede 100'er kişi yaşamaktadır (TD.114: 47a- 47b).

Misis bir derbend olarak bundan sonraki tarihlerde de önemini korumuştur. Derbendcilere düşen görev ağır ve yorucu olmalı ki yeteri kadar derbendci bulmakta güçlük çekilmekteydi. Adana sancağı beyi Ramazanoğlu Derviş Bey İstanbul'dan derbendcilerin sayısının 200 haneye çıkarılmasını istedi. Çünkü derbendci oldukları için muaf yazılan kimselerden bazısı ölmüş, bazısı sağa-sola dağılmıştı. Mevcutlar da Misis derbendini korumaktan aciz kalmaktaydı. İstanbul, Derviş Bey'in bu isteğini olumlu karşıladı, kadim derbendci olanlara ek olarak kimsenin yazılısı ve niza'lısı olmayan " haric ez defter" haymâne taifesinden derbendci yazılması emir edildi. Bunlar görevleri karşılığında avarız-ı divâniyye ve tekalif-i örfiyyeden muaf olacaklar ancak bunun dışındaki vergilerini ise "derbend adeti üzere" vereceklerdi (TD.114 :48a). Misis'te yaşayan bu cemaat daha sonra buraya yerleşerek Misis bir kaza olmuştur. (3)

Adana nahiyesinde görülen 3 ayrı Gurbetan taifesini oluşturanların tamamı Türk ve Müslüman isimleri taşımaktadır (TD.114: 21a, 22b). Toplam 51 hane olan bu 3 cemaatin Suriye'den gelen Nusayrîler olduğu yolundaki tez (Ener 1978: 29-30) kanıtlanamamıştır. 1572 yılında sayıları toplam 38 nefer olan bu Gurbetân cemaatinin İspanya göçmenleri olduğu hususu da kesinlik kazanmamıştır (Kurt 1990: 191).

Mühimme kayıtlarında gurbetan taifesi çoğu kez çingenelerle birlikte zikredilmektedir. 1573 yılında "çingene ve gurbet taifesinden donanmaya kürekçi yazılması emredilmiş (Mühimme 23: 188), fakat bu mümkün olmadığından bedel olarak para alınmasına karar verilmişti (Mühimme 23: 745).

Ali Rıza Yalman'ın 1930 yıllarında Kozan dağlarında gördüğü Tunus Arapları (1977,II: 275) 45- 50 ev idi ve

buralara ne zaman geldikleri bilinemiyordu. Bu kimselerin 1833'lerde Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa ordusu ile gelip yerleştikleri ihtimali (Yurt Ansiklopedisi, I: 29) akla yatkın görünmektedir. Ener'e göre (1978: 32) bunlar kaliteli şeker kamışı yetiştirilmesi için getirilmiş kalifiye tarım işçileri idi.

Adana sancağında stratejik mevkilerde bulunan bazı kalelerde yaşayan asker ve sivil nüfus kaleleri korumakta ve güvenliği sağlamaktaydı. Kalelerde yaşayan sivil nüfusun tamamını gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Bu kimseler defterlere Tayife olarak kayıt edilmişlerdi. Bu sebeple kalelerde sakin olan bu gayrimüslim nüfusun da cemaat kategorisinde incelenmesini uygun bulduk. Ancak bu gayrimüslimleri tamamı Türk olan cemaatlerin nüfusuna dahil etmediğimizi de belirtmemiz gerekir.

Karaisalı nahiyesinin kuzeyinde Anahşa dağı eteklerinde bulunan En-nahşa (= Anahşa) kalesi temel nitelik olarak bir derbend kalesiydi (Toros 1942: 7). Çukurova'ya açılan Gülek boğazının güvenliğini sağlamak amacıyla ilkçağlarda kurulmuş ve önemini XVI. yüzyıl boyunca korumuştur. 1519 yılında kalede 56 nefer gayrimüslim yaşamaktaydı. 1536 tarihli kanunnâmede kalelere hizmet eden kafirlerin resm-i haneden muaf oldukları, Ennahşa kalesinde bulunan Ermenilerin "yollar bekleyip derbendler hizmetin edüb ve kale hizmetinde" bulunmaları sebebiyle "avarızdan ve resm-i ganemden ve resm-i haneden ve cizyeden muaf" oldukları bildirilmektedir (TD. 177: 3). 1525'de 72 nefere çıkan En-nahşa (Anahşa) gayrimüslimlerinin sayısı 1530'da 45 nefere düştü. 1536 ve 1547 tahrirlerinde 53 nefer olan vergi nüfusları 1572'de 61 nefere ulaştı.

Melvan (= Milvan) kalesi de Karaisalı'nın 19 km kuzeybatısında Çakıt suyu kenarındadır. Etrafında kurulan köye de bu sebeple Kaleköy adı verilmiştir (Edwards 1987: 195). Kale, 1519'dan 1572'ye sürekli bir nüfus artışı göstermiştir. 1519'da 21 nefer olan Melvan kalesi vergi nüfusu, 1536'da 33 nefer, 1547'de 63 nefer, 1572'de ise 75 nefer olmuştur. Melvan kalesi gayrimüslimleri kale hizme-

tinde buldukları için resm-i hane vermezler, yılda 60'ar Halebî akça haraç ile elde ettikleri şıralarının öşrünü padişah hassına öderlerdi (TD. 69: 257).

Parsibeyt kalesi bazı araştırmacılar tarafından Parsibit, Pars-berd veya Barsıbit şeklinde okunmaktadır (Sümer 1964: 22; Halaçoğlu 1979:834) . Bu kale de Torosların üzerindeki derbend kalelerinden birisi olup Karaisalı nahiyesinde bulunmaktaydı. 1519 tahririnde kale sınırları içerisinde bir bazistan yani kervansaraydan söz edilmektedir (TD.69: 750). Pir Mehmed Paşa'nın Gülek kalesi yakınında bir kervansaray yaptırmış olduğunu bilmekteyiz (TD. 969: 864). Öyle anlaşılıyor ki tahrir kaynaklarında Parsibeyt olarak geçen kale bu Gülek kalesidir.

Parsibeyt adıyla geçen Gülek kalesi 1519 yılında Sis (= Kozan) sancağı sınırları içerisindeydi ve 60 Ermeni'yi barındırmaktaydı (TD. 69: 750). 1525 yılında yine Sis sancağı sınırları içerisinde kayıtlı olan kalede 53 evli, 15 bekâr vergi nüfusu bulunmaktaydı (Halaçoğlu 1979: 834). Kalede 1530'da 44 nefer; 1536'da 62 nefer; 1547'de 95 nefer gayrimüslim yaşamaktaydı. 1572 yılında ise bu sayının 86 nefere düştüğünü görmekteyiz. Bu düşüş kale halkından bazılarının kale hizmetinden feragat edip kaleden ayrılmalarıyla açıklanabilir. Nitekim Ennahşa kalesi hizmetinden feragat edip mütemekkin olan 27 neferden Cemaat-i Müselmanân diye bahsedilmesi ve bunlardan 14'ünün babalarının adının "Abdullah" olması bu ayrılışın bir sebebinin de din değişikliği olduğunu göstermektedir (TD. 114: 146a).

Adana sancağında yaşayan cemaatlere toplu olarak baktığımızda kalabalık cemaatlerin dağlık nahiyelerde bulunduğu görülür (Bkz. TABLO XLVI). Coğrafî konumda bahsettiğimiz gibi ova kısımlar büyük bataklıklarla kaplıdır ve buralarda sıtma tehlikesi korkunçtur. Ayrıca ova göçebe aşiretlerin verdiği zararlarla her an yüz yüzedir. Bu sebeple nüfus daha çok dağ eteklerinde toplanmıştır. 1572 tahririne göre Sarıçam, Hacılı, Dünderlı ve Karaisalı nahiyelerinde 235 cemaat halinde

13817 vergi nüfusu yaşamaktadır. Yüzde ile ifâde etmek istersek cemaatlerin % 53,7'si; toplam nüfusun ise % 76,6 'sı buralarda yaşamaktadır. Seyhan ve Ceyhan ırmakları arasındaki Yüregir nahiyesinde 115 cemaat (toplam cemaatin % 26,3'ü) yaşamasına rağmen buradaki toplam vergi nüfusu 2326 neferdir (% 12,9). Bu nahiyedeki cemaatlerin nüfus ortalaması 20,2 olduğu halde Sarıçam'da bu oran 79,9 'dur.

Çukurova'daki bu konar-göçer Türkmen cemaatlerin iskânı XVII. yüzyıl başından itibaren devletin önemli bir sorunu olmuştur. Fetihten başlayarak her fırsatta kabile teşkilâtını çözmeye ve kabile beylerinin hükümranlığını sınırlandırmaya çalışan devlet bunda bir ölçüde başarılı olabilmisti. Şehsuvaroğlu Ali Bey'in idamından sonra Maraş taraflarında merkezin otoritesi güçlendirildiği gibi 1608'de Ramazanoğullarının elinden sancak yönetimi alınarak Adana'nın da özel statüsüne son verilmişti. 1572'lerde fethin ilk yıllarında adlarını tapu kayıtlarından öğrendiğimiz, Kınık Beyi Hamza Bey, Sevindik Bey, Emir Melik, Şeyh Ali Bey gibi Türkmen beylerinin torunlarının adları duyulmamaktadır.

XVII. yüzyıl başlarında devletin durumu kötüleşmeye başladığında gerek daha fazla vergi toplamak, gerek asker almak için bu cemaatlerin iskânı önem kazandı. XVII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan karışıklıklar sebebiyle Osmanlı iç düzeninin bozulması sonucu binlerce köyün harap olması ve halkının dağılması bu köylerin yeniden yerleşime açılmasını gerekli kılmaktaydı (Orhonlu 1987: 106). Göçebe halkın yerleşik nüfusa verdiği zarar ve Adana'nın hac ve ticaret yolu üzerinde olması da bu aşiretlerin iskânını gerektirmekteydi. Misis'de, Ceyhan yakınlarındaki Kurtkulağı'nda ve Külek boğazında derbend teşkilâtı kurulmuştu.

1691 yılında yayınlanan fermanla Maraş eyâletinden gelerek buralara yerleşmeye başlayan cemaatlerin Payas yakınındaki Demirkapı'dan Misis'e kadar olan yolları korumaları karşılığında muaf ve müsellemler yazılmaları istenilmektedir (TD.114: 171a II). Bu sebeple kadılar

halkın da bilgisine başvurarak Kınık, Berendi ma'a Ayas ve Payas kazalarının hududlarını tesbit etmişlerdi. Bu kişiler tekâlif-i örfiye ve şakkadan muafldı, ancak üzerlerine yazılı olan öşür gibi mirî vergileri vereceklerdi (Orhonlu 1990: 109).

Mukata'a voyvodası Ali Efendi bu vergiyi toplamakta oldukça zorlanmaktaydı. Bir kısmı İstanbul'daki eski defterlerden suret alarak mukataanın raeayası olmadıklarını iddia etmekte, büyük çoğunluğu ise buraları bırakarak başka yerlere kaçarak, aşiretlerin ve kabilelerin arasına karışarak izlerini kayıp ettirmekte idi. Voyvoda Ali Efendi bunların yoklamasını yapıp bulunanları ve bulunmayanları mahalle başlığı altında tek tek defter etmiş ve İstanbul'a göndermiştir (TD.114: 171b). Bunlardan bir kısmı Karaman eyâletine, Bozok (Yozgat) sancağına ve Yeniil voyvodalığına tabi Pehlivanlı ve diğer aşiretlerin arasına dağılmışlardı (TD.114: 171a). Yoklamada bulunan mahalle sayısı 35 olduğu halde yerlerinden kaçmış 57 mahalle görülmektedir. Bunların nefer sayısı verilmemiş olmasına rağmen kaçanların daha fazla oldukları anlaşılmaktadır. 1729 tarihini taşıyan belgede ise bu Türkmenlerden bir kısmının Rumeli'ye kadar gittiklerini öğrenmekteyiz (TD.114: 171a IV/ 4). Çukurova'dan kaçarak etrafa dağılan cemaatlerden bir kısmı da Bursa, Saruhan, Kütahya, Aydın, İçel, Karaman gibi sancaklara dağılmışlardı (Halaçoğlu 1988: 134).

XVII. yüzyılda başlayan aşiretleri iskân teşebbüsü XVIII. yüzyılda alınan bütün tedbirlere rağmen pek başarılı olamadı. Konar-göçer hayat yaşamaya alışmış olan Türkmenler bir türlü oturak yaşayışa geçmek istemiyorlardı (Orhonlu 1987: 114). Bunda hayvancılıkla uğraşmaları, eski gelenekleri vs. kadar Çukurova'nın sıcağı ve sıtması da etkili olmaktaydı (Dumont 1981: 391).

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Tanzimat ve Islahat fermanlarının ilânına ve yapılan birçok reformlara rağmen bu aşiretlerin iskânı Osmanlı devletinin yüzyıllık derdi olarak durmaktaydı. Devlete düzenli vergi ve asker vermeyen bu kabileler ayrıca oturak halka da

zaman zaman zarar vermekteydi. Bu sebeple Fırka-i Islâhiye 1865 yılında bölgeye gönderilerek bu aşiretlerin iskânı sağlanabildi. Nur dağlarının doğusunda Islahiye, batısında Osmaniye kazaları kuruldu (Ahmed Cevdet 1980: 149).

1525'den 1572'ye Adana sancağı nüfusunun genel bir değerlendirmesini yapacak olursak 1525'lerde toplam nüfusun % 8,43'ünün şehir ve kasabalarda yaşadığını; 1572'lerde ise bu oranın % 7,4'e düştüğünü görmekteyiz. Aynı şekilde köylerde yaşayan nüfus da % 11,8'den % 7,1'e düşmüştür. Konargöçer hayat yaşayan Türkmen nüfus ise (Anadolu'daki genel oluşumun aksine olarak) gittikçe yükselmektedir. 1525'lerde % 79,6 olan konargöçer cemaat nüfusu 1572'lerde % 85,3'e yükselmiştir (Bkz. TABLO XLVIII). Bu durum ise daha önce de belirttiğimiz gibi ekonomik olmaktan çok sosyal ve siyasal çalkantılarla ilgili görünmektedir.

TABLO I: 1525, 1536 ve 1572 tahrirlerine göre nüfusun dağılım yüzdeleri.

TAHRİR YILI	ŞEHİRLER %	KÖYLER %	CEMAATLER %
1525	8,43	11,8	79,6
1536	9,27	8,6	82,0
1572	7,4	7,1	85,3

D. Müslim ve gayrimüslim nüfus

Adana'nın 1360 , Kozan'ın 1375 yılında Türklerin eline geçmesinden sonra bir kısım Ermeni, şehirlerde ve kalelerde yaşamaya devam ettiler. 1519 yılında Çukurovada bunların nüfusu oldukça azalmış durumdaydı. Osmanlı tahrir memurları bu insanları mahalle mahalle isimleriyle birlikte defterlere yazarak cizye ve vergilerini toplamaya başladılar. Bu defterlerin kesin verileri sayesinde

gayrimüslim nüfusu din ve milliyetleri ile birlikte tesbit edebilmekteyiz.

Adana sancağında gayrimüslimlerin en yoğun olarak buldukları yer Adana şehir merkezi idi. Adana şehir merkezi hakkında ilk bilgi kaynağımız olan 1525 tarihli kaynağımıza göre Adana'nın bir mahallesinde 75'i evli, 5'i bekâr 82 Ermeni yaşamaktaydı. Bu sayı 1536'da 141 nefer; 1547'de 159 nefer; 1572'de ise 157 nefer olmuştur (Bkz. TABLO XLVIII).

Ayas kasabesindeki gayrimüslimler de bir mahallede varlıklarını sürdürmekte idiler. Bunlar 1521'de 30 nefer, 1572'de ise 26 nefer vergi nüfusu idi. Berendi nahiyesinin Tavudu (Davudi) köyü Adana'nın tek gayrimüslim köyü idi. Ceyhan yakınlarındaki bu köyde 1521'de 19 nefer olan Ermeni nüfus 1572'de 36 nefere yükselmişti. Bu üç yerleşim alanı dışında gayrimüslimler Karaisalı'nın stratejik mevkielelerinde fonksiyonlarını sürdüren kalelerde yaşamaktaydılar. Sancakta yaşayan gayrimüslim nüfusa toplu olarak bakacak olursak 1525'de 255 neferlik nüfuslarıyla toplam nüfusun % 1,4'ünü teşkil eden gayrimüslimlerin, 1530'da % 1,6'ya; 1536'da % 1,7'ye; 1547 % 2,3'e yükseldiklerini görürüz. 1572 tahririnde bu oran % 2,0'ye düşmüştür. Sayı ile ifâde etmek gerekirse 1572 yılında, 21110 yetişkin erkek nüfus içerisinde 441'i gayrimüslimdi. Ayas'da Nasara mahallesinin altında haric ez defter olarak kayıtlı 103 kişiden (TD.114: 163b) gayrimüslim ismi taşıyan 10 kişiyi de buna ekleyecek olursak toplam sayı 451 'e ulaşır (% 2,1).

Bir zamanlar Kilikya Ermeni Krallığı'nın merkezi olan Adana'da gayrimüslim nüfusun bu kadar az olması fetih hareketleri sebebiyle gerçekleşen göçlere bağlanmaktadır (Sümer 1964: 22). Bir kısım gayrimüslim halkın da islâm dinini seçmiş bulunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Karaisalı'da ve Ayas çevresinde bunu doğrulayacak arşiv kayıtlarına rastlamaktayız.

Bilindiği gibi islâmiyete yeni giren kimseler tahrir defterlerine kayıt edilirken çoğu kez gayrimüslim baba

adları yazılmayarak Abdullah baba adı verilmekteydi. 1572 tahririnde geçen kişi ve baba adları üzerinde yaptığımız araştırmalar "Veled-i Abdullah"ların Adana sancağında Ahmed, Mehmed gibi isimler almadıklarını, Mübarek, Mercan, Reyhan, Uğurlu gibi isimleri tercih ettiklerini göstermiştir ³.

Gayrimüslim isimleri arasında pek çok da Türk adına rastlanmaktadır. Bunlar arasında başta Karagöz olmak üzere, Arslan, Kaplan, Tanrıverdi gibi Türkçe kökenli adlar dikkat çekmektedir. Gayrimüslimlerin Türkçe adlar kullanmaları diğer şehirlerde de görülen bir durumdur (Ercan 1987: 689). Bu kimselerin dinlerini değiştirmedikleri halde Türk isimleri almış olmaları Türk kültüründen ne derece etkilenmiş olduklarının bir işaretidir.

Karaisalı nahiyesindeki Melvan (Milvan) kalesi ile ilgili kayıtların derkenarında, "Tayife-i mezbûrenin evlâdından olup Müslümanlardan altmışsekiz nefer" reayâ, Sadrazam Bayram Paşa'nın Çakıd boylarında Ulukışla taraflarında yaptırmış olduğu han çevresinde derbendci yazıldıkları belirtilmekteydi (TD.114: 127a). 1637 tarihini taşıyan bu kayıt ihtida olaylarının XVII. yüzyılda da sürdüğünü göstermektedir. Din değiştirmede devşirme oğlan toplanılmasının etkili olduğu P. Wittek gibi bazı batılı tarihçiler tarafından ifade edilmektedir. Anadolu'nun bazı bölgelerinden devşirme alındığı halde Adana'dan devşirme toplandığına dair bir belgeye rastlayamadık. Bu sebeple yöredeki din değiştirme konusunda böyle bir sebepten de söz edilemez.

Bütün bunlara karşılık XVI. yüzyıldaki nüfus tablosu hiçbir şüpheye yer vermeyecek kadar açık ve kesindir. XVI. yüzyılda nüfusun % 98'i Türk ve Müslümandır.

XIX. yüzyıl boyunca Çukurova'daki gayrimüslim nüfusun normal nüfus artış hızının çok üzerinde artmış olduğu görülmektedir. Cuinet 1891 yılında yayınladığı kitabında (II: 5) Adana Vilâyeti'nde 158000 Müslümana karşılık çeşitli mezheplerde 173389 Hristiyan ve 72050 inancı bilinmeyen kimsenin olduğunu iddia etmektedir. Cuinet'nin

bu tablosunda, Tahtacı diye anılan Torosların Türkmen toplulukları bile inanışı belli olmayanların arasına konularak Müslümanların sayısı sanki kasıtlı olarak düşük gösterilmiştir. Cuinet'nin rakamlarını yüzde cinsinden ifâde edersek toplam nüfusun % 42,9'u Hristiyandır. XIX. yüzyıldaki Adana Vilâyeti, XVI. yüzyıldaki Adana Sancağı'na nazaran daha geniş bir alan kaplamasına rağmen nüfus tablosunun Sis (=Kozan) dışında fazla değişiklik göstermediğini temel kaynağımız olan tahrir defterlerinden kesin olarak anlamaktayız. Çukurova'da gayrimüslimlerin son kaleleri olan Sis'de bu sebeple oran biraz değişmekte ve % 16,9'a çıkmaktadır (Kurt 1990 b : 291). Buna rağmen Sis, 5333 vergi nüfusuna sahip küçük bir sancak olduğundan Çukurova düzeyinde oranı fazla etkilemez. Yine tahrir defterleri verilerine göre Tarsus Sancağı'nda 1572 yılında yaşamakta olan 17871 vergi mükellefinin 338'i gayrimüslimdir. Bunun oranı ise % 1,9'dur (Kurt 1987: 522). Bu durumda Vital Cuinet'nin rakamlarını doğru kabul edersek XVI. yüzyılda % 5'i bile bulmayan gayrimüslim nüfusun % 42'ye nasıl yükselmiş olduğunu da açıklamak gerekir.

Adana Şer'iyye Sicilleri'nde 1175/ 1761 yılı cizye beratında geçen Erâmine-i Acem [İran Ermenileri] ifâdesi bize XIX. yüzyılda gayrimüslim nüfusun nasıl arttığını açıkça göstermektedir (I: 57) . Ancak niçin arttığı konusunda henüz kesin bir belge ortaya konmamışsa da şu yapmış olduğumuz tesbit bile, sistemli bir göçmen yerleştirme ihtimalini kuvvetle düşündürmektedir. Cuinet'nin bu kitabı Paris'te yayınlandıktan yaklaşık 30 yıl sonra Fransız orduları Çukurova'ya gireceklerdi. Herhalde giriş bahaneleri ve biricik güvenceleri, çoğunluğu İran'dan gelmiş bu Hristiyan topluluğu idi.⁵ Adana'ya XI. yüzyılda gelmeye başlayan Türk nüfus bu toprakları Ermeni'lerden çok daha önce yurt bilmişler, XIII. yüzyıldaki ikinci fetihten sonra da kendilerine ebedî vatan eylemişlerdir.

E. Sonuç.

Adana sancağının nüfus yapısı içerisinde ilk dikkati çeken husus yerleşik nüfusun son derece az oluşu ve giderek de azalmış olmasıdır.

Başta Adana olmak üzere Ayas ve Kınık kasabalarında yaşayan şehirli nüfusun toplam nüfusa oranı 1525'de % 8,4 iken 1572'de % 7,4'e düşmüştür. Aynı şekilde köy nüfusu da yüzyılın başından sonuna doğru artmış olması beklenirken %11,8'den % 7,1'e düşmüştür. Toplumun büyük kesimini teşkil eden cemaatler ise Anadolu'daki cemaatler toprağa yerleşmiş veya yerleşmekte bulunduğu bir sırada konar-göçer niteliklerini korumuş, hatta biraz artırmışlardı. 1521'lerdeki bazı köylerin 1572'de cemaat olarak karşımıza çıkması bu sebeptir. Sonuçta 1525'de % 79,6 olan cemaat oranı 1572'de % 85,3'e yükselmiştir.

Adana'da XVI. yüzyılda köylerin ve hatta kasabaların dağılması, 1526 Mohaç zaferinin ardından Anadolu'da başlayan Safevî kaynaklı ayaklanmaların Çukurova'da -bilinenden daha fazla- tahribat yaptığını ortaya koymaktadır. Halkın yerleşiklikten kaçıp eski konar-göçer yaşayışlarına dönmeleri ise göçebe yaşayışını daha güvenli bulmaları ve ziraat yapma riskinin artması ile açıklanabilir. Bu insanlardan bir kısmının ise İran'a kadar gidip orada yerleştiklerini bilmekteyiz. Adana'da nüfus grafiğindeki anî yükseliş ve düşüşler toplum yapısı kadar bölgenin bir köprü ve kıslak niteliğinde olması ile de ilgili görünmektedir.

Adana'nın bu Türkmen nüfus grafiği yüzyıl boyunca iniş ve çıkışlar gösterirken gayrimüslim nüfus bundan pek etkilenmeyerek az da olsa sürekli artış gösterebilmiştir. Çoğunluğu muaf statüsünde olan bu gayrimüslimlerden bir kısmının İslâm dinine girmiş bulduklarını anlamaktayız. Yüzyıl içinde gayrimüslimlerden sancak dışına göç eden görülmediği halde daha sonraları özellikle İran yöresinden Adana'ya önemli bir gayrimüslim akını olduğu dikkat çekmektedir.

II. BÖLÜM DİPNOTLARI.

(1) Cavid Baysun'un Çend-oğulları diye okuduğu kelime Çened oğulları olmalıdır. Bugün Osmaniye'nin Çona köyünde oturan aileden Yusuf Çenet ve Hasan Çenet Osmaniye belediye başkanlığı görevlerinde bulunmuşlardır. Kıyı köyleri diye adlandırılan köyler ise Karacalar, Dereobası, Fakıuşağı ve Akyar köyleri olmalıdır.

(2) Muhassıl, Tanzimattan önce vergi tahsildarı, daha sonraları mutasarrıftan küçük, kaymakam ve müdür derecesinde bir memuriyet ünvanı olarak açıklanmaktadır (Pakalın 1971, II: 569; Devellioğlu 1980: 800). Tahrir defterlerinde geçen muhassıl deyiminin ise muhassıl-ı ulûm deyiminin kısaltılmışı olarak kullanılmakta olduğunu Kars-ı Maraş (Kadirli) Mufasssalında (TD.168) tesbit ettiğimizden ve bunların genellikle imam ve hatiplerin çocukları veya kardeşleri olduğunu gördüğümüzden buradaki muhassıl deyimini de öğrenci olarak açıklamayı uygun bulduk.

(3) Bugün adı Yakapınar olarak değiştirilmiş bulunan Misis özellikle Urfa çevresinden gelmiş olan nüfusla yeni kurulan bir semt görünümündedir. Köprü yakınındaki tarihi mescid restore ettirilmiş, ancak karşısında bulunan kervansaraydan sanki vaz geçilmiş ve bu tarihi eser yok olmaya terk edilmiş gibidir.

(4) Baba adı Abdullah olan 425 kişiyi taşımakta oldukları şahıs adlarına göre tasnif ettiğimizde adı Abdullah olan 123 kişinin 43'ünün baba adlarının da Abdullah olduğunu gördük (% 34). Adı Cevher olan 11 kişinin tamamının baba adı Abdullah'tır (% 100). Aynı şekilde Kara Kanber, Mercan, Kara Mercan, Miftah, Reyhan, Kara Said, Yakut adlarını taşıyanların da tamamının baba adları Abdullah'tır (% 100). Ferruh adını taşıyan 39 kişinin 35'inin, Mübarek adını taşıyan 78 kişiden 75'inin, Sadullah adını taşıyan 48 kişiden 32'sinin baba adlarının Abdullah olması tesadüf olamaz. Nitekim Ahmed adını taşıyanlardan ancak binde 3'ünün, Ali adındakilerin ancak binde 6'sının baba adları Abdullah'tır. Baba adlarında Abdullah adının yaygın olarak kullanıldığı 26 ad bulunmaktadır. Bu 26 adı taşıyan 511 kişinin 318'inin baba adının Abdullah olması Adana'da islâm dinine giren gayrimüslimlere bu 26 addan birinin özellikle

verildiğini göstermektedir. Bu yüzden 26 ad içerisinde baba adının Abdullah olma oranı %62 olduğu halde, yaygın olarak kullanılan ilk 10 ad içerisinde bu oran % 1' e düşmektedir. Bu konuda geniş bilgi için "Adana Sancağında Kişi Adları", isimli Tarih Araştırmaları Dergisi, XV/ 26'da yayınlanacak olan makalemize baş vurulabilir.

(5) Bugüne kadar arşiv belgelerine dayanan bu gerçekleri açıklayamamış olmamız dış politika konusunda ne derece dağınık olduğumuzun acı bir kanıtıdır. Hele resmî makamlarımızca da desteklenen Kilikya Seminerleri düzenleme çabaları bu konudaki üzüntü ve endişelerimizi bir kat daha artırmaktadır (Kabaklı, Tercüman, 28 Ocak 1989: 2).

II. BÖLÜM : YERLEŞME VE NÜFUS
TABLOLAR

TABLO II : Bab-1 Tarsus Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İnan	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Bab-1 Tarsus	450 (1525)	68	60	4	1	-	1	-	-	-
	998 (1530)	57	36	13	1	-	1	-	1	-
	177 (1536)	74	35	25	1	1	-	1	3	1
	254 (1547)	59	36	19	1	-	-	-	1	1
	114 (1572)	59			1	-	-	-	1	-

TABLO III: Keçeci Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İnan	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Keçeci	450 (1525)	66	57	4	2	1	-	-	-	-
	998 (1530)	62	46	11	2	1	3	-	-	-
	177 (1536)	92	59	20	1	-	7	1	1	2
	254 (1547)	60	52	7	1	-	-	-	-	-
	114 (1572)	59				-	-	-	2	-

TABLO IV: Çukurnescid Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İnan	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Çukurnescid	450 (1525)	17	15	-	1	-	-	-	1	-
	998 (1530)	9	6	-	1	-	1	-	1	-
	177 (1536)	20	7	4	1	-	-	-	7	-
	254 (1547)	14	13	-	1	-	-	-	1	-
	114 (1572)	14				-	-	-	1	-

TABLO V: Mescid-i Saçlı Ahmed Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İnan	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Mescid-i Saçlı Ahmed	450 (1525)	33	24	4	1	-	-	-	4	-
	998 (1530)	(18)	11	4	1	-	-	-	-	-
	177 (1536)	34	20	2	1	-	-	4	6	-
	254 (1547)	29	24	1	1	-	-	-	3	-
	114 (1572)	31				-	-	-	-	-

TABLO VI: Cuma Mescid Mahallesi (Cami-i Atik Mahallesi).

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İnan	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Cuma Mescid	450 (1525)	69	53	1	1	-	-	7	6	-
	998 (1530)	(50)	36	5	1	-	2	-	1	-
	177 (1536)	114	49	35	1	-	-	-	25	1
	254 (1547)	62	48	11	1	-	-	-	2	-
Cami-i atik	114 (1572)	56			-	-	-	-	-	-

TABLO VII: Veled-i Kantar (Kantaroğlu Mescidi) Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İnan	Müe.	Pir-i.	Sipahi	S. Zade	Nöker
Veled-i Kantar =	450 (1525)	32	27	1	1	-	1	-	1	
	998 (1530)	(23)	16	4	1	-	1	-	1	
Kantaroğlu Mescidi.	177 (1536)	41	24	9	1	-	1		7	
	254 (1547)	29	24	1	1	-	-		3	
	114 (1572)	30	?	?	-	-	-		4	

TABLO VIII: Debbagân (Debbaghâne) Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İnan	Hat.	Seyyid	Pir-i.	S. Zade	Nöker
Debbagân	450 (1525)	41	38	2	-	1	-	-	-	-
	998 (1530)	(34)	26	3	1	-	-	2	-	-
	177 (1536)	63	41	14	-	-	3	2	-	2
	254 (1547)	58	44	12	1	-	-	1	-	-
Debbaghâne	114 (1572)	54	?	?	1	-	1	-	-	-

TABLO IX: Hacı Fakihoğlu Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İnan	Muh.	Seyyid	Pir-i.	S. Zade	Nöker
Hacı Fakihoğlu	450 (1525)	19	15	1	1	1	-	-	-	-
	998 (1530)	(15)	10	2	1	1	-	1	-	-
	177 (1536)	16	9	6	1	-	-	-	-	-
	254 (1547)	18	14	2	-	-	-	-	-	-
	114 (1572)	16	?	?	?	1	-	-	-	-

TABLO X: Yukarı Mahalle (Hamid Hacı Mescidi Mahallesi).

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İman	Müe.	Kalul	Sipahi	S. Zade	Nöker
Yukarı =	450 (1525)	22	17	3	1	-	-	-	-	-
Hamid Hacı	998 (1530)	17	7	-	1	-	1	-	-	-
Mescidi	177 (1536)	34	16	14	1	-	2	-	-	-
	254 (1547)	21	15	4	1	-	-	-	-	-
	114 (1572)	27	?	?	-	-	-	1	-	-

TABLO XI : Kara Sofu (Kara Soku) Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İman	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Kara Sofu	450 (1525)	16	11	1	1	1	-	-	1	1
	998 (1530)	(13)	8	4	1	-	-	-	-	-
	177 (1536)	23	16	6	1	-	-	-	-	-
	254 (1547)	23	14	6	1	-	-	-	2	-
(Kara Soku)	114 (1572)	20	?	?	1	-	-	-	-	-

TABLO XII: Kadı Mescidi Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İman	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Kadı Mescidi	450 (1525)	22	15	1	1	-	-	1	2	1
	998 (1530)	(15)	9	-	1	-	-	-	3	-
	177 (1536)	42	8	4	1	-	-	10	24	1
	254 (1547)	27	16	1	1	-	-	-	9	-
	114 (1572)	26	?	?	1	-	4	-	3	-

TABLO XIII : Zaviye-i Yaraş Dede Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İman	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Zaviye-i	450 (1525)	21	18	2	1	-	-	-	-	-
Yaraş Dede	998 (1530)	(20)	17	-	1	-	-	-	-	-
	177 (1536)	19	14	4	1	-	-	-	-	-
	254 (1547)	12	11	-	1	-	-	-	-	-
	114 (1572)	18	?	?	1	-	-	-	-	-

TABLO XIV : Akça (Ağca) Mescid Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İnan	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Akça Mescid	450 (1525)	36	33	2	1	-	-	-	-	-
	998 (1530)	(30)	20	5	1	-	-	-	-	-
	177 (1536)	39	33	-	1	-	-	1	1	3
	254 (1547)	12	11	-	1	-	-	-	3	-
	114 (1572)	38	?	?	-	-	-	-	2	-

TABLO XV: Kassarcılar Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İnan	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Kassarcılar	450 (1525)	19	18	1	-	-	-	-	-	-
	998 (1530)	(19)	14	5	-	-	-	-	-	-
	177 (1536)	31	22	7	-	-	-	-	-	-
	254 (1547)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	114 (1572)	-	-	-	-	-	-	-	-	-

TABLO XVI: Su Gedîği (Selim Bey Mescidi) Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İnan	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Su Gedîği	450 (1525)	24	21	-	1	-	-	1	-	-
	998 (1530)	(20)	12	1	1	1	-	-	-	6
Su Gedîği-	177 (1536)	46	24	5	1	-	-	2	12	1
Selim Bey Mescidi	254 (1547)	28	22	3	1	-	-	-	3	-
" " "	114 (1572)	33	?	?	1	-	-	-	-	-

TABLO XVII: Cami-i Cedid-i Halil Bey Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İnan	Hat.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Cami-i Cedid -i Halil Bey	450 (1525)	8	3	-	-	-	-	-	-	-
	998 (1530)	(14)	11	2	1	-	-	-	-	-
	177 (1536)	42	18	18	1	1	-	-	2	-
	254 (1547)	46	20	12	2	1	-	-	9	1
	114 (1572)	25	?	?	-	1	-	-	-	-

TABLO XVIII: Cemaat-ı Kefere-i Ermeniyân Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İman	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Cemaat-ı Kefere-i Ermeniyân	450 (1525)	82	75	5	-	-	-	-	-	-
	998 (1530)	85	80	5	-	-	-	-	-	-
	177 (1536)	(141)	90	(51)	-	-	-	-	-	-
	254 (1547)	159	112	47	-	-	-	-	-	-
	114 (1572)	157	(90)	(67)	-	-	-	-	-	-

TABLO XIX: Burnukara Mescidi Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İman	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Burnukara Mescidi	177 (1536)	19	9	-	1	-	-	2	12	1
	254 (1547)	20	14	3	1	-	-	-	1	-
	114 (1572)	31	?	?	1	-	-	-	1	-

TABLO XX: Tepebağ Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İman	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Tepebağ	254 (1547)	27	21	6	-	-	-	-	-	-
	114 (1572)	24	?	?	-	-	-	-	-	-

TABLO XXI: Emirli Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İman	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Emirli	254 (1547)	21	17	3	1	-	-	-	-	-
	114 (1572)	43	?	?	1	-	-	-	-	-

TABLO XXII: Mescid-i Ramazan Ağa Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İman	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Mescid-i Ramazan Ağa	254 (1547)	31	19	3	1	-	-	-	8	-
	114 (1572)	24	?	?	-	-	-	7	-	-

TABLO XXIII: Kayalıbağ Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İman	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Kayalıbağ	254 (1547)	29	25	3	1	-	-	-	-	-
	114 (1572)	27	?	?	-	-	-	-	-	-

TABLO XXIV: Sadât Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İman	Şer.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Sadât	177 (1536)	27	1	2	1	11	-	-	12	-
	254 (1547)	15	8	3	-	-	-	-	2	-
	114 (1572)	27	?	?	-	-	2	-	-	-

TABLO XXV: Baytemür Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İman	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Baytemür	998 (1530)	(14)	8	-	1	-	-	-	2	3
	177 (1536)	137	21	1	1	-	-	15	73	25
	254 (1547)	75	42	6	1	-	-	-	26	-
	114 (1572)	74	?	?	-	-	-	-	7	-

TABLO XXVI: Neccarköyü Mahallesi.

MAHALLE ADI	T a h r i r	Nefer	Hane	Bekâr	İman	Müe.	Seyyid	Sipahi	S. Zade	Nöker
Neccarköyü	177 (1536)	16	9	7	-	-	-	-	-	-
	254 (1547)	15	10	4	1	-	-	-	-	-
	114 (1572)	22	?	?	-	-	-	-	-	-

TABLO XXVII : Adana Mahalleleri.

Sıra	MAHALLE ADI	TD.450 (1525)				TD.998 (1530)				TD.177 (1536)				TD.254 (1547)				TD. 114 (1572)			
		Nfr	Hne	Müc	Muaf	Nfr	Hne	Müc	Muaf	Nfr	Hne	Müc	Muaf	Nfr	Hne	Müc	Muaf	Nfr	Hne	Müc	Muaf
1.	Hacı Fakihoglu	19	15	1	4	15	10	2	3	16	9	6	2	18	14	2	-	16	?	?	1
2.	Cami-i C.-i Halil Bey	11	8	3	-	14	11	2	1	42	18	18	6	46	20	12	13	25	?	?	1
3.	Karasofu	16	11	1	4	13	8	4	1	23	16	6	1	23	14	6	3	20	?	?	1
4.	Mescid-i Saçlı Ahmed	33	24	4	6	18	11	4	3	34	20	2	12	29	24	1	4	31	?	?	1
5.	Burnukara Mescidi	x	x	x	x	x	x	x	x	19	9	-	17	20	14	3	3	31	?	?	3
6.	Tepebağ	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	27	21	6	-	24	?	?	-
7.	Kantaroglu	32	27	1	4	23	16	4	3	41	24	9	9	29	24	1	4	30	?	?	4
8.	Tabakhane	41	38	2	1	33	26	3	4	63	41	14	8	58	44	12	2	54	?	?	2
9.	Su Gedigi	24	21	-	2	20	12	1	7	46	24	5	17	28	22	3	4	33	?	?	4
10.	Zaviye-i Yaras Dede	21	18	2	1	20	17	-	3	19	14	4	1	12	11	-	1	18	?	?	1
11.	Ağca Mescid	36	33	2	1	30	20	5	5	39	33	-	6	20	14	2	4	38	?	?	2
12.	Emirli	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	21	17	3	1	43	?	?	1
13.	Mescid-i Ramazan Ağa	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	31	19	3	1	24	?	?	7
14.	Kayalıbağ	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	29	25	3	1	27	?	?	-
15.	İsahacıoğlu Mescidi	66	57	4	4	64	46	11	7	92	59	20	13	60	52	7	1	59	?	?	3
16.	Bab-ı Tarsus	68	60	4	4	57	36	13	8	74	35	25	16	59	36	19	3	59	?	?	2
17.	Y.Mahalle-Hamid Hacı	22	17	3	2	26	17	7	2	34	16	14	4	21	15	4	1	27	?	?	1
18.	Çukur Mescid	17	15	-	2	9	6	-	3	20	7	4	9	14	13	-	2	14	?	?	1
19.	Yortan	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	19	17	-	2	21	?	?	-
20.	Cami-i Atik (Yağ Camii)	69	53	1	14	50	36	5	9	114	49	35	30	62	48	11	3	56	?	?	-
21.	Kadı Mescidi	22	15	1	6	15	9	-	6	42	8	4	37	27	16	1	10	26	?	?	8
22.	Sâdât	x	x	x	x	x	x	x	x	27	1	2	25	15	8	3	2	27	?	?	2
23.	Baytemür	x	x	x	x	14	8	-	6	137	21	1	119	75	42	6	27	74	?	?	7
24.	Neccar Köyü- Neccarân	x	x	x	x	x	x	x	x	16	9	7	-	15	10	4	1	22	?	?	-
25.	M.C.V.-i Sarıyakub	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	15	?	?	1
26.	Mescid-i Derviş Ali	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	29	?	?	-
27.	Mescid-i Hacı İbrahim	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	27	?	?	-
28.	Taife-i Ermeniyân	82	75	5	2	85	80	5	-	141	90	51	2	159	112	47	-	157	90	67	-
	Kassarcılar-Kassarân	19	18	1	-	19	14	5	-	31	22	7	2	x	x	x	x	x	x	x	x
	TOPLAM.....	598	505	35	57	544	383	71	71	1070	525	234	336	917	652	160	93	1023	?	?	53
	MÜSLİM.....	516	430	30	60	459	303	66	71	929	435	183	334	848	540	113	93	866	?	?	53

TABLO XXVIII : Ayas Mahalleleri.

A Y A S		TD.110(1521)			TD.450(1525)			TD.998(1530)			TD.969(1530)			TD.177(1536)			TD.254(1547)			TD.114(1572)		
Sıra	MAHALLE ADI	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc
1.	Cami-i Şerif	30	28	2	60	32	19		30	23	61	30	23	46	30	15	30	19	6	47	40	6
2.	Şükür Hacı	52	42	10	76	53	18		28	19	52	22	19	49	36	12	35	18	13	25	21	3
3.	Mescid-i Makarrı	32	30	2	42	28	9		21	12	39	21	12	38	29	8	27	14	10	25	20	5
4.	Hacı İsalı	x	x	x	15	10	4		7	2	10	7	2	13	11	2	8	4	3	12	9	3
5.	Şeyh Yakub	25	24	1	47	30	11		16	10	31	16	10	39	28	6	23	13	6	24	19	4
6.	Kara Şeyh	42	42	-	86	51	24		39	13	57	39	13	63	45	17	38	20	11	56	44	7
7.	Mahmud Ağa	18	15	3	22	15	1		13	4	22	13	4	14	11	1	13	3	6	21	16	6
8.	Mehmed Fakih	18	16	2	25	11	9		23	4	33	23	4	43	36	6	19	12	3	20	17	3
9.	Hacı Murad	x	x	x	29	23	4		13	9	26	13	9	23	16	6	14	10	2	7	6	1
10.	Nasara	30	29	1	30	26	3		20	12	32	20	12	29	25	3	23	14	9	26	23	3
	Sofular	9	9	-	27	20	5		6	2	12	6	2	12	8	3	x	x	x	x	x	x
	TOPLAN.....	256	235	21	462	299	107		216	110	375	216	110	369	275	79	230	127	63	263	215	41
	MÜSLİM.....	226	206	20	432	273	105		196	98	343	196	98	340	250	76	207	113	54	237	192	38
	Mahalle Sayısı	9			11			11			11			11			10		10			

TABLO XXIX : Yunus Dede Mahallesi. (Kırık)

MAHALLE ADI	TAHRİR	Nfr	Hane	Müc	İman	Müe	Hat	Ket	Pir	Mil	Sip	S.Z	Nök	1	2	3	4	5	6	7	8
Yunus Dede	110 (1521)	18	15	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	450 (1525)	43	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	43
	969 (1530)	40	20	13	-	1	1	-	-	-	-	-	-	1	1	3	-	-	-	-	-
	177 (1536)	56	33	23	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	254 (1547)	21	14	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	114 (1572)	17	?	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Hat: Hatip, Ket: Kethüda, Pir: Pir-i fâni, Mil: Ma'lûl, Sip: Sipahi, S.Z: Sipahizâde, Nök: Nöker.

1. Halife-i seccade nişin, 2. Kayyim, 3. Muhassıl (öğrenci), 4. Mecnun, 5. A'nâ, 6. Kürekçi, 7. Reis, 8. Muafân.

TABLO XXX : Selman Mahallesi. (Kırık)

MAHALLE ADI	TAHRİR	Nfr	Hane	Müc	İman	Müe	Hat	Ket	Pir	Mil	Sip	S.Z	Nök	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Selman	110 (1521)	126	123	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	450 (1525)	268	162	68	-	-	-	-	1	-	2	4	16	-	-	-	-	-	7	1	-	
	969 (1530)	92	58	31	1	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	1	-	-	-	-	
	177 (1536)	124	82	42	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
	254 (1547)	77	49	24	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	
	114 (1572)	55	?	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

Hat: Hatip, Ket: Kethüda, Pir: Pir-i fâni, Mil: Ma'lûl, Sip: Sipahi, S.Z: Sipahizâde, Nök: Nöker.

1. Halife-i seccade nişin, 2. Kayyim, 3. Muhassıl (öğrenci), 4. Mecnun, 5. A'nâ, 6. Kürekçi, 7. Reis (çeltik reisi), 8. Muafân, 9. Çeltikçi. Nöker, Yusuf bey'in nökeri olup adı İdris veled-i Ahmed'tir. Selman mahallesindeki iki nöker de Yusuf Bey'in adaslarıdır.

TABLO XXXI : Cami Mahallesi. (Kınık)

MAHALLE ADI	TAHRİR	Nfr	Hane	Müc	İnan	Müe	Hat	Ket	Pir	Mll	Sip	S.Z	Nök	1	2	3	4	5	6			
Cami	450 (1525)	114	65	39	-	-	-	-	-	-	-	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	969 (1530)	151	87	59	-	-	-	-	-	-	-	4	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	177 (1536)	125	77	48	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	254 (1547)	108	71	28	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8
	114 (1572)	66	?	?	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Hat: Hatip, Ket: Kethüda, Pir: Pir-i fâni, Mll: Ma'lûl, Sip: Sipahi, S.Z: Sipahizâde, Nök: Nöker.

1. Halife-i seccade nişin, 2. Kayyim, 3. Muhassıl (öğrenci), 4. Mecnun, 5. A'mâ, 6. Kürekçi

TABLO XXXII : Dursunlu Mahallesi. (Kınık)

MAHALLE ADI	TAHRİR	Nfr	Hane	Müc	İnan	Müe	Hat	Ket	Pir	Mll	Sip	S.Z	Nök	1	2	3	4	5	6			
Dursunlu	969 (1530)	84	47	29	1	-	-	-	1	1	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	177 (1536)	87	64	23	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	254 (1547)	63	42	18	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
	114 (1572)	42	?	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Hat: Hatip, Ket: Kethüda, Pir: Pir-i fâni, Mll: Ma'lûl, Sip: Sipahi, S.Z: Sipahizâde, Nök: Nöker.

1. Halife-i seccade nişin, 2. Kayyim, 3. Muhassıl (öğrenci), 4. Mecnun, 5. A'mâ, 6. Kürekçi.

TABLO XXXIII : Bayram Halife (Bayram Fakih) Mahallesi.

MAHALLE ADI	TAHRİR	Nfr	Hane	Müc	İnan	Müe	Hat	Ket	Pir	Mll	Sip	S.Z	Nök	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Bayram Halife (Bayram Fakih)	969 (1530)	7	2	2	1	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	177 (1536)	18	18	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	254 (1547)	15	8	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
	114 (1572)	2	?	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Hat: Hatip, Ket: Kethüda, Pir: Pir-i fâni, Mll: Ma'lûl, Sip: Sipahi, S.Z: Sipahizâde, Nök: Nöker.

1. Halife-i seccade nişin, 2. Kayyim, 3. Muhassıl (öğrenci), 4. Mecnun, 5. A'mâ, 6. Kürekçi, 7. Reis, 8. Muafân, 9. Çeltikçi.

TABLO XXXIV : Kınık Mahalleleri.

K I N I K		TD.110(1521)			TD.450(1525)			TD.998(1530)			TD.969(1530)			TD.177(1536)			TD.254(1547)			TD.114(1572)		
Sıra	MAHALLE ADI	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc
1.	Yunus Dede	18	15	3	43	-	-		20	13	40	20	13	56	33	23	21	14	7	17	?	?
2.	Selman Veled-i Ham.	126	138	6	268	162	68		58	31	92	58	31	124	82	42	77	49	24	55	?	?
3.	Cami	x	x	x	114	65	39		87	59	151	87	59	125	77	48	188	71	28	66	?	?
4.	Dursunlu	x	x	x	x	x	x		46	29	84	47	29	87	64	23	63	42	18	42	?	?
5.	Bayram Halife	x	x	x	x	x	x		2	2	7	2	2	18	18	-	15	8	3	2	?	?
	TOPLAN.....	144	153	9	425	227	107		213	134	374	214	134	410	274	136	284	184	80	182	?	?

TABLO XXXV: Şehir ve kasabalarda nüfus.

T A H R İ R :		TD.110(1521)			TD.450 (1525)			TD.998(1530)			TD.969(1530)			TD.177 (1536)			TD.254(1547)			TD.114(1572)		
ŞEHİR ADI	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hane	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hane	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	
1. Adana	X	X	X	598	529	319	544	383	71	Yok	Yok	Yok	1070	525	234	917	652	160	1023	?	?	
2. Ayas	256	235	21	462	299	107	333	216	110	375	216	110	369	275	79	230	127	63	366	?	?	
3. Kınık	144	138	9	425	227	107	379	233	146	374	214	134	410	274	136	284	184	80	182	?	?	
TOPLAN.....	400	373	30	1485	1031	249	1256	832	327	749	430	244	1849	1074	449	1521	963	303	1571	?	?	
MÜSLİM.....	361	344	29	1373	930	241	1139	732	310	632	330	227	1679	959	395	1339	837	247	1388	?	?	
GAYİMÜSLİM....	39	29	1	112	101	8	117	100	17	117	100	17	170	115	54	182	126	56	183	113	70	

* 1521 tahririnde Adana şehir merkezi yer almamaktadır. 998 numaralı defter 969 numaralı defterin sonuçlarına göre tanzim edildiğinden Adana için 998'in sonuçları kullanılabilir. 969 numaralı defterin baş kısmı kayıptır. 998'in nefer sayısı hane, mücerred ve muaf lar toplanmak suretiyle tarafımızdan hesaplanmıştır. Kınık kasabasında defterde yer alan hane ve mücerred topladığımızda 213 hane, 134 mücerred hesaplandığı halde defterde hane 233, mücerred 146 denilmiştir. 969 numaralı defterdeki hesaplamalarımızda ise hane 214, mücerred 134 hesaplanmıştır.

TABLO XXXVI : Ayas nahiyesi köyleri.

A Y A S	TD.110 (1521)			TD.450 (1525)			TD.969 (1530)			TD.177 (1536)			TD.254 (1547)			TD.114 (1572)		
	Nefr	Hane	Müc	Nefr	Hane	Müc	Nefr	Hane	Müc	Nefr	Hane	Müc	Nefr	Hane	Müc	Nefr	Hane	Müc
1. Kuvare	-	-	-	23	14	8	23	16	6	21	16	3	21	19	2	22	21	1
2. Keçilü	-	-	-	17	15	6	20	17	4	x	x	x	19	11	8	x	x	x
3. Aflah	-	-	-	16	13	3	23	16	6	x	x	x	27	13	12	x	x	x
4. Tavudı	-	-	-	x	x	x	26	18	8	21	19	-	38	23	15	36	31	5
5. Kübdere	-	-	-	x	x	x	10	4	5	6	5	1	13	4	1	16	16	-
6. Mufnak	-	-	-	x	x	x	27	17	9	47	34	14	31	13	17	29	28	1
7. Kilisecik	-	-	-	x	x	x	x	x	x	401	365	33	317	211	38	441	?	?
TOPLAM.....	*			56	42	17	129	88	38	496	439	51	361	267	71	544	96	7
Müslim				56	42	17	103	70	30	475	420	51	323	244	56	508	65	2

* Bu köyler Berendi nahiyesi ile beraber yazılmışlardır.

TABLO XXXVII: Berendi nahiyesi köyleri.

B E R E N D İ		TD.110(1521)			TD.450(1525)			TD.969(1530)			TD.177(1536)			TD.254(1547)			TD.114(1572)		
Sıra	KÖY ADI	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc
1.	Kilisecik	143	139	4	264	-	50	262	-	-									
2.	Kal'a-i Küvvere	21	17	4															
3.	Başgetüren	15	12	3	31	17	12	6	3	2				8	6	-	7	7	-
4.	Aflah	-	-	-															
5.	Davudi (Tavudu)	19	15	4	39	23	16												
6.	Keçili	25	23	1															
7.	Karbaşa	14	14	-	10	5	3												
8.	Muâvir	6	6	-															
9.	Kesük	7	7	-															
10.	Zerlüne= Zeşehri	7	7	-															
11.	Boyaluca	8	8	-	14	7	6	15	10	5	17	13	4	13	10	3	13	10	1
12.	Parpıdla	8	7	1	25	15	10												
13.	Tekürkardı	22	21	1	53	31	20	64	51	12	51	44	7	30	22	8	35	32	-
14.	Kamışlı	12	10	2	26	11	15	24	13	11	27	16	10	18	14	4	13	11	-
15.	Bozöyük	12	11	1	24	17	6	16	13	3	27	21	6	9	8	-	14	12	2
16.	Mihmadla	10	9	1	36	22	13	26	17	8	27	16	8	39	28	10	20	17	2
17.	Ercelin *	-	-	-										9	6	1	14	14	1
18.	Burunören *	-	-	-															
19.	Kurdkulağı	31	29	2	60	32	28	59	39	14	75	76	-	55	42	13	49	42	7
20.	Kırağılı	16	13	3	36	21	14	20	14	5	23	14	13				9	7	2
21.	Davudöreni (viranı)	19	2	-	31	20	12	15	10	5	14	10	4	18	12	6	18	16	2
22.	Küllü	13	13	-	38	23	14	29	16	13	37	28	6	29	21	8	15	10	5
23.	Ürtentül= Çakmak	50	44	6	57	43	12	45	29	13	48	36	10	23	18	5	23	20	3
24.	Gökçekler	19	19	-	43	26	15	48	28	8	42	29	13	44	33	10	41	33	6
25.	Şeyhler (Şıhlar)	36	34	2	60	52	6	57	47	10	66	-	-	83	73	4	85	-	-
26.	Ömerli	8	8	-	14	7	5	20	13	7	31	17	14	25	17	7	33	27	6
27.	Bademli	6	4	1	17	12	5				27	22	5	31	20	11	34	24	10
28.	Gökdere	9	9	-	14	9	5												
29.	Küçükendli	9	9	-	23	15	7	11	6	1	11	6	2	7	5	2	5	2	3
30.	Uzunçınar	7	7	-	18	12	5	6	6	-	6	4	2	9	4	5	10	9	1
31.	Esence Ayed?	15	15	-	17	13	3	11	7	3	17	12	3	17	12	5	16	12	4
32.	Mufnak	19	16	3	40	26	13												
33.	Bürücek	30	29	1	27	19	1	16	11	5	16	13	3	14	14	-	10	10	-
34.	Davudu	12	12	-															
35.	Naibkendi	9	8	1															
36.	Çakmak	6	5	1	5	5	-												
37.	Mordış	6	6	-	21	11	9	14	9	5	15	10	5	43	29	14	33	25	8
38.	Çatal **	-	-	-															
39.	Lala (Lalu) ? ***	-	-	-															
40.	Hanlı = Dıracılı	15	15	-	17	10	7	18	9	8	19	12	-	23	17	6	11	8	3
41.	Kepirtepesi	-	-	-															
42.	Anhaç	-	-	-															
	Eyümsöğüt	x	x	x	5	2	2												
	Gölpınarı=Karkınlı	x	x	x	41	23	17	58	40	16	72	59	13	81	51	30	69	58	11
	Edelü	x	x	x	x	x	x	x	x	x	10	-	-	4	3	1	7	6	1
	Tekürşan	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	4	-	-	5	2	-
	Çenoğlu	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	21	15	6
	TOPLAM	663	601	47	1106	529	319	839	391	154	678	458	128	657	480	159	589	414	78

*Esami yoktur, Ramazanlı ve Dulkadirli.

** Ramazanoğlu Halil Bey vakfına dahil olduğundan isim yazılmamış. Geliri 500 akça.

*** Köy olduğu halde isim yoktur ve mezraa gibi yazılmıştır.

TABLO XXXVIII : Kınık nahiyesi köyleri.

K I N I K		TD.110(1521)			TD.450(1525)			TD.969(1530)			TD.177(1536)			TD.254(1547)			TD.114(1572)		
Sıra	KÖY ADI	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc
1.	Balıklağı	7	7	-	17	7	9	17	11	6	16	10	3	11	3	6	12	11	1
2.	Delükendi	6	5	1	24	17	7	19	16	3	16	11	4	21	7	5	35	35	-
3.	Depesidelük	6	5	1	15	12	3	17	12	5	17	13	-	10	7	2			
4.	Meşhedlühöyüğü	13	11	3	23	15	6	19	18	1	15	14	1	27	15	12	26	24	2
5.	Dölek	6	5	-	6	6	-												
6.	Karacaören	8	8	-															
7.	Hanlu	14	13	1	48	20	9	65	45	19									
8.	Karacaviran (1)	6	5	1	13	11	2	10	6	4	9	9	-	5	5	-			
9.	Kesük	7	7	-	10	9	1	14	13	1	21	14	7	17	10	7	17	15	2
10.	Laça- Karakuyu	34	32	2	90	63	25	103	82	20	105	70	29	74	45	29	46	46	-
11.	Akköprü	48	39	9				123	83	34	134	89	-	157	104	43	93	?	?
12.	Eyakilise- Beyri	2	2	-	2	2	-												
13.	Nihyedeyri	6	6	-	6	5	1												
14.	Honab	6	6	-	18	12	6	18	9	7	14	5	8	8	4	2	10	8	1
15.	Çayır	10	9	1	16	10	5	8	8	-	7	6	-	7	3	4	8	7	-
16.	Ilıcak	38	38	-	37	33	1												
17.	Karacaviran (2)	1	1	-	3	3	-												
18.	Ağcakilise	4	4	-	4	3	1												
19.	Mer.-i K. Berendi	2	2	-	2	2	-												
20.	Sakızla	2	2	-	**	**	**												
21.	Sarıkarı	9	9	-	21	21	-												
22.	Sucak	6	5	1	**	**	**												
23.	Çanakçı- Üçkilise	7	7	-	4	4	-												
24.	Bozıkend	8	7	1	16	8	6	10	5	5	1*	7	-	11	5	2	10	10	-
25.	Viranşehir	9	9	-	9	7	2	9	9	-	15	7	3	20	6	1	18	18	-
26.	Lalaköyü	19	19	-	20	17	1												
27.	Apulu	2	2	-	5	4	-												
28.	Yassıdeyr	30	30	-	54	42	10	42	34	5	52	40	12	61	45	15	24	21	-
29.	Çomak ***	25	21	4	86	58	28	99	65	33	95	61	31	78	53	22	53	43	6
30.	Hasanhacı	8	8	-	6	5	1	5	3	2	5	4	1	3	3	-	2	2	-
31.	Zergerdan	21	19	2	38	26	12	9	5	4	5	4	1	3	2	1	10	9	1
32.	Mercin	*	*	*	N														
33.	Tesak	13	12	-	12	12	-	9	6	3	12	11	1	7	4	3	3	3	-
34.	Fındık	48	48	-	57	50	7												
35.	Beytewüroğlu	10	10	-	12	6	6												
36.	Sakızcık	31	31	-	38	30	8												
37.	Ekizoğlu	45	45	-	67	45	21												
38.	Kurudere	32	32	-	46	33	13												
39.	Burnaklı	20	20	-															
40.	Kürdlü	21	21	-	10	9	1												
41.	Becili	5	5	-	9	6	3												
42.	Hasanlar	46	46	-	59	54	5												
43.	Karasadıklı Kızılçaviran	11	11	-	**	**	**												
	TOPLAN.....	652	624	27	933	689	207	596	430	152	554	375	101	520	321	154	386	269	13

* Vakf-ı Cami-i Halil Bey bin Ramazan, Dulkadirli olduklarından isimleri yazılmamıştır.

** Nüfus yok, sadece tarım ürünleri verilmiş . *** (TD.177 1536: 336), Çobankendi şeklinde.

TABLO XXXIX: Adana sancağı köyleri.

	TD.110 (1521)			TD.450 (1525)			TD.969 (1530)			TD.177 (1536)			TD.254 (1547)			TD.114 (1572)		
	Nefer	Hane	Müc	Nefer	Hane	Müc	Nefer	Hane	Müc	Nefer	Hane	Müc	Nefer	Hane	Müc	Nefer	Hane	Müc
AYAS	*	*	*	56	42	17	129	88	38	496	439	51	361	267	71	544	96	7
BERENDİ	663	601	47	1106	529	319	839	391	154	678	458	128	657	480	159	589	414	78
KINIK	652	624	27	933	689	207	596	430	152	554	375	101	520	321	154	386	269	13
Toplam Nüfus	1315	1225	74	2095	1260	543	1564	909	344	1728	1272	280	1538	1068	384	1519	779	98
Gayrimüslim	19	15	4	39	23	16	26	18	8	21	19	-	38	23	15	36	31	5
Müslim	1296	1210	70	2056	1237	527	1538	891	336	1707	1253	280	1500	1045	369	1483	748	93
	K Ö Y S A Y I S I																	
T O P L A M	85			75			47			44			47			47		
Ayas	*	*	*	3			6			5			5			5		
Berendi	42			30			22			22			25			25		
Kınık	43			42			19			17			17			17		

* Ayas ve Berendi birlikte kaydedilmiştir.

TABLO XL : TD.69 (1519) ve TD.110 (1521) Cemaatler ve toplam nüfus.

	Adana	Yüregir	Sarıçam	Dünderlı	Hacılı	K.İsali	Berendi	Ayas	Kınık	TOPLAM	KÖY TOP.	KAH.TOP	SAN. TOPLAM
(TD.69:1519)													
Cemaat sayısı	166	x	x	29	x	52	x	x	x	247	85	11	
Neferen	4554	x	x	870	x	1394	x	x	x	6818	1315	400	8639
Hane	3958	x	x	709	x	1224	x	x	x	5891	1225	388	7737
Besni hane										823880			
Mücerred										906	74	30	1021
Bâd-ı hava	-			-		5410				5410			
Adet-i ağnam	-					1400				1400			
A. Mirahuriyye (Arpa kile)	4398					1700				1700			
Üçr-i şıra	-												
Besni hane (Halebi)	140												
Kavim akçası													
İnan	7			3						10			
Kethüda	2			1						3			
TD.110(1521)													
Cemaat sayısı	x	x	x	x	x	x	2	-	20	22			
Neferen							49		57	106			
Hane							48		185	233			
Mücerred							1		10	11			
Adet-i kavm hanesi...							16		36	52			
Gayrimüslim:													
Nefer							19	30		49			49
Hane							15	29		44			44
Mücerred							4	1		5			5
							79332		82368	161700			
YEKUN.....	591900			99260		178195				869355			1031055
										1031055			

TD.69 (1519) ve TD.110 (1521) birbirini tamamlar nitelikte olduğu için aradaki iki yıllık zaman farkına rağmen iki defterin sonuçları birleştirilmiştir.

TABLO XLI : TD.998 (1530) Adana sancağı nüfus sonuçları.

Defter no: 998	K A Z A - İ A D A N A				KAZA-İ KARA-İSALI	KAZA-İ AYAS	KAZA-İ BERENDİ	KAZA-İ KINIK	M A H A L L A T				SANCAK TOPLAN
	Tarih: 1530 ? Akça: Osmanî	Hass-1 Padişah	Timar	Hass-1 Mirliva					TOPLAN	Adana	Ayas	Kınık	
Neferen	1776	(802)	7345	9923	2731	474	948	1916	544	333	379	1256	15992
HANE	1547	40	4897	6867	1956	300	452	950	383	216	233	832	10525
Müslim Gebran					1844				80	20	-	100	212
MÜCERRED	200	7	2282	2560	663	147	215	504	71	110	146	327	4090
Müslim Gebran													
Cemaat sayısı	36	3	218	257	73	-	30	32					392
Mezraa sayısı		64	164	228	110	4	92	82					516
Köy sayısı									-	6	22	18	46
Kasaba sayısı										1	1	2	2
Mahalle sayısı									17	10	5	32	32
İnan				182	57	14	11	23	18	-	-	18	287
Nökerân-ı Mirliva			2	17					15	-	-	15	17
Pir-i fani ve malul	15		97	126	27	9	6	21	14	5	6	25	189
Sipahizade	4		50	85	4	2	1	21	31	2	11	44	113
Muhassıl			14		10	1			4	-	6	10	
Mesl-i sadât	10		47	63	-	-	1	-	6	-	-	6	64
Sahib-i berat									2	-	-	2	2
İnaret				1									1
Cami				2		1							4
Çeltik nehri								26					
Çeltikçi-reis-saka *								389					
Bac noktası			1	1	2								3
HASIL.....	102400	316091	(şehir) 228570 1292986	1767380	297314			186898	629443				
Resm-i camus Çeltik nehirlерinden									10000 433000				
HASS-İ ŞAHİ				102400		382068			443000				927468
HASS-İ MİRLİVA				1292986	64382	10831							1368199
TİMARHA-İ ZUAMA VE ERBAB-İ TİMAR....				316091	126209	12663	178215	184515					817693
Timarha-i mustahfız					105251								105251
MAHSUL-İ ENLAK								4537					4537
MAHSUL-İ EVKAP				55903	1472	700		4146	1928				64159
Zaim									23520				

* Bunlardan başka Kınık'da çeltik reisi 29, saka 15, Berendi'de tuzcıyan sayısı 262 olarak ve-
rilmıştır. Karaisalı'da 14 kişi muaftır.

TABLO LXII : TD.450 (1525) Cemaatler ve toplam nüfus.

	Adana	Yüregir	Sarıçam	Dündarlı	Hacılı	K.İsali	Berendi	Ayas	Kınık	TOPLAM	KÖY TOP.	MAH.TOP	SAN. TOPLAM
Cemaat sayısı	48	123	61	x	24	56	8	x	24	343	75	31	
Neferen	1272	3475	4479		1041	2541	224		622	14028	2095	1485	17608
Hane	913	2450	2664		599	1588	122		396	8810	1260	1031	11101
AVARIZ HANESİ	6499	X	X		X	2280	621	341	1444	* 11185			
Mücerred	308	1093	1725		409	804	74		193	4637	543	249	5423
R. Mücerred	575						875			1450			
Besm-i hane	114125	306250	333000		74875	198500	12400		49500	1088650			
Adet-i ağnam									3015	3015	1750		4855
Bad-i hava									1765	1765	3479		5244
B.H. ve arus	9455	13511	32368		7790	21865	659		1250	87698	4604		92302
Cizye						5500				5550	1950	5500	13000
Ögr-i bağat						5200				5200			5200
YEKUN.....	120704	350124	363278		90285	249070	13729		55552	1239312	168788		1408100
NİM	636	1980	1175		412	696	34		396	5334	982		6136
ÇİFT	269	448	1478		187	892	48		-	3395	279		3674
Nesl-i Emir													
Melikli...	2												2
Bazdâr-ı													
Mirlivâ	1												1
Kethûda-i													
nahiye-i şehri	1												1
Seyyid	1	31										1	33
Kadı						2							2
İmam	19	67	43		13	32	2		5	181	21	20	222
Müezzin							1			1		4	5
Hatib		1	1				1			3		3	6
Kethûda		2	2							4	2	1	7
Pir-i fâni	7	5	12		4	7	2			37	5	4	46
Malul	1	7	5		1					14	2	1	17
Sipahi		2				1	1			4	2	11	17
Sipahizâde		12	1			13			1	27	3	23	53
Nöker-i Mirl.		16	10		1	7				34	1	22	57
Dalkadirli							3			3	3		6
Çeltikçi		1							23	24	21		45
Sah.-i Zaviye		3											3
Tuzcu		1					14			15	7	30	52
Gaib	4	1	2							7	1	6	14
Muhassıl		1	9			4				14		3	17
A'ma	1	5	2			3				11		1	12
Mecnun	1	2	2			3				8		1	9
Muaf (Avarız)			1			5				6		43	49

* Hane-i avarız defterin başında sayfa 1'de liste olarak verilmiştir. Yüregir ve Sarıçam'ın Adana içerisinde verildiği anlaşılmaktadır. Hacılı ve Karaisali birlikte yazılmıştır. Dündarlı ve Bulgarlı nahiyesindeki cemaatlerin diğer nahiyeler içerisinde tahrir olundukları anlaşılmaktadır.

TABLO XLIII: TD.177 (1536) Cemaatler ve toplam nüfus.

	Adana	Yüregir	Sarıçam	Dünderlı	Hacılı	K.İsali	Berendi	Ayas	Kınık	TOPLAM	MAH.TOP.	KÖY.TOP.	SAN. TOPLAM
Cemaat sayısı	48	115	59	42	19	76	6	3	16	366	36	44	
Neferen	1258	3246	3940	3211	938	2952	149	87	574	16355	1849	1728	19932
Hane	897	1998	2518	1931	637	1942	62	68	355	10408	1074	1272	12754
Resm-i hane	47710	99900	125900	96550	31850	97100	3100	3400	17750	523260	4500	45350	573110
Mücerred	314	985	1342	1248	283	771	76	17	143	5179	449	280	5908
Adet-i ağnam	325	2985	11055	1700	750	950	-	100	7270	25135		559	25694
Resm-i ma'zu	1570	4390	1600	14410	2025	2482	-	-	-	26477		270	26717
Bâd-ı hava	5505	12690	16735	13475	3400	4120	125	100	2070	58220		1978	60198
Resm-i arus			130							130			130
Resm-i camus		8352	5630				120		450	14552		2681	17233
Resm-i nahl	70	104	100			150	25			449		1234	1683
Cizye						Muaf				Muaf	10200	1680	11880
N.Bad-i hava	60	240			150	7116	535	99	1400	9600		4312	13912
N.Resm-i nahl												120	120
A.Ağnam ve M.			230							230			230
N.B.H.ve Mazu					500	4196				4696			4696
Resm-i bostan												1200	1200
N.R.Mazu ve G						1700				1700			1700
YEKUN.....	54515	131231	162805	126045	39485	121054	3900	3699	28940	671674	14700	209283	891157
İmam	8	20	20	5	1	17	1	1	3	76	26	10	112
Müezzin							1			1	1		2
Hatib		1								1	2		3
Kethüda			1	1						2	1		3
Pir-i fani	7	8	4	11		18			5	53	13	6	72
Malul		2	2	1		1			1	7	3		10
Sipahi				1						1	37	66	104
Sipahizade	8	48	41	9	1	15	3		2	87	184	22	293
Çeltikçi	7								65	72		10	82
Tuzcu							3			3			3
Muafân						23				23	3		26
Muhassıl		4	14	7	3	5				33	3		36
A'ma	1	3	3			3				10	2		12
Mecnun		3	4	2	1	1		1		12			12
Şeyh		5	1	1						7			7
Şeyhoğlu			2										
Şerif		42		11						53	24		77

TABLO XLIV : TD.254 (1547) Cemaatler ve toplam nüfus.

	Adana	Yüregir	Sarıçam	Dündarlı	Hacılı	K.İsali	Berendi	Ayas	Kınık	TOPLAM	MAH.TOP.	KÖY.TOP	SAN. TOPLAM
Cemaat sayısı	34	116	69	41	21	78	8	3	21	391	40	47	
Neferen	1050	2433	4650	3098	968	2300	158	63	562	15282	1521	1538	18341
Hane	842	1721	3578	2417	756	1841	85	37	330	11607	963	1068	13638
Mücerred	175	602	1086	670	212	374	33	20	182	3354	303	384	4041
Adeti- ağnam	6190	9145	11370	1350	-	-	-	-	3870	31925		400	32325
Resm-i ma'zu	395	150	6290	14330	11775	4880	-	-	350	38170		1031	39201
Bad-i hava	5615	12348	22910	15420	4535	4245	630	625	1865	67833		3128	70961
B.H.ve ma'zu	-	-	-	-	250	10197	-	-	300	10747			10747
B.H.ve arus	-	-	-	-	-	-	100	-	-	100		100	
Resm-i camus	-	4328	3210	-	-	-	660	450	410	9058		2875	11933
Resm-i nahl	-	-	-	-	50	-	100	-	-	150		1172	1325
B.H.ve ağnam	-	110	-	-	-	-	-	-	500	610			610
H.B. Hava	-	-	-	-	-	350	-	-	55	405		854	1259
H.R. Nahl	90	801	920	149	20	-	-	-	-	1980			1980
Ağnam ve ma'zu	100	100	3370	2000	-	-	-	-	-	5570			5570
H.B.H ve ma'zu	-	-	-	-	-	5668	-	-	-	5668		295	5963
H.R. ma'zu	-	-	-	-	-	505	-	-	-	505			505
H.R.M. ve B.H.	-	-	-	-	-	5163	-	-	-	5163			5163
Resm-i tapu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		63	63
TOPLAM.....	53745	112652	226315	154444	56364	123198	5890	2565	22850	758023		270084	1028107
Gerçek toplam										786217		49168	835385
İnan		2	8	1	1				2	14		2	16
Kethüda			5							5			5
Pir-i fani		1								1		5	6
Sipahi				1						1			1
Sipahizade	1	32	11	4						48		21	69
Kürekçi		3								48		36	87
Çeltikçi									25	25		3	28
Tuzcu		2					2	4		8		268	276
Seyyid	2									2			2

TABLO XLV: TD.114 (1572) Cemaatler ve toplam nüfus.

	Adana	Yüreğir	Sarıçam	Dünderlı	Hacılı	K.İsalı	Berendi	Ayas	Kınık	TOPLAN	KÖY TOP.	MAH.TOP	SAN. TOPLAN
Cemaat sayısı	52	115	77	49	26	83	8	4	23	437	47	43	
Neferen	1131	2316	6159	3327	1310	3021	155	65	526	18020	1519	1571	21110
Hane	909	1578	4551	2892	1013	2283	94	49	437	13906	779	215	14900
Mücerred	138	359	1351	407	304	506	4	11	51	3131	98	41	3270
Adet-i ağnam	8844	32817	17279	1535	150	-	-	-	5955	66580	600	-	67180
Besm-i ma'zu	250	215	4966	19575	9940	18839	-	-	-	53785	1190	-	54975
Bad-i hava	6643	10360	29764	16345	6000	7325	1090	240	4145	81912	3573	-	85485
B.H. ve arus	-	70	-	-	-	-	-	-	-	70	-	-	70
Besm-i canus	-	18280	4256	250	-	-	1150	700	-	24636	4434	-	29070
Besm-i nahl	-	100	180	-	-	-	150	-	310	740	2572	-	3312
B.H. ve ağnam	-	-	-	-	-	-	-	-	700	700	-	-	700
N.Besm-i nahl	-	895	801	200	180	-	-	-	-	2076	-	-	2076
N.B.H.ve ma'zu	-	-	700	-	-	11796	-	-	350	12846	1010	-	13856
Besm-i arusane	275	1175	-	-	-	200	-	-	-	1650	-	-	1650
Deştbanî	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	600	-	600
Besm-i tapu	3606	14717	11663	8918	2028	13225	4872	276	10185	70140	3441	-	73581
N.B.H.ve arus	-	-	250	-	200	1450	-	-	-	1900	500	-	2400
N.Besm-i ma'zu	-	-	400	-	380	13406	-	-	-	14186	-	-	14186
B.Canus ve ma'	-	-	100	-	-	-	-	-	-	100	-	-	100
B.ağnam ve ma'	380	-	7046	-	-	-	-	-	-	7426	-	-	7426
N.Bad-i hava	-	-	-	-	170	1730	150	-	-	2050	3109	-	5159
TOPLAN.....	66678	111426	300978	165545	59044	164233	7240	2990	34921	1306133	337035	-	1643168
Gerçek toplan	64509	139337	292582	165095	68720	165736	7240	2990	35560	1354008			
İnan	2	7	39	20	2	12	-	-	-	82	-	14	96
Müezzin	-	-	-	-	-	-	3	-	-	3	-	-	3
Hatib	-	-	4	3	1	2	-	-	-	10	-	3	13
Kethüda	1	-	16	15	3	1	-	-	-	36	-	-	36
Sipahizâde	5	14	43	1	-	20	2	-	-	85	-	30	115
Veled-i S.Z.	-	1	5	-	-	3	1	-	-	10	-	2	12
Tuzcu	-	-	-	-	-	-	27	10	-	37	10	10	57
Kürekçi	-	-	-	-	-	-	-	-	357	357	-	5	362

TABLO XLVI : Cemaatlerin nahiyelere dağılımı.

Nahiyeler	TD. 110 (1521)*			TD.450 (1525)			TD.969 (1530)			TD.177 (1536)			TD.254 (1547)			TD.114 (1572)		
	Nefer	Hane	Müc.	Nefer	Hane	Müc.	Nefer	Hane	Müc.	Nefer	Hane	Müc.	Nefer	Hane	Müc.	Nefer	Hane	Müc.
1. Adana	4554	3958	589	1272	913	308	**	**	**	1258	897	314	1050	842	175	1131	909	138
2. Yüreğir	X	X	X	3475	2450	1093	1956	1295	649	3246	1998	985	2433	1721	602	2236	1578	359
3. Sarıçam	X	X	X	4479	2664	1725	3938	2487	1344	3940	2518	1342	4650	3578	1086	6159	4551	1351
4. Dündarlı	870	709	146	x	x	x	1783	1547	205	3211	1931	1248	3098	2417	670	3327	2892	407
5. Hacılı	X	X	X	1041	599	409	812	563	246	938	637	283	968	756	212	1310	1013	304
6. Karaisalı	1394	1224	171	2541	1588	804	1827	1338	410	2952	1942	771	2300	1841	374	3021	2383	506
7. Berendi	49	48	1	224	122	74	216	119	150	149	62	76	158	85	33	155	94	4
8. Ayas	x	x	x	x	x	x	x	x	x	87	68	17	63	37	20	65	49	11
9. Kınık	** 57	185	10	622	396	193	621	358	240	574	355	143	562	330	182	526	437	51
TOPLAM	6924	6124	917	14028	8810	4631	11272	7819	3251	16355	10408	5179	15282	11607	3354	18020	13906	3131

* TD.69 (1519) ve TD.110 (1521)'in sonuçları birleştirilmiştir.

** Defterin baş kısmı eksik olduğundan Adana nahiyesi yoktur ve Yüreğir nahiyesi de yarımır.

TABLO XLVII : Adana sancağı toplam nüfusu.

	TD. 110 (1521)			TD.450 (1525)			TD.969 (1530)			TD.177 (1536)			TD.254 (1547)			TD.114 (1572)		
	Nefer	Hane	Müc.	Nefer	Hane	Müc.	Nefer	Hane	Müc.	Nefer	Hane	Müc.	Nefer	Hane	Müc.	Nefer	Hane	Müc.
MAHALLE.....	400	388	30	1485	1031	249	1256	832	327	1849	1074	449	1521	963	303	1571	215	41
Gayrimüslim..	30	29	1	112	101	8	117	100	17	170	115	54	182	126	56	183	113	70
Müslim....	370	359	29	1373	930	241	1042	732	310	1679	959	395	1339	837	247	1388	102	?
K Ö Y	1315	1225	74	2095	1260	543	1564	909	344	1728	1272	280	1538	1068	384	1519	779	98
Gayrimüslim..	19	15	4	39	23	16	26	18	8	21	19	-	38	23	15	36	31	5
Müslim.....	1296	1210	70	2056	1237	527	1538	891	336	1707	1253	280	1500	1045	369	1483	748	93
CENAAAT.....	6924	6124	917	14028	8810	4631	11272	7819	3251	16355	10408	5179	15282	11607	3354	18020	13906	3131
Gayrimüslim..	** 77	66	11	104	78	25	119	112	7	148	?	?	211	139	72	222	155	47
Müslim	6847	6058	906	13924	8732	4606	11153	7707	3244	16207	?	?	15071	11466	3282	17798	13751	3084
SANCAK NÜFUSU																		
TOPLAM.....	8639	7737	1021	17608	11101	5423	13585	9158	3839	19932	12754	5908	18341	13638	4041	21110	14900	3270
Gayrimüslim..	126	110	46	255	202	49	262	230	32	339	**134	54	431	288	143	441	299	122
Müslim.....	8513	7627	975	17353	11899	5374	13323	8928	3807	19593	?	?	17910	13350	3898	20669	14601	3148
	MAHALLE			K Ö Y VE			CENAAAT			SAYISI								
MAHALLE Sayı	* 11			31			32			36			40			43		
Köy Sayısı...	85			75			47			44			47			47		
Cemaaat Sayı	269			344			279			366			391			437		

* TD.69 (1519)'un baş kısmı eksik olduğundan Adana mahalleleri yoktur.

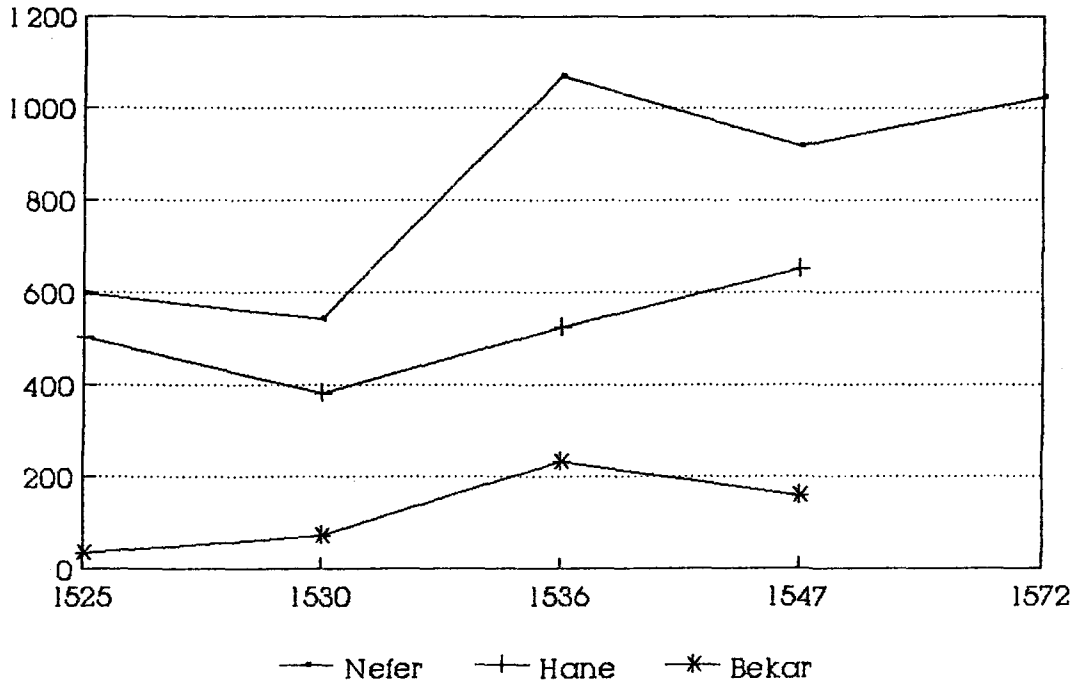
** Karaisalı'ya bağlı Elnaşa, Melvan ve Parsibeyt kalelerinde yaşayan gayrimüslimler muaf oldukları için hane sayısı verilmemiştir.

TABLO XLVIII : Gayrimüslim nüfus.

Yerleşim yerleri	TD.69 (1519)			TD.110(1521)			TD.450(1525)			TD.969(1530)			TD.177(1536)			TD.254(1547)			TD.114(1572)		
	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc	Nfr	Hne	Müc
1. Adana merkez	x	x	x	x	x	x	82	75	5	85	80	5	141	90	51	159	112	47	157	90	67
2. Ayas merkez	x	x	x	30	29	1	30	26	3	32	20	12	29	25	3	23	14	9	26	23	3
3. Tavudu (Davudi) köyü	x	x	x	19	15	4	39	23	16	26	18	8	21	19	-	38	23	15	36	31	5
4. Elnaşa kalesi	56	45	11	x	x	x	72	54	17	45	45	-	53	?	?	53	39	14	61	48	13
5. Melvan kalesi	21	21	-	x	x	x	32	24	8	30	23	7	33	?	?	63	41	22	75	70	5
6. Parsibeyt kalesi	*	*	*	x	x	x	x	x	x	*	*	*	62	?	?	95	59	36	86	37	29
TOPLAM.....	77	66	11	49	44	5	255	202	49	262	230	32	339	134	54	431	288	143	441	299	122
Toplam nüfusa oranı	x			x			x			x			x			x			x		
	1,1			2,6			1,4			1,6			1,7			2,3			2,0		

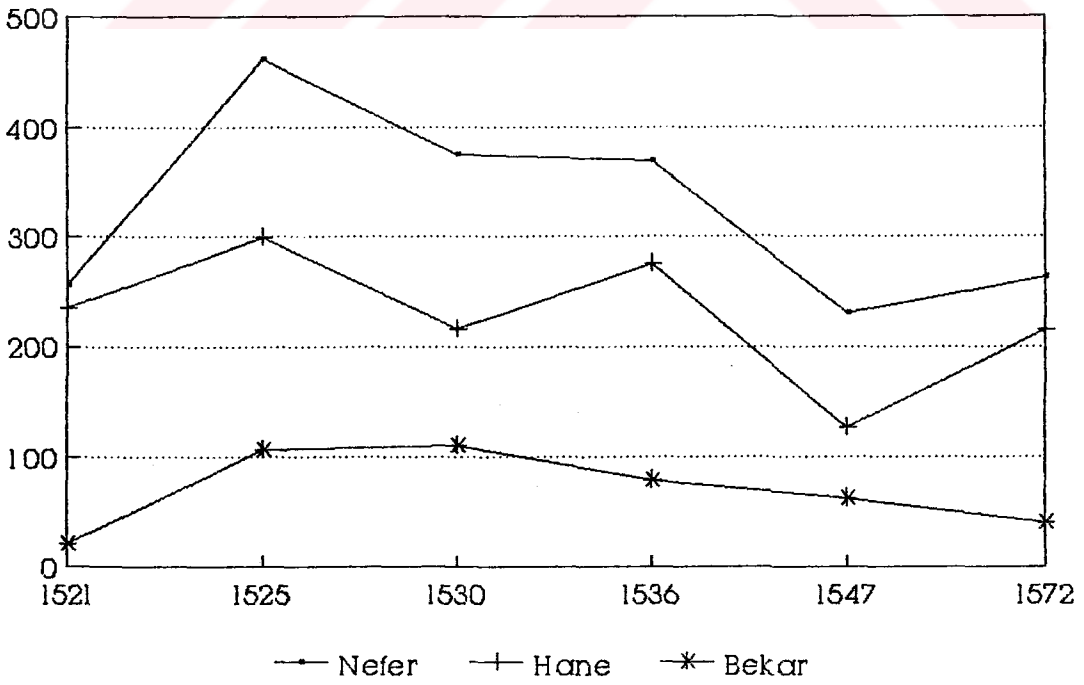
GRAFİK 1

ADANA ŞEHİR NÜFUSU.

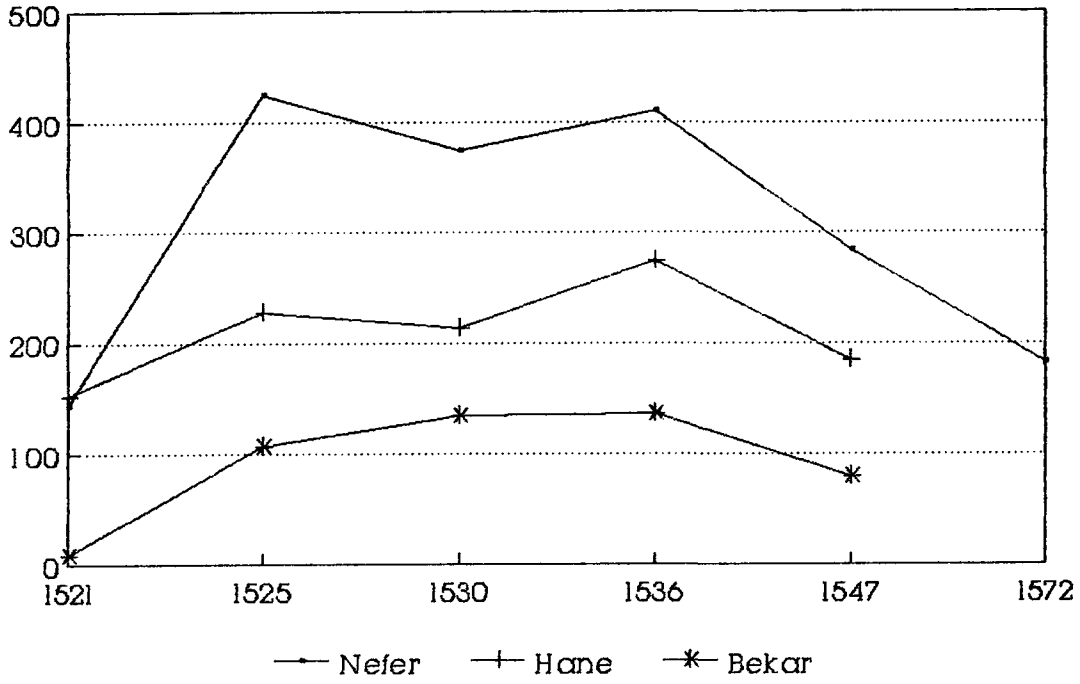
GRAFİK 2

AYAS ŞEHİR NÜFUSU.

GRAFİK 3

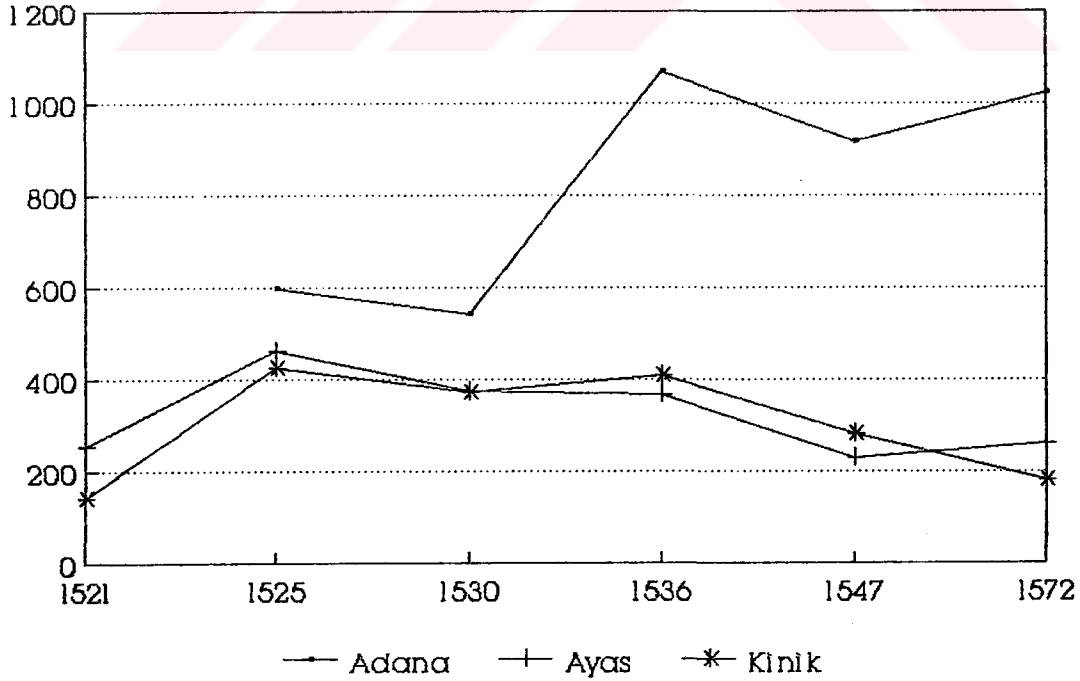
KINIK ŞEHİR NÜFUSU.

1621-1672 Nefer olarak.

GRAFİK 4

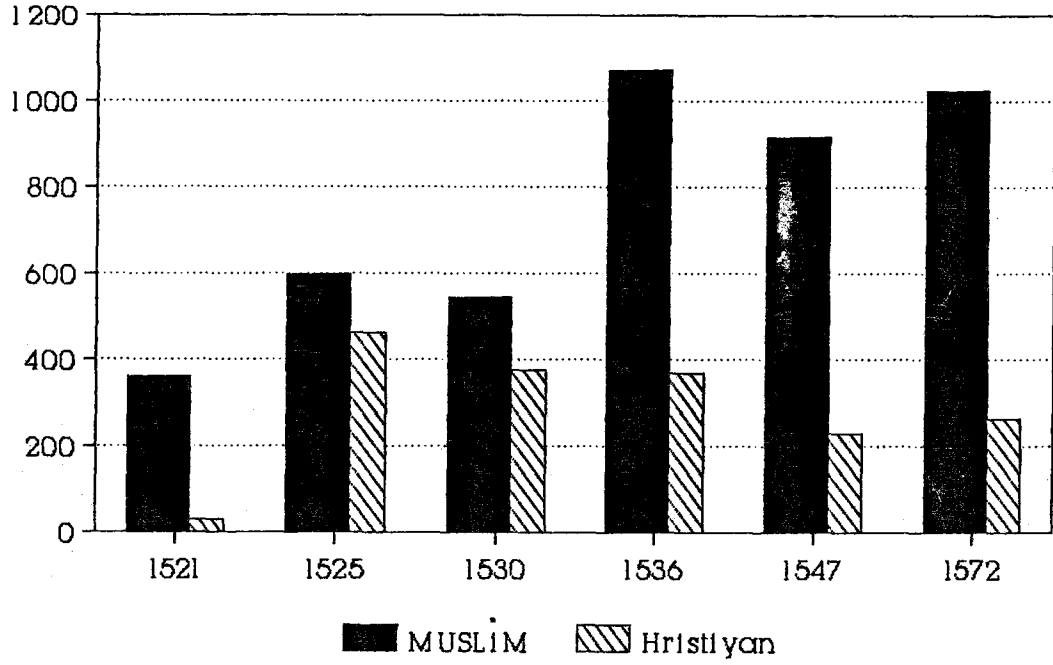
ŞEHİR ve KASABALAR

1621-1672 Nefer olarak.

GRAFİK 5

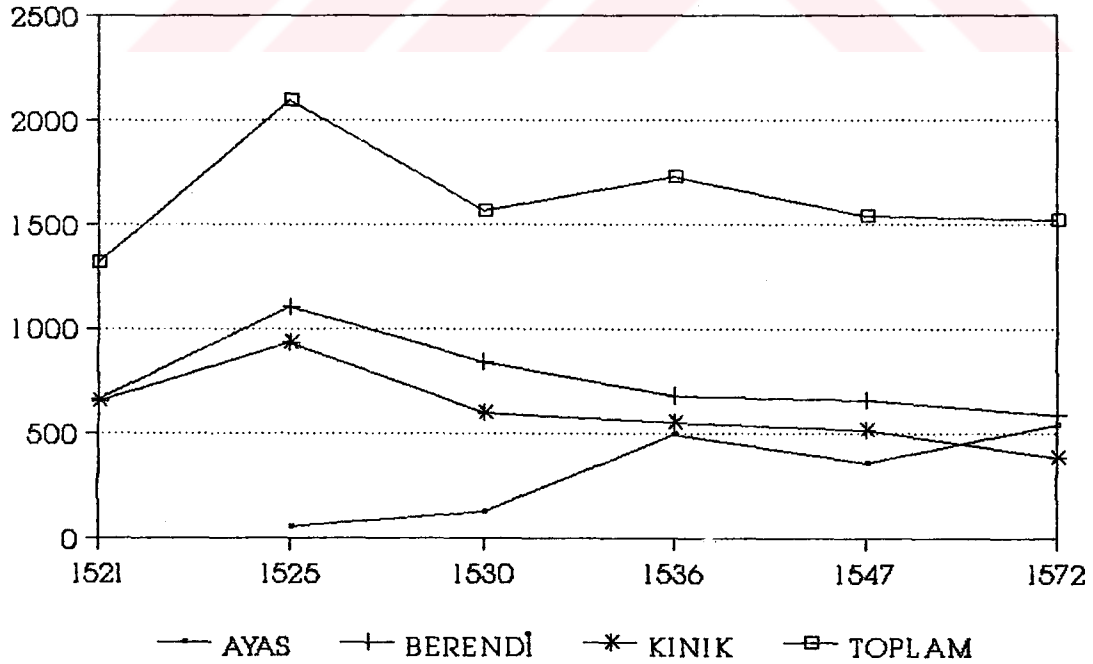
ŞEHİR ve KASABALAR TOPLAM NUFUS

MUŞLİM ve HRİSTİYAN NUFUS
(1521'e Adana dahil değildir).

GRAFİK 6

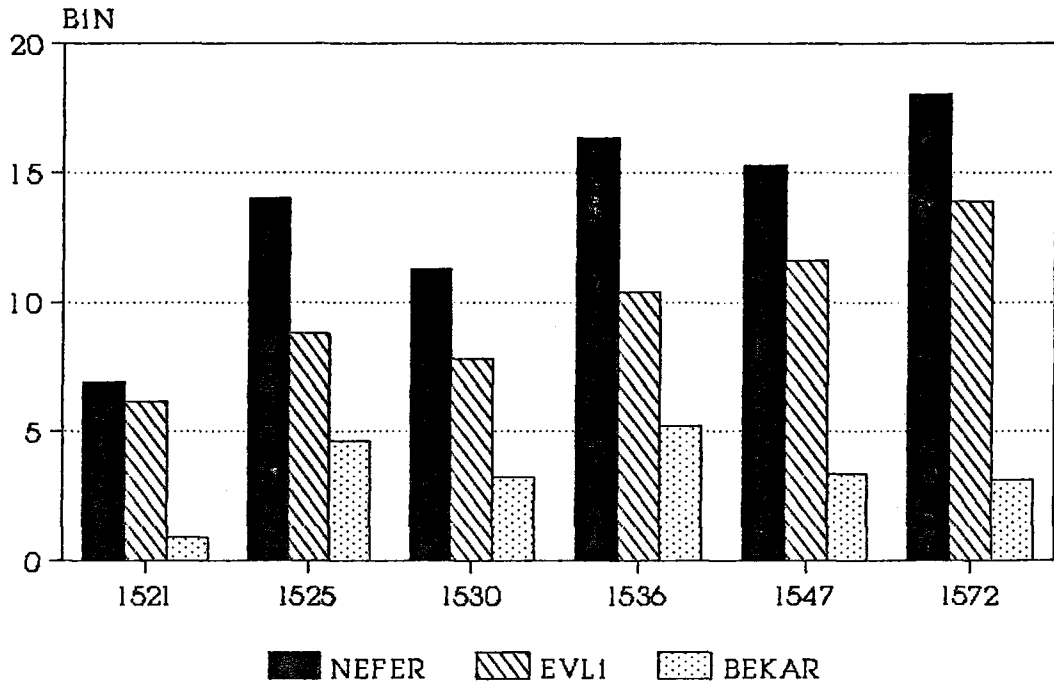
ADANA SANCAGI KÖYLERİ

NEFER OLARAK.
(1521'de Ayas Berendi İcerisinde).

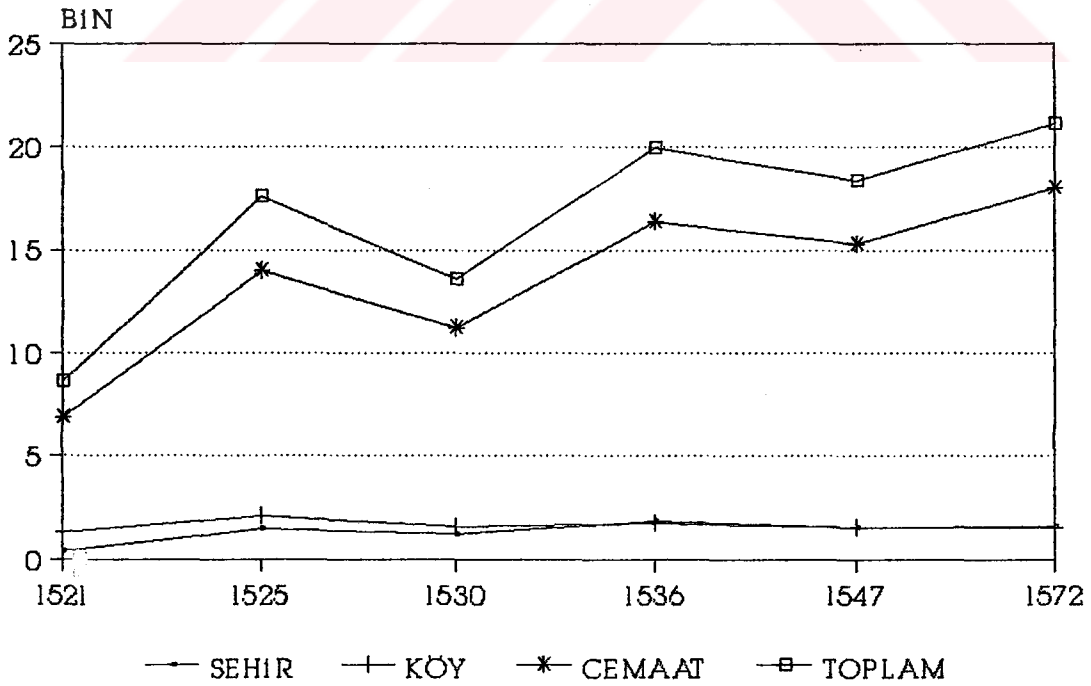
GRAFİK 7

ADANA SANCAĞI CEMAATLERİ NÜFUS

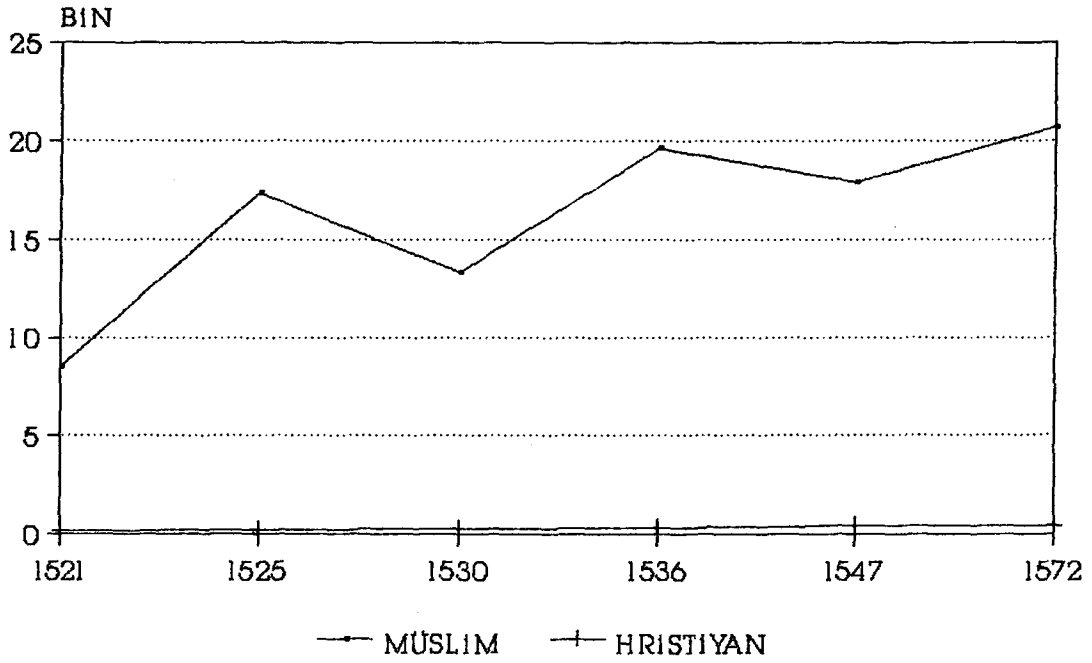
GRAFİK 8

ADANA SANCAĞI TOPLAM NÜFUS

GRAFİK 9

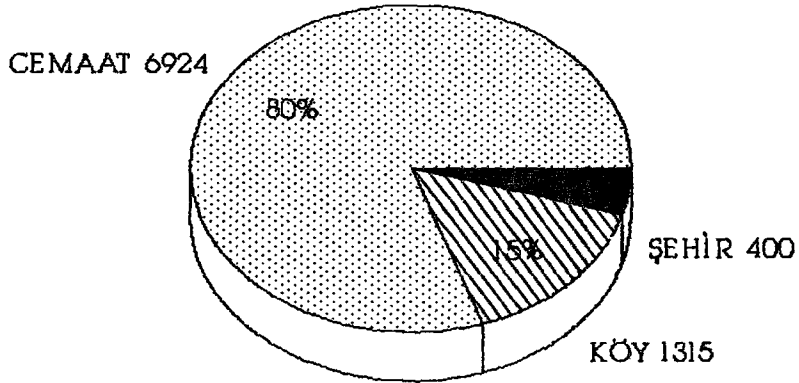
ADANA SANCAĞI MÜSLİM VE HRİSTİYAN NÜFUS

NEFER OLARAK (1619+1621- 1621)
1519'da Sîs'e bağlı Parsibeyt dahil.

GRAFİK 10

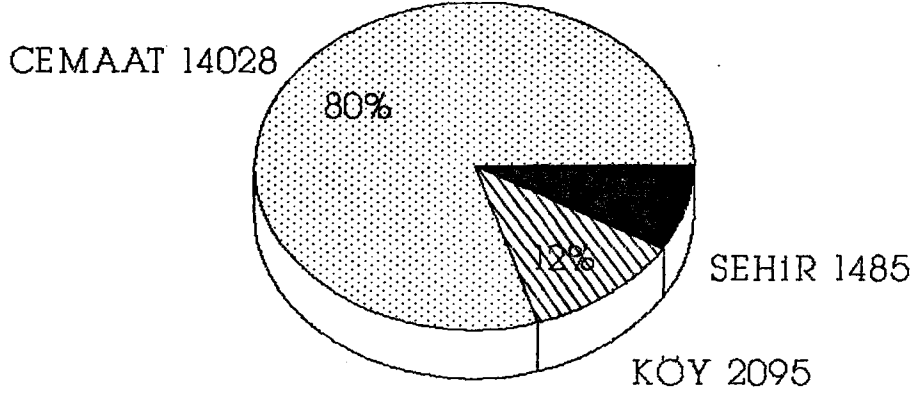
ADANA SANCAĞI NÜFUS DAĞILIMI

1521 YILI NEFER OLARAK

GRAFİK 11

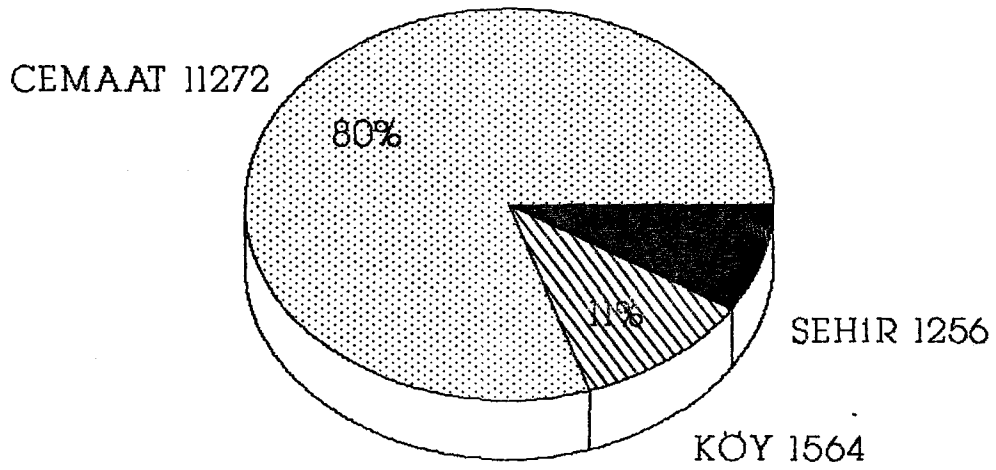
ADANA NÜFUS DAGILIMI

1525 YILI NEFER OLARAK

GRAFİK 12

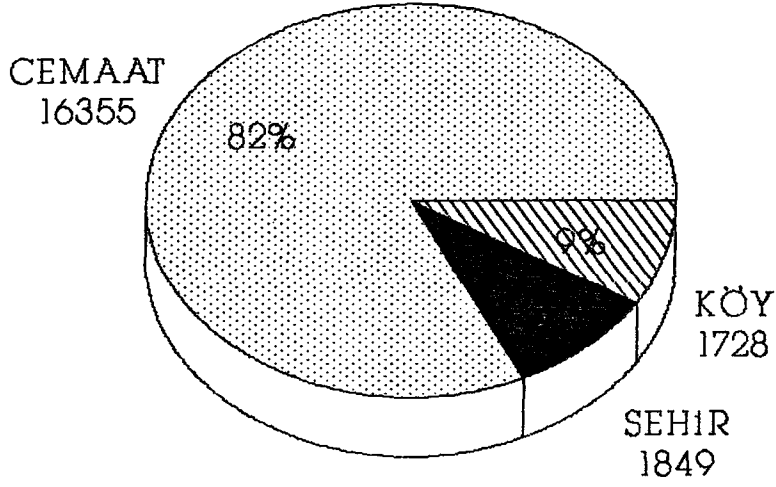
ADANA NÜFUS DAGILIMI

1530 YILI NEFER OLARAK

GRAFİK 13

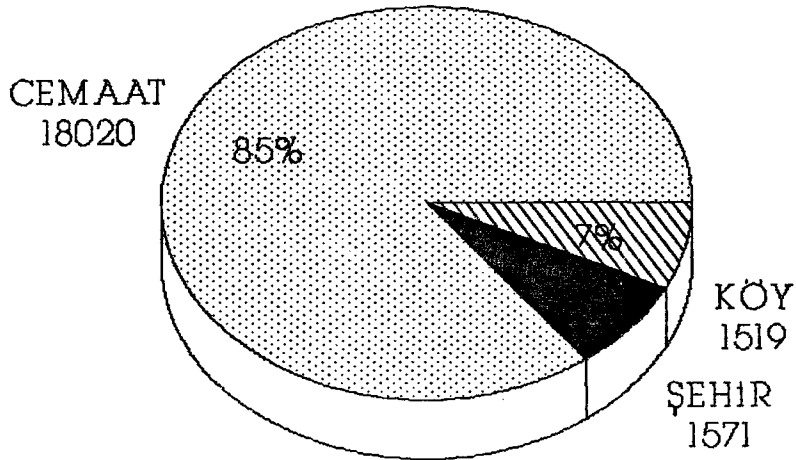
ADANA NÜFUS DAĞILIMI

1536 YILI NEFER OLARAK

GRAFİK 14

ADANA SANCAĞI NÜFUS DAĞILIMI

1572 YILI NEFER OLARAK

III. BÖLÜM : EKONOMİK YAPI

XVI. yüzyıl Osmanlı ekonomik yapısını aydınlatmakta büyük bir öneme sahip olan tahrir defterlerinin Adana sancağında yakın aralıklarla tutulmuş olması üretimdeki düşüş ve yükselişleri izlememize imkân vermektedir. Böylece tarımdaki bütün üretim faaliyetlerini takip edebildiğimiz gibi hayvancılığın zaman içerisindeki gelişimini de görebilmekteyiz. Bu arada şehir ve kasabalardaki sanayi faaliyetlerini, alıp satılan malların adlarını, kısacası vergiye konu olan her türlü üretimi ve ticarî faaliyeti anlayabilmekteyiz. Şimdi ekonomi içerisinde en büyük paya sahip olan tarım ürünlerini ve bunlardan alınan vergileri anlatmak istiyoruz.

A. Tarım ürünleri ve bunlardan alınan öşür ve vergiler

XVI. yüzyıl Osmanlı ekonomisinde en büyük pay tarım ürünlerinden alınan öşürden sağlanıyordu. Osmanlılarda öşür, Mekke ve Medine'de uygulanan Arap-İslâm kökenli öşürden çok farklı şekil almıştır. Osmanlı İmparatorluğunda rakabesi devlete ait "mirî" veya "emirî" tasarruf eden kimseler devlete "resm-i çift" adı altında maktu' bir vergi ödedikten sonra ayrıca o yerin verim durumuna göre 1/10 ile 1/2 arasında değişen oranda ikinci bir aynî vergi verirlerdi ki işte buna "öşür" denilmektedir (Barkan 1964: 485).

Öşür Adana kanunnâmelerine göre 1/10 oranında alınmaktaydı. Kars-ı Maraş (Kadirli) sancağında öşür dağlık kesimdeki nahiyelerde 1/8 oranında, ova kesimindeki nahiyelerde 1/5 oranında alınmakta iken Adana'da 1/10 gibi düşük bir oranda alınması sanıyoruz toprağın verim gücünden ziyade daha önceki uygulamalarla ilgilidir.

Alınan öşür miktarı belli olduğundan buradan hareketle bölgede yetiştirilen ürünlerin miktarını yaklaşık olarak da olsa hesaplayabilmekteyiz. Bazı mezraalarda gelirlerin dökümü belirtilmeden hâsıl şeklinde verilmiş olduğundan gerçek üretimin verilen rakamlardan biraz daha yüksek olduğu göz önünde tutulmalıdır.

1. Buğday üretimi

Buğday XVI. yüzyılda bütün Anadolu'da en çok ekilen hububattır. Hemen hemen her köyde ve mezraada üretimi yapılmaktadır.

1519 yılında buğdayın 1 müdü (513 kg) 240 Halebî akça; kilesi (25,6 kg) ise 15 Halebî akça değerindeydi. Bu tahrirde toplam 573.021 kg buğday öşür olarak toplanmıştı. Buna göre 1519 yılında buğday üretimi 5730 ton olarak gerçekleşmiş olmaktadır. 1521 yılında Kınık, Berendi ve Ayas nahiyelerinden toplanan 4625 kile (118659 kg) öşrü de hesaba katacak olursak 1519- 1521 yılları arasında Adana sancağındaki buğday üretiminin yılda 6916 ton olduğu anlaşılır. 1521 yılında buğdayın kilesi 12 Halebî akçaya düşmüştü.

Halep akçası fethin ilk yıllarında Adana'da kullanıldı. Osmanlı akçasının kullanılmaya başlaması 1526-1530 yılları arasında olmuştur. 1 Osmanlı akçası 2,5 Halep akçası değerindeydi (TD.450 (1526): Kanunnâme).⁽¹⁾

1525 tahririnde buğdayın müdü 400; kilesi 20 akçaya yükselmişti. ⁽²⁾ Köy ve mezraalarda buğday üretimi 8841 ton olarak hesaplanmıştır. 1519- 1521 dönemine göre artış % 27,8 oranındadır. 1530 yılında buğdayın müdü 240; kilesi 12 Osmanlı akçası olarak belirlenmişti. Buğdayın müdü 400 Halebî akçadan 240 Osmanlı akçasına düşmekle birlikte 2,5 Halep akçası 1 Osmanlı akçası olduğundan buğdayın değeri reel olarak % 50 oranında artırılmış olmaktadır. 1530 yıllarında buğday üretimi 5741 ton civarındaydı.

1536 ve 1547 yıllarında buğdayın kilesi 12 akça olarak kalmıştır. 1536 yılında gerçek üretim 11826 ton; 1547 yılında ise 10346 ton civarındaydı. 1536 yılında artan nüfusa paralel olarak üretilen buğday miktarının da artmış olduğunu, 1547 yılında ise nüfustaki azalmayla birlikte üretilen buğdayın da azalmış olduğunu tesbit etmekteyiz. Bu durum nüfus bölümünde açıkladığımız gibi Celalî isyanları sonucunda halkın çiftini çubuğunu bırakarak etrafa dağılmış olduğunun üretim rakamlarıyla kanıtlanmasıdır.

1572 yılında ise buğdayın öşür değeri 18 akçaya yükselmiştir. Buna göre 25 yıl içerisinde buğdayın % 50 değer kazandığı, başka bir deyişle 25 yılda enflasyonun % 50 olduğunu söylemek mümkündür. Üretim 1547 yılına göre daha da düşmüş ve 6459 ton olarak gerçekleşmiştir. 1536 yılına göre düşüş % 45,3 oranındadır (Bkz. GRAFİK 1).

TABLO I: 1572 yılında buğday üretiminin nahiyelere göre dağılımı.

NAHIYE	Nüfus	Öşür (akça)	Öşür (kile)	Gerçek Ürt. (kile)	Gerçek Üretim (ton)
Adana	1131	52 981	2 943,3	29 433	755,1
Yüregir	2326	59 653	3 314	33 140	850,2
Sarıçam	6159	40 611	1 256,1	22 561	578,8
Dündarlı	3327	31 470	1 748,3	17 483	448,5
Hacılı	1310	14 046	780,3	7 803	200,1
Karaisalı	3021	100 133	5 562,9	55 629	1 427,2
Berendi*	744	75 482	4 193,4	41 934	1 107,5
Ayas	609	16 380	910	9 100	233,4
Kınık	912	61 782	3 432,3	34 323	880,5
TOPLAM	19539	452 858	25 158,7	251 587	6 459,1

Karaisalı nahiyesi dağlık kesimde olmasına rağmen buğday üretiminin 1427 ton ile birinci sırada yer alması daha çok, nahiyenin yüzölçümünün genişliğiyle ilgili olmalıdır. İkinci sırada ise 1107 ton ile Berendi nahiyesi

gelir. Berendi bu tarihte 155 nefer cemaat ve 589 nefer köylü nüfusuna sahiptir. Bu kadar üretimi 744 kişinin gerçekleştirmiş olması oldukça zordur. Bu sebeple Berendi'de toprakların daha çok haricden gelen reaya tarafından ekilmekte olduğunu kabul etmek gerekir. En çok nüfusa sahip olan Saruçam nahiyesinde buğday üretiminin 578 ton gibi az bir miktarda oluşu cemaatlerin daha çok hayvancılıkla uğraşmasıyla açıklanabilir.

Kişi başına düşen üretimin hesaplanmasında vergi nüfusunu esas aldık. (3) 1519-21 yıllarında kişi başına düşen üretim 800 kg iken 1525'de 502, 1530'da 422 kg'a düşmüştür. 1519 yılı rakamının yüksek oluşu bu tarihte pamuk üretiminin daha az olması ile ilgili görünmektedir. 1525- 1530 yılları arasındaki düşüş ise daha önce açıkladığımız gibi Celalî isyanları dolayısıyla olmuştur. 1536'da nüfus rekor seviyede artmış, bu artışa paralel olarak kişi başına üretim de 595 kg'a ulaşmıştır. Bu rakam 1547'de 564 kg'a, 1572'de ise 305 kg'a düşmüştür. Aynı yıllarda pamuk üretimi ise sürekli olarak artmaktadır. Dolayısıyla buğday üretimindeki düşüş halkın pamuk üretimine yönelmesi sonucu olmuştur (Bkz. GRAFİK 2).

Adana'daki bu buğday üretimine karşılık aynı tarihte komşu Sis sancağı'nda kişi başına üretim 1419 kg idi (Kurt 1991: 172). Ordu Sancağı'nda 1547 tahririnde vergi nüfusu başına üretim 308 kg olarak gerçekleşmişti (Yediyıldız 1985: 120). Harput Sancağı'nda kişi başına üretim tahminî nüfusa göre 1566 yılı için 154 kg olarak hesaplanmıştır (Ünal 1989: 101). Vergi nüfusu üzerinden yapılan hesaplamada ise kişi başına üretim 902 kg olmaktadır. Yukarıda verilen rakamlar ışığında Adana'da buğday üretiminin Türkiye ortalamasının altında kaldığını söylemek mümkündür. Bu durum pamuk ve çeltik üretiminin yaygın olmasıyla açıklanabilir.

XVI. yüzyılda buğday hayatî önem taşımakta olduğundan zaman zaman yayınlanan hükümlerle kafir gemilerine yalılardan buğday satışının yasaklandığını görmekteyiz. Eylül 1570 tarihli hükümde satanların

tutuklanması ve gemilere de el konulması istenilmektedir (Mühimme 14: 280).

2. Arpa üretimi

Arpa, tahrir defterlerinde daha çok Arapça adıyla şa'ir olarak, bazen de Farsça adıyla cev şeklinde geçmektedir. Arpa üretimi buğdaya göre daha geniş bir alanda yapılmaktaydı. Çünkü arpa iki sene üst üste aynı tarlaya ekilebilmektedir. Dağlık alanda bulunan Karaisalı nahiyesinde arpa üretiminin çok olması da arpanın daha dayanıklı bir bitki olması ile ilgili olmalıdır. Arpa ilk defterlerde müd ve kile, son defterlerde sadece kile ile ölçümlenmiştir.

1519 tahririnde arpanın müdü 112 ; kilesi ise 7 Halebî akça kıymetinde gösterilmişti. Alınan öşürlerin toplamı ise 933 müd ve 79 kile; gerçek üretim 3703 ton civarında idi. Buna Ayas, Berendi ve Kınık nahiyelerindeki 1521 yılı üretimini de ekleyecek olursak sancak genelinde 1519- 1521 dönemindeki arpa üretiminin 4315 ton olduğu görülür.

1525-1526 tahririnde arpanın müdü 200, kilesi 10 Halebî akçaya yükselmiş, sancakta toplam üretim 7289 tonun üzerinde gerçekleşmişti. 1530 tahririnde arpanın kilesi 8 Osmanlı akçası olmuştur. Düşüş, kıymetin Osmanlı akçası ile ifâde edilmesinden kaynaklanmaktadır. Aslında % 100'lük bir artış söz konusudur. 1530 yılında gerçek üretim 4952 ton olarak hesaplanmaktadır.

Arpanın kıymeti 1536 ve 1547'de değişmemiş, 1572'de 10 akçaya yükselmiştir. Gerçek üretim ise 1536'da 5712 ton; 1547'de 6399 ton; 1572'de ise 10060 tonun üzerinde gerçekleşmişti. 1519 yılında arpa üretiminin 4315 ton

olduğu hatırlanacak olursa artışın % 133 oranında olduğu görülür. Arpa ve pamuk üretimi artarken buğday üretimi azalmıştı.

1547 tahririnde 8 akça olan bir kile arpa 1572 tahririnde 10 akçaya yükselmiştir (% 25). Aynı dönemde buğday 12 akçadan 18 akçaya çıkmıştı (% 50). Buğdayın arpaya göre daha çok değer kazanması İstanbul'da 1565- 1567 yıllarında görülen kıtlık yanında Avrupa ülkelerinden buğdaya yoğun bir talep olmasıyla açıklanabilir (Arıkan 1988: 196).

1525 yılında 413 kg olan vergi nüfusu başına arpa üretimi 1530'da 364 kg, 1536'da 286 kg, 1547'de 348 kg olmuş, 1572 yılında ise 476 kg'a yükselmişti. Tahmini nüfusa göre kişi başına düşen üretim ise 105 kg'dır (Kurt 1990a: 196). Bu miktar Harput sancağı'nda 1566 yılında 78 kg (Ünal 1989: 101); 1613 yılında Ordu kazasında ise (Yediyıldız 1985: 133) sadece 5,8 kg olarak gerçekleşmişti.

TABLO II : 1572 yılında arpa üretiminin nahiyelere göre dağılımı.

NAHIYE	Öşür (akça)	Öşür (kile)	Gerçek Ort. (kile)	Gerçek Üretim (kg)	Gerçek Üretim (ton)
Adana	56 230	5 623	56 230	1 442 636	1 442
Yüreğir	65 789	6 587	65 879	1 690 191	1 690
Sarıçam	26 925	2 692	26 925	690 787	690
Dündarlı	22 680	2 268	22 680	581 878	581
Hacılı	5 445	544	5 445	139 696	139
Karaisalı	92 323	9 232	92 323	2 368 638	2 368
Berendi	69 795	6 979	69 795	1 790 660	1 790
Ayas	7 800	780	7 800	200 116	200
Kınık	63 130	6 313	63 130	1 619 663	1 619
TOPLAM	410 207	41 020	410 207	10 524 271	10 524

3. Pamuk üretimi

Pamuk üretimi buğday ve arpadan sonra en önemli gelir kaynağıdır. Pamuk için vergi defterlerinde genellikle Arapça ifâdesiyle kutn denilmekte, kanunnâmelerde ise daha çok penbe kelimesi tercih edilmektedir. Hindistan'dan gelen ve XIX. yüzyıla kadar ekilen pamuk halk arasında "yerli" diye anılan "gossypium herbaceum" cinsi idi (İnalçık 1980: 558). XIX. yüzyıldan sonra ise bölgede akala türü pamuk ekilmeye başlamıştır.

Pamuk için kullanılan ağırlık birimi kantar olup yaptığımız hesaplamalara göre 56,41 kg ağırlığında olan (Pakalın 1971, II: 161) Osmanlı kantarıdır.⁽⁴⁾ Kantarın alt birimi olarak rıtl ve menn kullanılmıştı. Harput Sancağında 1 mudd pamuğun 1566'da 72 akça olarak gösterilmesi menn'in mudd olarak okunmasından kaynaklanmış görünmektedir. ⁽⁵⁾

Kütlü denilen çekirdekli pamuğun kantarı 1519 yılında 300 Halebî akça iken; 1521 yılında bazı köylerde 250, bazı köylerde 350 Halebî akça olmuştu. 1525 yılında bütün sancakta 300 Halebî akça üzerinden işlem görmüştür. Tohumu çıkarılmış pamuk için penbe-i sâfî denilmektedir. Çekirdeksiz pamuğun kantarı (56,41 kg) 1526 tahririne göre 2000 Halebî akça (800 Osmanlı akçası) iken 1530 yılında Osmanlı akçası kullanılmaya başlanınca 1200 akça olarak tesbit edilmişti. 1547 tahririnde 1 kantar kütlü pamuğun 300 akça olduğu görülür.⁽⁶⁾ 1572 yılında Adana'da kütlü pamuğun kantarı 360 Osmanlı akçasına yükselmişti (1kg= 6,3 akça). Bu yükselmeye rağmen Adana'da pamuk fiyatının 1516 Kemah fiyatlarının altında kalımış olması ölçü birimlerinin hesaplanmasında bir yanlışlık ihtimalini gündeme getirmektedir.

1519- 1521 döneminde sancakta toplam pamuk üretimi kantar 300 akça hesabı üzerinden 196 ton olarak hesaplanmaktadır. 1525 tahririnde ise toplam üretim 829 tondur. 1530 yılındaki düşüş Osmanlı akçasının kullanılmasıyla ilgili olup reel olarak artış söz konusu-

dur. 1530 yılında saf pamuğun değeri 1200 Osmanlı akçası üzerinden işlem görmüştü. Buna göre 1530 yılında kütlü pamuğun kantarının 180 Osmanlı akçası olması gerekir. (7) 1530 yılında 819 ton olan pamuk üretimi 1536 yılında 402 tona düşmüştü. 1547'de üretim birden artarak 664 ton olmuş 1572'de üretim 798 tona yükselmiştir. 1536 yılındaki pamuk üretiminin düşüklüğü bu yıllarda hububat üretiminin fazla oluşuyla doğrudan ilgili görünmektedir. Kişi başına düşen üretimde ise 1536 yılı 20 kg ile 1519'lardaki ortalamanın bile altına inmişti. 1530 yılı üretiminin kişi başına 60 kg olarak gerçekleşmiş olmasını ilgili dipnotta açıkladığımız şekilde ihtiyatla karşılamak gerekir. 1547'de 36 kg olan kişi başına üretim 1572'de 37 kg'a yükselmiş ancak 1525 ve 1530 oranlarının altında kalmıştı.

1572 yılında en çok pamuk üretilen bölge Seyhan ve Ceyhan ırmakları arasındaki ovada yer alan Yüregir nahiyesi olmuştur. Aslında Yüregir nahiyesinde mezraa gelirlerinin büyük bir kısmı dökümü belirtilmeden yazılmış olduğu için özellikle pamuk üretiminde gerçek miktar bu verilenin daha da üzerinde gerçekleşmiş olmalıdır. 1572 yılı pamuk üretimi yukarıda da belirttiğimiz gibi 798 ton olarak hesaplanmış olmasına rağmen gerçek üretim bu rakamın % 10 kadar üzerinde tahmin olunabilir. 1575 yılında Manisa kazasında pamuk üretimi okka cinsinden verilmiş ve toplam 296 ton üretim tesbit edilmiştir (Emecen 1989: 251).

1572 tarihli mufassal sonuçlarını değerlendiren Soysal, yerli koza verimini XIX. yüzyılda Adana'da dönüme 20 kg olduğunu ve toplam ekim alanlarının % 19'u kabul edilen 65060 dekar alanda pamuk ziraatının yapıldığını yazmaktadır. (8) Bizim hesaplamalarımıza göre üretim 798 ton, ekim alanı ise aynı hesaba göre 39878 dekardır (Kurt 1990a: 198).

TABLO III : 1572 yılında pamuk üretiminin nahiyelere göre dağılımı.

NAHIYE	Öşür (akça)	Öşür (kantar)	Gerçek Ürt. (kantar)	Gerçek Üretim (kg)	Gerçek Üretim (ton)
Adana	72 700	201,9	2 019	113 891	113
Yüregir	116 145	322,6	3 326	181 978	181
Sarıçam	28 750	79,8	798	45 015	45
Dündarlı	5 300	14,7	147	8 292	8
Hacılı	12 700	35,2	352	19 856	19
Karaisalı	104 587	290,5	2 905	163 871	163
Berendi	67 761	188,2	1 882	106 163	106
Ayas	11 990	33,3	333	18 784	18
Kınık	89 096	247,4	2 474	139 558	139
TOPLAM	509 749	1 415,9	14 139	798 780	798

4. Susam üretimi

Susam, defterlerde çoğu zaman simsim şeklinde, bazen de halk arasındaki söyleyişe uygun olarak küncü olarak kaydedilmiştir.

1519 yılında Adana ve Dündarlı nahiyelerinde toplam 103 kile susam öşrü kayıtlıdır. 1521 tahririnde ise sadece Kınık köylerindeki susam öşrü 450 akçadır. 1525 yılında susam tarımı artmış ve susamdan alınan öşür 6320 akçaya yükselmiştir. Susamın bu tarihte kilesi 30 Halebî akça olduğuna göre sancak köy ve mezraalarında yıllık üretimin 54046 kg civarında olduğu anlaşılır. 1530 tahririnde 1 kile susam 16 Osmanlı akçası; yıllık üretim 61161 kg idi. 1536 yılında alınan öşür 8571 Osmanlı akçasına yükselmiştir. 1547 yılında susamın kilesi 14 akçaya düşmüş, üretimde ise önemli artış olmuş ve öşür 13424 akçaya yükselmiştir. Bunun 12519 akçası mezraalardan, 905 akçası köylerden alınmaktaydı. Ovalık kesimdeki Yüregir nahiyesi 7394 akça öşür ile sancak üretiminin yarıdan fazlasını karşılamaktaydı. Yıllık üretimin (kileyi 25 kg üzerinden hesapladığımızda) 246 ton civarında olduğu görülür. 1572 yılında 1 kile susam 24 akça olduğuna göre 1 kg susam 0,93 akça değerindeydi. Susam üretimi yine en

çok Yüregir nahiyesinde yapılmaktaydı. 30359 akça susam öşrü alındığına göre sancakta toplam susam üretimi 324 tondan fazladır. Susam üretimi sürekli artmış olmasına rağmen ekonomi içerisinde fazla bir payı yoktu. 1572 yılında köy ve mezraaların hâsılları toplamı 2.200.126 akça olduğuna göre, susamın tarımsal üretimdeki payı % 1,3 civarındadır.

5. Çeltik üretimi

Coğrafya konusunda açıkladığımız gibi XVI. yüzyılda Adana'da bataklıklar daha geniş alan kaplamaktaydı. Sulak topraklar ve sıcak iklim pamuk için olduğu kadar çeltik için de uygun bir ortam idi. Bu sebeple bütün Çukurova'da olduğu gibi Adana sancağında da çeltik üretimi İmparatorluk çapında bir öneme haizdi. Aslında çeltik üretimi de devlet için önem taşıyordu. (9) Buğday, arpa gibi ürünler iç tüketimi karşıladığı halde yurt içinde üretilen pirinç ihtiyacı karşılamıyordu. Bu sebeple de devlet çeltik tarımını desteklemekteydi (Altundağ 1947: 193). Çeltik tarımıyla uğraşan reayadan bazı vergiler alınmadığı gibi, devlet tohumluk dağıtarak üretimi teşvik etmekteydi. Çeltik ekiminde büyük pay sâhibi olan Kınık nahiyesinde çeltik tarımını düzene koymak üzere özel kanunnâme bile düzenlenmişti (TD.110: 5). Şahıslar tarafından açılan çeltik arklarının geliri ise padişah tarafından o kişilere mülk olarak bağışlanmaktaydı.

Adana kanunnâmelerinde en geniş yer, çeltik tarımı ile ilgili bölüme ayrılmıştı. 1521 tarihli Kınık nahiyesi çeltik nehirleri kanunnâmesine göre bir çeltik argının ekim alanlarını önce suya basdırılarak ekim yapılacak alan tesbit edilirdi. Daha sonra bu olan 100 parçaya ayrılır ve her parçaya ok tabir edilirdi. 10 ok saka için; 10 ok reis için ayrılırdı. Reis ve saka buraları tohumunu kendi yanlarından verip ekerlerlerdi. Arta kalan 80 ok yeri her biri 16 ok olmak üzere 5 kısma ayırılırdı. 4 ok yeri toprak sâhibi hakk-ı arz adıyla, 4 ok yeri su sâhibi

hakk-ı mâ adıyla ziraat ederdi. Arta kalan 72 ok yeri çiftçiler (rencber taifesi) kendi tohumları ile ekerlerdi. Çeltik ekimi tamamlandıktan sonra saka, kethüda ve rencberler argın ayağına bir miktar "çeltik-i şükriyye" ekip mutasarrıf olurlardı.

Çeltik ekimi tamamlandıktan sonra bütün görevliler çeltik baş tutuncaya kadar gerekli hizmetleri yerine getirmekle sorumlu idiler. Çeltik hasat vakti geldiğinde halka ilan olunurdu. Elde edilen üründen önce reis ve saka olan kimselerin hisseleri ayrılır, fakat bundan hiçbirşey alınmazdı. Rencber diye adlandırılan kürekçilerin hisseleri "serbest tariki ile" çıkarılıp ayrıldıktan sonra arta kalanın yarısını su sâhibi, yarısını da toprak sâhibi alırdı (TD.110: 5).

1525 tarihli kanunnâmeye göre, mirî çeltik kimin yerinde ekilirse, yarım hissesi mirî tarafından alındıktan sonra toprak sâhibi için rencber hissesinden öşür alınacak; eğer mirî olmazsa hepsinden toprak sâhibi için öşür alınacaktır. Öşür miktarı 1/10'dur (TD.450: Kanunnâme).

1536 yılına geldiğimizde 1521'deki ekim alanının paylaşılması usulünün yerine, ekilen tohum miktarının esas alındığını görmekteyiz. 20 kantar tohum ekilen bir çeltik argına reis ve saka olanlar ikişer kantar tohum ekeceklerdir. Birer kantarı hizmetleri karşılığı olduğu için bundan hiçbir vergi alınmayacaktır. Birer kantarından elde ettikleri çeltikten ise diğer rencberler gibi devlet hissesini vereceklerdir. Tohum fazla veya eksik olsa bu ölçüye göre hareket olunacaktır. Dikkat edilirse reis ve saka olanlar 1521'de de 100 okun 10 okuna sahip olmaktaydılar. Bu uygulamada ekim alanının değil de ekilen tohumun 1/10'u reis ve saka için ayrılmaktadır. Reis ve saka olanlar yeni uygulamada 1/10'un tamamında değil yarısında vergiden muaf tutulmakta idiler. Ayrıca "şükriyye" adıyla şahısları için özel ekim de yapamıyorlardı. Buna karşılık bütün çeltikci reaya hizmetleri karşılığında "avarız-ı divanîden ve tekâlîf-i

örfiden, resm-i hânedan, resm-i ganemden muaf ve müsellemler" tutulmuşlardı.

Çeltik ekilme zamanı geldiğinde nehrin reisi kürekçilerini toplayacak ve yeteri kadar yeri önceden hazırlayacaktır. O yıl çeltik hangi tarafa ekilecekse bu yerlere sahip olan dirlik veya vakıf sahiplerine buraya çeltik ekileceği duyurulacak ve buralara birşey ekmemesi tembih olunacaktır. Bu ifâdeden tarla sahiplerinin tarlalarını çeltik ekimi için vermek istemediklerini ve çeltiğin dönüşümlü olarak ekildiğini anlamaktayız. Bir sene çeltik ekilen toprak hem verimini yitirmekte hem de hububat tarımı güçleşmekteydi. Bu sebeple çeltik ekilecek yerlere sahip olan kimselerin önceden uyarılmaları emir edilmektedir. Çeltik vakti geldiğinde vakit geçirilmeden çeltiğin ekilmesi ve gerekli hizmetlerin yapılması ayrıca istenilmektedir. Çeltik üretimi normalin altında kaldığı zaman buğday veya arpa üretimi daha kârlı görüldüğü için çeltik ekimi devlet tarafından yasaklanmaktaydı. 1525 yılında Karaisalı'nın Yarköy mezraasında çeltik ekilmesi bu sebeplerle yasaklanmıştı (TD.450: 232).

Hasat zamanı geldiğinde çeltik eminleri kadı ile birlikte ekim alanına gidecekler, ilk önce devlet tarafından verilen tohumu çıkarıp alacaklardır. Daha sonra devlet hissesi çıkarılıp alınacağı bildirilmişse de bu hissenin ne kadar olduğu belirtilmemiştir. (1525 tarihli kanunnâmeye göre devlet yarısını almaktadır). Arta kalan miktarın 1/10'u toprak sâhibine öşür olarak verilecek, geri kalan ise kürekçilere paylaşılacaktır. (10)

1547 ve 1572 tahrirlerinde de 1536'daki kanun aynen uygulanmıştır. Burada dikkatimizi çeken Memluk uygulaması olarak görülen 1521 kanunnâmesinde çeltikçiler tohumu kendileri verdikleri halde Osmanlı uygulamasında tohum devlet tarafından karşılanmakta, hasat zamanı da demirbaş olarak öncelikle geri alınmakta, ürünün paylaşımı bundan sonra olmaktadır.

Kınık nâhiyesinde bulunan çeltik nehirleri "Enhâr-ı hâssa der kaza-i Kınık" başlığı altında kayıt edilmişti. 1525 yılında 25 hassa çeltik nehrinde 361 kişi görev yapmakta ve yılda padişah hassına 780600 Halebî akça gelir sağlanmaktaydı. Danişmend nehrinde Ramazanoğulları vakfının 40000 akça vakıf hissesi bulunuyordu. Yasgüden nehri karşısına 32000 akça yazıldıktan sonra "Zikr olan nehir dergah-i mualladan mülk tariki ile Yasgüden Bey'e verilmeğin emlâk kayd olundu" diye not düşülmüş ve "mükerrer şod (= tekrar oldu) denilerek üzeri çizilmiş.

1536 yılında Kınık nahiyesindeki 25 hassa çeltik nehrinde 441 kişi görev yapmaktaydı. Bunlardan 30'u reis, 23'ü saka, 385'i kürekçi idi. Reis ve saka olanlar 78 kantar, rencberler 236 kantar, kürekçiler ise 94 kantar tohum ekmekteydiler. Böylece ekilen 408 kantar tohuma karşılık 502.500 akça padişah haslarına gelir sağlanmaktaydı. 100.000 akça geliri olan Danişmend nehrinin yarım hissesi Ramazanoğulları vakfına aitti (TD.177: 312). Çeltik nehirlerinin son üçü için düşülen notta bu nehirlerin yazım işi sırasında harap durumda olduklarından kürekçi tayin olunmadığı, sonradan ekildiği belirtilmişti. Bunlardan 15000 akça hass geliri yazılan Yasgüden nehrinin yarım hissesinin Yasgüden lakabıyla tanınan Hızır Bey'in mülkü olduğunu biliyoruz (TD.450: 1004).

1547 yılında Kınık hass-ı sahi çeltik nehirlerinin yıllık geliri 446.066 akçaya düşmüştü. 26 hassa çeltik nehrinin 6 tanesi hali yani boştur. Bunlardan birisi de Yasgüden nehridir. 1547 yılında hassa çeltik nehirlerinde toplam 353 kişi hizmet vermekte ve toplam 402 kantar (22676 kg) tohum ekilmekteydi. 28 reis 55 kantar, 35 saka 45 kantar, 277 kürekçi ise 302 kantar tohum ekmekteydi. Sakalardan birisi aynı zamanda kürekçi olarak hizmet görmekte ve bunun için ayrıca 1 kantar da kürekçi tohumu ekmektedir.

Kınık'da 1572 yılında 3'ü halî yani boş bulunan 28 çeltik nehri bulunmaktadır. Bunlardan mülk olan Yasgüden nehrinden mülk konusunu açıklarken söz etmiştik. Bu ne-

hirler içerisinde 100000 akça geliri ile en büyüğü olarak görünen Danişmend nehrinin yarım hissesi Ramazanoğulları vakfına dahildi. Tel Hamdun diye geçen çeltik nehri büyük bir ihtimalle bugünkü Mercin ırmağı idi. Karaçay, Osmaniye ile Toprakkale arasındaki çaydır. Sözü edilen çeltik nehrinin ise Dereobası köyünün altından geçerek Fakıuşağı köyüne doğru giden ark olduğunu tahmin etmekteyiz. Hamus çayı Osmaniye'nin doğusundan geçerek Cevdetiye yakınında Ceyhan'a dökülen çaydır. Burada geçen 28 çeltik argının bir kısmının kalıntılarına Cevdetiye ile Tatarlı köyü arasında rastlamaktayız. Bunlar 4- 5 metre genişliğinde arklardır. O zamanki kürek gücüyle bu kanalların açılması gerçekten büyük emek ürünüdür.

Kınık nâhiyesindeki 28 hassa çeltik nehrinin toplam geliri 740 000 akçadır. Geliri Ramazanoğulları vakfına ait üç çeltik nehrinin 45 000 akçalık gelirini de katacak olursak 34 çeltik nehrinden 1572 yılında 797.000 akça gelir sağlandığı görülür. Bu miktar sancağın toplam gelirlerinin % 14,4'üdür. 1.863.091 akçalık mezraa gelirlerinin ise % 42,7'sini oluşturmaktadır.

1572 yılında Kınık nahiyesinde hassa olarak kayıtlı 28 çeltik nehrinde reis, saka ve kürekçi olarak 357 çeltikçi bulunmakta idi.

Adana'da Taşköprü'nün kenarından açılan çeltik argı mezarlık tarafındaki topraklara gidiyordu. Buradan elde edilen 30000 akça ve ikinci köprüde açılan çeltik nehrinden sağlanan 10000 akça Ramazanoğulları vakfı'na aitti. Yüregir nahiyesinde bulunan Eski Basreyn mezraasında açılan ve yıllık geliri 5000 akça olan çeltik nehrinin geliri de yine Ramazanoğulları vakfınındı (TD.114: 49a; ED.538: 4a, 21b). Adana nahiyesinde bulunan Mağara Pınarı nehrinde 6 kantar tohum ekiliyor ve yılda 7000 akça gelir elde ediliyordu (TD.114: 24b).

Berendi nahiyesinde yılda 2000 akça hass geliri olan Ercelin çeltik nehrinde 12 kantar tohum ekilmekteydi (TD.114: 150b). Ayas'daki Kübdere nehrinin 1 reisi ve 2

kürekçisi yılda 3 kantar tohum ekmekte ve 3000 akça padişah hassına gelir temin etmekteydiler (TD.114: 169bI).

Çeltikci re'aya hizmetleri karşılığında avarız-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden ve resm-i hânedan ve resm-i ganemden mu'âf ve müsellemler tutulmuşlardı (TD.114: Kanunnâme).

Adana'da XVI. yüzyıl için çeltik üretiminin mukata'aya bağlandığının (Zaim 1989: 47- 64) bir belgesi ve örneği tarafımızdan görülememiştir. XVII. ve daha sonraki yüzyıllarda devlet, gelirlerini tahsil etmekte aciz kalınca mukata'a yolunu yaygınlaştırmıştır. Ama XVI. yüzyılda Çukurova'da çeltik mukataası yoktur.

Hassa, vakıf ve mülk olan çeltik nehirlerinden ayrı köy ve mezraalarda yapılan çeltik tarımı Yüregir ve Kınık nahiyelerinde görülmektedir. 1519 ve 1521 tahrirlerinde öşr-i çeltik yazılmamıştır. 1525 tahririnde Adana nahiyesinde 1000, Yüregir'de 2880, Karaisalı'da 1500, Kınık'da 7260 akça olmak üzere mezraalarda 12640 Halebî akça çeltik öşrü toplanmaktaydı. Aynı yıl köylerden toplanan çeltik öşrü ise 13250 Halep akçası idi. Sancak genelinde toplam çeltik öşrü 25890 akçadır. 3.055.000 akçalık tarım gelirleri içerisindeki payı % 0,8'dir.

1530 tahririnde 4636 akça mezraalardan, 4632 akça köylerden olmak üzere 9268 akça çeltik öşrü toplanmaktaydı. 1536 tahririnde öşr-i çeltik 11150 akçadır. Kınık mezraalarından toplanan çeltik öşrü 6380 akçadır. Kınık köylerindeki üretimi de katacak olursak Kınık nahiyesinin çeltik üretimindeki yeri daha iyi anlaşılır. 1547 yılına geldiğimizde üretimin Yüregir ve Kınık mezraalarında yoğunlaştığını ve yıllık çeltik öşrünün 24138 akça olarak gerçekleştiğini görürüz.

Çeltiğin kilesi 1525 tahririnde 24 Halep akçası olarak gösterilmişti (TD.450: 101). Adana evkâf defterine göre pirincin batmanı 1540 yıllarında 5 akça idi (TD.538: 8b). Adana'da kullanılan batman 1000 dirhem olduğuna

göre (I.Vakfiye) pirincin kilosu 1,62 akça demektir. Bu ölçüden hareketle 1 kile pirincin 41,5 akça olduğunu söyleyebiliriz. Buğdayın kilesi 1547'de 12 akça; 1 kg buğday 0,46 akça değerindeydi. Bu değerlerle kıyaslandığında pirincin piyasa değeri daha iyi anlaşılır. 1547'de çeltik öşrü 24138 akça olduğuna göre hassa nehirler dışında gerçekleşen üretimin 150 ton civarında olduğu tahmin olunabilir.

1572 yılında Yüregir'de 2228 akçalık, Kınık nâhiyesinde ise 14228 akçalık öşr-i çeltik geliri bulunmaktaydı. Bunun 6424 akçası köylerden, 8004 akçası mezra'alardan sağlanmaktaydı.

6. Alef üretimi

Alef hayvan yemi anlamında Arapça bir kelime olup çoğulu a'lâf gelir. Halk da çoğu zaman kelimeye alaf der. Tahrir Defterlerinde kile ile ölçüldüğüne bakacak olursak alef, yulaf ve çavdar gibi taneli hayvan yemleridir. Nitekim eski defterlerde alef yerine şufan denildiği görülür, ki bugün yöre halkı kelimeyi şifan olarak söyler.

1519 tahririnde 19 müd ve 31 kile çavdarın öşür olarak alındığını görmekteyiz. 1521 tahririnde ise 1033 kile alef üç nahiyenin köylerinde öşür yazılmıştı. Ayrıca 300 akça çavdar öşrü bulunmaktaydı. 1521 yıllarında alefin kilesi 6 Halebî akça idi. Alefin kile değeri 1525'de 5 Halebî akça oldu. 1525 yılında sancak genelinde toplam 4930 Halebî akça, aleften öşür bedeli olarak toplanmıştı. 1530 yılında toplanan alef öşrünün para değeri 2300 akça idi. 1536 yılında ise 70 kile karşılığı 300 Osmanlı akçası alef öşrü görülür. Aynı defterde geçen ve kilesi alef gibi 4 akça olan şufan öşrü ise sadece 40 akça idi. 1547 tahririnde alef öşrü 8606 akçaya yükselir. Bu da 1434 kile alef ettiğine göre 1547 yılı üretimi 367 ton civarındadır.

1572 tahririnde ise Adana nâhiyesinde "tahrir kıymeti" 2106 akça olan 226 kile alef öşür olarak toplanmaktaydı. Köylerdeki üretimle birlikte sancakta alef öşrü 411 kile karşılığı 3586 akçayı bulmaktadır. Alefin kilesi bu yılda 8 akça olarak tesbit edilmişti.

7. Sebze Üretimi (Öşür-i bostan)

Satılmak için yetiştirilen sebzelerden alınan vergiye öşür-i bostan denilmektedir. 1519 tahririnde öşür-i bostan geliri 1435 Halep akçası idi. Bunun 920 akçası Adana kazasından sağlanmaktaydı. Bağ ve portakal bahçesi adıyla kayıtlı vergi 1521 tahririnde 1200 Halep akçası idi. 1525 yılında öşür-i bostan geliri 17942 Halep akçası idi. Bunun 15062 akçası mezraalardan, 2880 akçası köylerden sağlanmaktaydı. Gelirlerin yarıdan fazlası (10825 akça) Yüregir nahiyesinden sağlanmaktaydı. Öşür-i bostan 1530 yıllarında 3469 Osmanlı akçasına düştü. 1536 tahririnde 4265 akça, 1547 tahririnde ise 6595 akça oldu.

Şehir içerisinde ve sur civarında bulunan 11 portakal bahçesi ve 2 gül bahçesi Ramazanoğulları vakfına 9 620 akça gelir getirmekteydi (ED.538: 3b, 21a).

1572 yılında bostan gelirlerinde büyük bir yükseliş olmuştu. Mezraalardan 46754 akça, köylerden 3274 akça olmak üzere sancak genelinde 50028 akçalık öşür-i bostan geliri sağlanmaya başlamıştı. En çok bostan geliri tesbit edilen nahiyeler Yüregir ve Karaisalı'dır. Buna karşılık Hacılı'da öşür-i bostan hiç yazılmamıştır.

Adana'da şehir çevresinde defter kayıtlarına göre 86 bostan bulunmakta ve bunlardan 8380 akça gelir sağlanmaktaydı. Şehir civarındaki 13 bağın geliri 1156 akça, kayıtlı iki bahçenin geliri ise 325 akça olarak

belirlenmişti. Defterde bu bostan, bağ ve bahçelerin toplam geliri 23000 akça olarak gösterilmişti (TD.114: 10b). Soysal'a göre (1988: 178) 1572 yılında bostan üretim değeri toplam 1.272.274 akçadır ve bunun 577.250 akçası (% 45,4) kent yakınındaki çevreden sağlanmaktadır. Bizim hesabımıza göre 1572 yılında 666 mezraadan elde edilen gelirlerin toplamı 1.863.091 akçadır. Bunun 1.373.004 akçası (% 73,6) buğday, arpa ve pamuk öşründen sağlanmaktadır. Dolayısıyla Soysal'ın verdiği 1.272.274 akçanın, "bostan üretim değeri" olması imkânsız gibidir.

Evliya Çelebi, Adana çevresinde 11000 bağ ve bahçeden bahsetmektedir (1935, IX: 337). 1572 yılında Adana'da 1023 vergi nüfusu yaşadığına göre 1671 yılına kadar aradan geçen 100 yıl içerisinde 11000 bağ ve bahçe yetiştirilmesi imkânsız gibidir. Mekkî'nin seyahatnâmesinden anladığımızı göre XVI. yüzyılda Adana bağlık ve bahçelik bir yerdir (Ekrem Kâmil 1937, III: 22). Çelebi'nin de bunu ifâde etmek için böyle yuvarlak bir rakam vermiş olması düşünülebilir.

8. Kavun ve karpuz üretimi (Mal-ı sayfî).

Sayf Arapça'da "yaz" mevsimi anlamına geldiği gibi sayfî de "yaza mensub", yazla ilgili anlamındadır. Tahrir defterlerindeki mâl-ı sayfî deyimini de yazın yetişen kavun, karpuz gibi tarım ürünlerinden alınan öşrü ifâde etmektedir. Kanunnâmede kavun ve karpuzdan bahsetmesine rağmen alınan öşürler içerisinde kavun ve karpuz kelimelerinin hiç geçmemesi, mal-ı sayfî deyiminin kullanılmasıyla ilgili olmalıdır.

Mal-ı sayfî deyimine ilk defa 1547 tahririnde rastlamaktayız. 1547'de mezraalardan 33857, köylerden 254 akça olmak üzere 34111 akça mal-ı sayfî geliri yazılmıştı. Karaisalı 13244 akça, Hacılı 5074 akça ile en çok mal-ı sayfî görülen nahiyelerdi. 1572 yılında mal-ı sayfî olarak Adana nâhiyesi'den 1910 akça, Dünderlı'dan 2270 akça, Karaisalı'dan 6567 ve Kınık'dan 2157 akça olmak üzere

12904 akça gelir sağlanmaktaydı. Bu verginin ne oranda ve ne şekilde alındığı açık olmadığından üretimin ne kadar olduğunu bilemiyorsak da bu nahiyelerde ne ölçüde kavun-karpuz yetiştirildiğini öşür miktarlarına bakarak anlayabilmekteyiz.

9. Erzen (= Darı) üretimi (Öşür-i erzen).

Halk arasında mısır bitkisi için daha çok darı denilmektedir (Yediyıldız 1985: 118). Bunun ateşte patlatılan cinsine ise bölgede "cin darısı" ismi verilir. Defterde erzen ismiyle geçen darı üretiminin çok önemsiz olduğu görülür.

1519 tahririnde 58 mud ve 50 kile darı öşrü görüldüğüne göre toplam üretim 310.040 kg'dır. 1521 tahririnde ise 3 nahiyede 8405 akça değerinde 993 kile darı (erzen) öşrü kayıtlıdır. 1525 tahririnde kilesi 10 Halebî akçadır ve 8510 akça darı öşrü kayıtlıdır. 1530 tahririnde darı üretiminden 3220 Osmanlı akçası öşür alınmaktaydı. 1547 tahririnde 25 kg darı 6 akçadır ve toplam 1092 akça darı öşrü alınmaktadır. Üretim olarak hesapladığımızda sancakta 1547 yılında 45500 kg darı ürünü bulunduğu anlaşılır. 1519- 1521 döneminde 558 ton olan üretimin 1547 yılında 45 tona gerilemesi darı ziraatinin Çukurova'da unutulmaya başladığı anlamı taşımaktadır. 1572 yılında ise darı, sadece Berendi nâhiyesine bağlı Kurtkulağı köyünde kayıtlıdır. Öşür olarak alınan 100 kile darı 600 akça yaptığına göre kilesi 6 akçadır. Arpa 10 akça, alef 8 akça iken darının bu kadar ucuz olması az üretilmesiyle ilgili olmalıdır. Nitekim 1547 tahririnden sonra fiyatı da yıllık üretimi de aynı kalmıştır.

10. Bağcılık (Öşür-i bağ ve haracü'l-kürüm)

Bağ öşrü Osmanlı kanunnâmelerine göre bölgeden bölgeye değişik şekillerde alınmaktaydı. Aynî Ali Efendi Risalesi'nde (TKGMA Yazma 14: 25) Müslüman bağlarından

dönüme 4 akça alındığı bildirilmektedir. Kütahya'da bağların verimine göre dönüm başına 5- 15 akça alınırken Ergani yöresinde maktu' bir mikdar alınıyordu. Haleb'de ise bağ çubuklarının (teğek) sayısına göre her 1000 çubuktan 40'ar akça olarak alınmaktaydı (Çağatay 1947: 488). Adana'da ne şekilde alındığı açıklanmamıştır. Haleb'e bağlı bir sancak olması bakımından çubuk sayısına göre alındığını tahmin edebiliriz. Ancak aynı sancağın nahiyeleri arasında bile farklı uygulamalar görülebildiği için kesin birşey söylemek mümkün olmaz.

1521 tahririnde bağ ve portakal bahçesi geliri üç nahiyede 1200 Halep akçası idi. Ayrıca Berendi'de 300 akça bağat ma'a besatin adı altında bağ vergisi kayıtlıdır. 1525 tahririnde 1300 Halebî akça olan öşr-i bağat geliri 1530 tahririnde 1860 akçaya yükselir. 1530 tahririnde Karaisalı'daki öşr-i bağat gelirin 1190 akça olmasından öşür va harac deyimlerinin eşanlı olarak kullanıldığını anlamaktayız. 1536 tahririnde haracü'l-kürüm olarak geçen bağ vergisi 2890 akçası Karaisalı'dan olmak üzere 4120 Osmanlı akçası idi. 1547 tahririnde ise haracü'l-kürüm sadece Karaisalı'da görülmektedir ve 350 akçadır. 1572 yılında öşr-i bağ adı altında Sarıçam mezraa gelirleri içerisinde 100 akça, Dünderli ve Bulgarlı nâhiyesi mezraalarında ise 1200 akça olmak üzere toplam 1300 akça gelir yazılıdır. Bundan ayrı olarak öşr-i bağ ve bostan olarak 902 akça gelir bulunmaktadır. Haracü'l-kürüm adı altında alınan bağ vergisi ise Karaisalı nâhiyesinde yaşayan gayrimüslimlerin bağlarından yılda 2161 akça olarak alınmaktaydı. Hass-ı Şahî olan 1000 akçalık haracü'l-kürüm geliri ayrı olarak yazılmış ve altına " der Mezraa-i Meydan" denilmiştir. Meydan mezraası Parsi Beyt kalesi çevresindedir. Buradan anladığımıza göre Meydan Mezraasını Parsi Beyt kalesinde oturmakta olan Ermeniler ekmekte ve bu 1000 akçalık bağ vergisi de bu sebeple öşür değil de harac adıyla kaydedilmektedir (TD.114: 122b). Bir Müslüman eğer kâfirden bağ satın alsa kâfirin verdiği haracı vermeye mecburdu (Çağatay 1947: 489). Bu husus sipâhi timarının gelirinin azalmaması için gerekli görülmüştü.

Bağ öşrü veya haracının nakdî olarak alınması sipâhiler için bir kolaylıktı. Bazı yerlerde reaya sipâhisine sıra olarak vermek istiyor, sipâhi ise bunu koyacak yer bulamıyor, anında paraya çeviremiyor, bu sebeple de timar gelirleri noksanlaşıyordu. Devlet bazı yerlerde monopolye uyguluyor, sipâhinin sırası veya şarabı satılmadan halkın satış yapmasına izin vermiyor, bazen de nakdî veya aynî alınmasında tercihi sipâhiye bırakıyordu (Barkan 1943: 10). Buradan anladığımız kadarıyla Adana sancağında bağcılık 25 yıl içerisinde belirli bir ilerleme kaydetmiştir.

11. Diğer ürünler

Adana sancağında özellikle ilk tahrirlerde mercimek, nohut, bakla gibi ürünlerden öşür alındığını görmekteyiz. Bunların tarım ekonomisi içerisindeki payları %1'in altında kalmaktadır. Bu sebeple olmalıdır ki son tahrirlerde bunlara hiç yer verilmemiştir.

1519 tahririne göre nohud ve mercimeğin kilesi 15 Halep akçasıdır. 1525 tahririnde 20 Halep akçası, 1530 ve 1536 tahririnde ise 12 Osmanlı akçası olmuştur. Aynı tahrirde buğdayın kilesi 20, arpanın kilesi 10 akça olduğu hatırlanacak olursa nohud ve mercimeğin değerinin çok düşük tutulduğu anlaşılır.

1519 tahririnde 9 kile nohud, 53 kile mercimek, 4 kile bakla öşür olarak alınmıştı. 1525 tahririnde nohuttan 735 akça, mercimekten 1390 akça öşür kayıtlıdır. 1530 tahririnde nohuttan 462 akça, mercimekten 196 akça, kilesi 12 akça olan bakladan 276 akça öşür alınmıştı. 1536 tahririnde sadece 1 kile mercimek öşrü görülmektedir. 1547 tahririnde "Simsim ve hums" 150 akça, "Öşr-i simsim ve piyaz 100 akça", "Öşr-i bostan ve piyaz ve hums" 70 akça, "Öşr-i piyaz" 400 akça olarak kayıtlıdır. Bu şekilde

birleştirek yazılması ürün değerlerinin az oluşuyla ilgili olmalıdır.

1521 tahririnde burçağın kilesi 3 Halep akçası idi ve 2937 akçalık öşür alınmaktaydı. Çavdardan ise Berendi nahiyesinde 300 akça öşür alınmıştı.

Piyaz, soğan anlamında olup 1525 tahririnde Kınık'da öşr-i bostanla birlikte 200 akça yazılıdır. Öşr-i piyaz olarak ise Yüregir'de 835 akça olmak üzere toplam 1140 akça öşür alınmaktaydı. 1530 tahririnde öşr-i piyaz Yüregir'de 100, Karaisalı'da 14 olmak üzere 114 akçadır. 1547 tahririnde diğer ürünler arasında yazılan öşr-i piyazdan ayrı olarak Berendi köylerinde 400 akçalık soğan öşrü yazılmıştı. 1572 tahririnde öşr-i piyaz 6 akçası mezraalardan olmak üzere 336 akçadır.

1519 tarihli defterimizde Adana kazasında Bâc-ı kamış şeklinde kayıtlı olan 1500 akçalık vergi, 1525 tahririnde diğer adı Yavaşbey Bucağı olan Esid mezraasında Hâsıl an kamış başlığı altında kayıtlıdır ve 1000 akça gelir getirmektedir (TD.450: 38). Burada yer alan kayıta şöyle denilmektedir:

"Zikr olan mezraadan kamış biçilüp her yükden birer Halebî akça alınırmiş ve bu defter-i köhnede mastur olmağın girü üslub-ı sabık üzere mukarrer olundu".

Bu ifâdeden sözkonusu kamışın ev yapımında kullanılan kamış olduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, Adana için, " limonu ve turuncu ve zeytun ve inciri ve narı ve şekerkamışı ve penbesi gayet çokdur" demektedir (1935, IX: 339). Ancak biz arşiv belgelerinde şekerkamışı ve şeker üretimi ile ilgili bir belgeye rastlayamadık. Aslında bu şekilde az rastlanan ve ekonomik önemi büyük olmayan gelir kaynakları gibi hâsıl-ı kamış da bundan sonraki tahrirlerde yer almayacaktır.

Öşr-i meyve, özellikle ceviz ve armud ağaçlarından alınmaktaydı. Adana kanunnâmelerinde "hububat ve bağat ve fevâkih kısmından onda bir" öşür alınması istenilmektedir. 1519 ve 1525 tarihli defterlerde Dünderlı'daki 15 adet armud ve ceviz ağacından 45 akça vergi alındığını görmekteyiz (TD.450: 205). Buna göre her ağaç için 3 akça alınmaktadır. Aynı tahrirde Hacılı nahiyesinde hassa olarak kayıtlı ceviz ağaçları için 50 akça kayıt edilmişti. İncir bahçeleri öşrü olarak Ayas nahiyesinde kayıtlı 250 akça daha sonraki kayıtlarda göremediğimiz ilginç ve az görülen vergilendirmelerdir. 1536 tahririnde harac-ı eşcâr ve gayruhu başlığı altında 654 akçalık vergi yazılmıştı.

TABLO IV : 1572 yılında mezraaların nahiyelere göre dağılımı ve gelirleri.

NAHIYE	Mezraa Sayısı	Toplam Hâsıl	Dökümsüz Hâsıllar	Çeltik Nehri Bostan vs..	TOPLAM
Adana	47	202 890	12 690	389 919	592 809
Yüregir	138	558 892	281 594	-	558 892
Sarıçam	114	213 113	55 758	-	213 113
Dünderlı	65	141 202	69 691	-	141 202
Hacılı	45	60 262	27 694	-	60 262
Karaisalı	108	328 203	44 153	-	328 203
Berendi	63	135 966	24 907	159 798	295 764
Ayas	18	20 956	10 550	481 840	502 796
Kınık	68	201 607	44 928	811 000	1 012 607
TOPLAM	666	1 863 091	571 965	1 842 557	3 705 648

Adana sancağı tarım gelirlerine toplu olarak baktığımızda 1519 tarihinde Adana, Dünderlı ve Karaisalı kazalarında toplam 545.678 akçalık mezraa geliri görülür. Bunun 403.590 akçası Adana kazasına aittir. Özellikle Karaisalı kazasının mezraa gelirlerinin bu derece düşük olması dikkat çekmektedir. 1521 tahririnde yer alan Kınık, Ayas, Berendi nahiyelerinin gelirleri toplamı ise 258.083 akça olmuştu. İlk düzenli ve tam tahrir olan 1525 tahririnde mezraa gelirleri 3.055.000 Halep akçasına yükselir. Bu rakamı Osmanlı akçası olarak ifâde etmek

istersek 1.222.000 Osmanlı akçası demektir. 1530 yılında 822.292 akça olan tarım gelirleri 1536 yılında 1.281.186 akçaya yükselir. Bu yükseliş 1547 ve 1572 tahrirlerinde devam eder. 1547 yılında 1.464.970 akça olan tarım gelirleri 1572 yılında 2.220.126 akça olur.

Tarım gelirleri içerisinde buğday en büyük paya sahiptir (1525'de % 22,5; 1536'da % 43,1; 1572'de % 20,5). Yalnız 1572 tahririnde pamuk üretiminin tarım ekonomisi içerisindeki payının birinci sıraya yükseldiği görülür (% 23,1). Tarımda ilk üç sırayı alan buğday, arpa ve pamuk ürünlerinin toplam olarak tarımdaki payı ise 1525'de % 47,6 iken 1530'da % 85,5'e yükselmiş; 1536'da % 75,9; 1547'de %72,9; 1572'de ise % 62,4 olmuştur .

1536 yılında 3.478.090 akça olan sancak toplam gelirinin 1.074.003 akçası mezraa tarım ürünlerinden, 60669 akçası köy tarım ürünlerinden sağlanmaktaydı. 1.134. 672 akçalık tarım gelirinin sancağın toplam geliri içerisindeki payı % 32,6 idi. Çeltik nehirlerinin gelirlerini de buna ekleyecek olursak bu pay % 47,1'e çıkar. 1572 yılında ise 1.863.091 akça olan mezraa gelirlerinin 5.525.387 akça olan sancak toplam gelirleri içerisindeki payı % 33,6 olmuştur. Köy toplam gelirleri ve çeltik nehirleri de buna katıldığında bu oran % 53,4'e yükselecektir. Bu konuya sancağın toplam gelirlerini açıklarken yeniden döneceğiz. Vakıf çeltik nehirlerinin gelirlerini de hesaba katacak olursak tarımın ekonomi içerisindeki payı % 60'ı bulur.

B. HAYVANCILIK

1. Koyun ve keçi yetiştiriciliği (Resm-i ağnam ve resm-i ma'zü)

Resm-i ağnam veya âdet-i ağnam koyundan alınan vergi olup keçiden alınan vergi için Adana defterlerinde resm-i ma'zü deyimi kullanılmıştır. Kanunnâmelerde resm-i ganem diye geçen vergi hem koyunu, hem de keçiyi kapsar (Çağatay 1947: 486). Kanunnâmede "âdet-i ağnam iki koyuna bir akça" olarak belirlenmekte ayrıca keçiden söz edilmemektedir. Ancak keçiden de aynı oranda vergi alındığı İbrail Kanunnâmesinden anlaşılmaktadır (Çağatay 1947: 486).

1519 tarihli ilk defterde âdet-i ağnam sadece Karaisalı kazasında görülür ve tutarı da 1400 Halep akçasıdır. Bunun dışında hayvancılıkla ilgili hiçbir vergi görülmemektedir. 1521 tarihli defterde ise res-i yatak, resm-i otlak gibi vergiler yer almasına rağmen resm-i ağnam vergisine rastlayamıyoruz. 1525 tarihinde de resm-i ağnam oldukça azdır. Kınık nahiyesinde 3015 akça, köylerde 1750 akça olmak üzere toplam 4855 akça resm-i ağnam kayıtlıdır. Resm-i ma'zü adı altında ayrıca bir vergi de yazılmamıştır. 1530 tarihli defterde ise hayvancılıkla ilgili vergi görülmez. 1536 yılında Adana sancağında âdet-i ağnam 25694 akçadır. Bunun 559 akçası köylerden; 25135 akçası cemaatlerden sağlanmaktadır. Resm-i ağnam dışında resm-i ma'zü olarak da 26717 akça vergi toplanmaktaydı. Resm-i ma'zünün de küçük bir bölümü (270 akça) köylerden sağlanmaktaydı. En çok koyun beslenen nahiye Sarıçam (22110 koyun); en çok keçi beslenen nahiye ise Dünderlı nahiyesidir (28820 keçi). Ayrıca diğer vergilerle birlikte "nısf-ı bâd-i hava ve ma'zü" şeklinde yazılmış bulunan vergileri de hesaba katacak olursak 1536 tahririnde hayvan varlığının önemli ölçüde arttığını görürüz.

1547 tarihinde resm-i ağnam vergisi 32325 akça (400 akçası köylerden); resm-i ma'zü vergisi 39201 akçadır (1031 akçası köylerden). 1536 tahririnde olduğu gibi en

çok koyun Sarıçam nahiyesinde, en çok keçi ise Dünderlı nahiyesinde beslenmektedir.

Vergi oranı değişmediği halde özellikle koyun ve keçi vergisindeki artış dikkat çekmektedir. Bu vergilerin nahiyelere dağılımını harita üzerinde incelediğimizde ise Hacılı ve Karaisalı gibi kuzeydeki dağlık kesimde yaşayan cemaatlerin daha çok keçi besledikleri, Yüregir ve Kınık gibi ovalık yerlerdeki koyun ve camus yetiştirdikleri gözlenmektedir. Defterdeki kesin rakamlarla tesbit edilen bu durum genel bir hayvancılık kuralıdır. Keçi dağ hayvanıdır, koyun ise ancak düz alanlarda beslenebilir. Bu tesbit tahrir defterlerinin tarihî değeri konusunda olumlu bir puan olmaktadır.

Özellikle Sarıçam nâhiyesinde koyun ve keçi vergisi bir arada yazıldığı için tam bir sayı vermek mümkün olmakla birlikte yaptığımız hesaplamada $67 \cdot 180 \times 2 = 134 \cdot 360$ baş koyun ve $54975 \times 2 = 109950$ baş keçi beslendiği görülür. "Nısf-ı resm-i ma'zü" adıyla kayıtlı vergiyi de hesaba kattığımızda keçi miktarının 166694 baş olduğu hesaplanır. Bazı hayvan vergileri diğer vergilerle birlikte yazıldığından gerçek sayı bunun biraz üzerinde gerçekleşmiş olmaktadır.

Resm-i ağnam gelirlerinin cemaatlere ait gelirler arasında has veya timar olarak dirlik sahiplerine verilmiştir. Ayrıca Defter'de geçen "nısf-ı resm-i ma'zü" deyimini de ağnam gelirlerinin paylaşıldığını gösterir. Bu durumda Barkan'ın resm-i ağnam gelirlerinin her yerde "doğrudan padişaha ait" vergilerden olduğunu söylemesi (1943: 37) yanlış bir genelleme olmaktadır.

2. Camus yetiştiriciliği (Resm-i camus)

inek için bir vergi söz konusu olmadığı halde camusdan her sağılan camus başına altı akça vergi alınmaktadır. Coğrafî saha olarak Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasında kalan Yüregir nâhiyesi bölgenin en önemli camus yetiştirme alanıdır. Camusun sütünden ve etinden olduğu kadar gücünden de istifâde edilmekte idi. Savaşlarda arabaların ve topların naklinde camusun askerî bir önemi de vardı. Evliya Çelebi Adana'da kaplanlarla döğüşen camus sürülerinden söz eder. (11)

1521 tarihli deftere göre camus başına 8 Halebî akça olmak üzere Kınık nahiye merkezinde 500 akça resm-i camus görülmektedir. 1525 tarihinde mahsul gelirleri içerisinde Berendi nahiyesinde 5100 Halebî akçalık otlak-ı camus geliri görülür (TD.450: 357). 1536 yılında Yüregir nahiyesinde 8352 akça, Sarıçam nahiyesinde 5630 akça olmak üzere toplam 17233 akça resm-i camus vergisi toplanmıştır. Bunun 2681 akçası köylerden sağlanmıştı. Kınık ve Berendi nahiyelerinde resm-i camus düşük olduğu halde Sarıçam gibi dağlık alanda camus sayısının fazla görünmesi dikkat çekmektedir. 1547 tahririnde yine Yüregir ve Sarıçam nahieleri camus yetiştiriciliğinde ilk sırada olmalarına rağmen resm-i camus miktarında azalma olmuştur. Sancakta toplam 11933 akça resm-i camus toplanmaktadır (2875 akçası köylerden).

1572 yılında camus vergisinin büyük artış gösterdiğine şahit olmaktadır. 1547 yılında bütün sancakta 11933 akça resm-i camus toplandığı halde 1572 yılında sadece Yüregir nahiyesinde 18280 akça resm-i camus toplanmaktadır. Yüregir nahiyesindeki 18280 akçalık resm-i camus geliri burada en az 3046 sağılır camus olduğunu göstermektedir. Sarıçam nâhiyesinde 4256 akça, Berendi'de 5182 akça olmak üzere sancak genelinde 28768 akçalık resm-i camus vergisi en az 4794 sağılır camusun varlığını göstermektedir. Sağılmayan, yavru ve erkek camusları da hesaba katacak olursak sancaktaki camus sayısı 10000 civarında tahmin olunabilir.

3. Arıcılık (Resm-i nahl = Resm-i küvvâre = Resm-i kovan).

Kanunnâme'de "her kovandan ikişer akça" alınması istenilmektedir. Vergi bazen "resm-i nahl" olarak bazen de "resm-i küvvâre" olarak geçmektedir. Arı kovanları da yaz gelince yaylalara çıkarılmakta idi. Arı kovanlarının çıkarıldığı yaylak alanlarını elinde bulunduran sipâhiler elde edilen baldan öşür talep ettiklerinden arı sâhibi çoğu zaman iki ayrı vergi vermek zorunda kalmaktaydı (McGowan 1983: 2). 1528 tarihli Malatya kanunnâmesinde:

"kovan her ne yerde bal eylese sipâhisinin ve mülk ve vakıf sahiplerinin olur. Raiyyet sipâhisi benim raiyyetim kovanıdır" deyu resm talep eylemenin vechi yokdur. Raiyyet sipâhisi dahl eylemeye"

diye kanun konulmuştu (Barkan 1943: 112). Bu kanun sipâhilerin mağduriyetine sebep olmuş ve 1560 kanunnâmesinde orta bir yol bulunmuştur:

"Bir raiyyet mülk kovanın kendü karyesi toprağından çıkarup âher toprağına iledüb onda yaylayub bal verse nısf resm raiyyet sâhibi ve nısf resm toprak sâhibi alur, iki resm talep etmeyeler" (Yinanç - Elibüyük 1983: 5).

Malatya'daki uygulamanın ışığı altında Adana'da geçen "Nısf-ı resm-i nahl" sözünün anlamı daha iyi anlaşılmaktadır.

Arıcılık yapan reayanın bir başka derdi de resm-i nahlın bir vergi sayılarak her yıl düzenli olarak istenilmesiydi. Çok soğuk ve çok yağışlı geçen yıllarda arı her seneki kadar bal vermediği halde arıcılardan yazılı vergi ne ise talep ediliyordu. Halbuki resm-i nahl, öşr-i nahle bedel olarak alınmaktaydı. Yeniil kanunnâmesinde bu konuya şöylece açıklık getirilmektedir:

"Vilâyet-i mezbûrede 'öşrden bedel bir kovana iki akça takdir olunub alınugelmeğin gerü ol vechle kayd olundu amma alınan akça öşrü ol mikdar akça eyleyen ballu kovana tayin olunmuştur. Hiç bal eylemeyen kovandan nesne alınmak şer'a ve emre muhâlifdir, anınçün nesne talep olunmaya (Yıldız 1987: VI).

Bayburt Sancağı'nda iyi kovandan iki akça, ednâ (aşağı= küçük) kovanlardan 1 akça alınması istenilmekteydi (Miroğlu 1975: 155). Manisa'da da aynı şekilde kovan başına 2 akça olarak alınmaktaydı (Nagata 1979: 751).

Tahrir Defterlerinde çoğu zaman öşür ve resm eşanlamlı kelimelermiş gibi kullanılmasına rağmen kovan vergisinde deyimlerin seçimi önem kazanmaktadır:

"Haricden kovan getirilüb dâhil-i vilâyetde konulsa eğer raiyyet sâhibinden kovandan öşr yazılmış ise, öşr yere tâbi' olub toprak sâhibi alub, toprak sâhibi dahi toprağında bal eyledüğü için öşr alınmak ma'mûlün bih kanundur, bu nevâhide dahi bunun gibi nesne vaki olursa eyle idile" (Yıldız 1987: 6).

1536 yılından önceki tahrirlerde resm-i nahl (küvvâre) görülmemiştir. 1536 yılında cemaatlerden 449 akça, köylerden 1234 akça olmak üzere 1683 akça resm-i nahl toplanmıştır. 1547 yılında toplam resm-i nahl miktarı 1325 akça olmuştur. 1547 tahririnde ayrıca cemaatlerden "Nısf-ı resm-i nahl" başlığı altında 1980 akçalık vergi toplanmaktaydı. 1547 tahririnde mezraalardan da 882 akça arıcılık vergisi toplandığını görmekteyiz. 1572 yılında mezraalardan sağlanan arıcılık vergisi 7917 akça; köylerden toplanan ise 2572 akça; cemaatlerden toplanan ise 740 akça olmuştur. Yaptığımız hesaplama göre 1572 yılında Adana'da 7770 kovandan fazla arı vardı. Arıcılığın en yaygın olduğu yer ise Berendi nahiyesidir.

TABLO V: 1572 yılında kovan vergisi (= resm-i nahl= resm-i küvvare)

NAHIYE	CEMAAT		MEZRAA		KARYE		TOPLAM
	Tam	$\frac{1}{2}$	Tam	$\frac{1}{2}$	Tam	$\frac{1}{2}$	
Adana	-	-	1 914	140	-	-	2 054
Yüregir	100	845	1 628	-	-	-	2 573
Sarıçam	180	801	713	-	-	-	1 694
Dündarlı	-	200	670	-	-	-	870
Hacılı	-	180	-	-	-	-	180
Karaisalı	-	-	565	-	-	-	565
Berendi	150	-	866	-	2 006	-	3 022
Ayas	-	-	150	-	380	-	530
Kınık	310	-	1 411	-	186	-	1 907
TOPLAM	740	2 026	7 917	140	2 572	-	13 395

4. Balıkçılık

1525 tahririnde Yüregir nahiyesinde Vanir mezraasında bulunan bir balıklağudan söz edilmektedir. 1530 ve daha sonraki tahrirlerde balıklağu yerine dalyan sözcüğü kullanılır. Balıklağu adında Berendi nahiyesinde bir de köy bulunmaktaydı.

Vanir mezraasının Ceyhan nehrinin denize döküldüğü yerde ve nehir kıyısında yer alan Od Kalesi denilen kalenin yakınında olduğu belirtilmektedir (TD.114: 49a). 1525 yılında haric ez defter olan 20 neferli Kızhanlu cemaati Vanir isimli mezraanın balıklağusuna balıkçı kayd olunmuşlardı. Bu balıkçılar "rüsüm-ı örfiyyeden ve avarız-ı divâniyyeden muaf ve müselleme" olacaklar ayrıca tuttukları balığın 1/10'unu alacaklardı. Tutulan balıkların kurutulması hizmeti de kendilerine aitti. Balıkçılar kurutma hizmetine karşılık kuruttukları balığın 1/5'ini alacaklardı. Balıkların kurutulması için gerekli tuz "beylikden" yani devlet tarafından sağlanacaktı (TD.450: 79). Bu dalyan hakkında bir daha böylesine tafsilâtlı bir bilgiye rastlamıyoruz. 1530 yılında dalyanın gelirinin timara tahsis olunduğunu görmekteyiz (TD.998). Daha sonraki yıllarda önemini kaybeden dalyan 1547 yılında gelir getirmez olmuştu. Ancak eski bir gelir

kaynağı olması bakımından yeni tahrirlere yazılıyor ve karşısına "halî" olduğu işaret olunuyordu. 1572 yılında "dalyan-ı Şakir der nezd-i Vanir" başlığı altında kayıtlı olan dalyan için hâsıl yazılmamış, altına halî olduğunu ifâde için "H" harfi konmuştu (TD.114: 25b).

5. Hayvancılıkla ilgili diğer vergiler.

Tahrir defterlerinde yer alan hayvancılıkla ilgili birtakım vergiler daha vardır. Bunlar hakkında da kısaca bilgi vermek hayvancılığın bölge ekonomisi içerisindeki yerinin daha iyi anlaşılması bakımından faydalı olacaktır.

Resm-i kassabân 1521 tarihinde her boğazlanan koyun ve keçiden birer Halebî akça olarak alınmaktaydı (TD.110: 53; İD.109: 37). Resm-i kassaban geliri Kınık'da 1000 Halebî, Ayas'da 500 Halebî akça idi. 1525 tarihinde resm-i kassaban koyun ve keçiden 1 Halebî akça, sığırdan 10, camusdan 20 Halebî akça idi (TD.450: 12). Karaisalı nahiyesinde camusdan (su sığırı) 25 Halebî akça alınması istenilmektedir (TD.450: 213).

1536 yılında koyun ve keçiden Ayas ve Berendi'de 1'er Osmanlı akçası, Adana şehir merkezinde ise $\frac{1}{2}$ Osmanlı akçası alınıyordu. Adana içerisinde kesilen her sığırdan 2 para (4 akça), camusdan 4 para (8 akça) olan resm-i kassaban gelirinden Adana'da 6000 akça, Ayas'da 550 akça, Kınık'da ise 600 akça gelir sağlanmaktaydı. 1547 yılında resm-i kassaban Ayas'da 1000 akça olurken Adana ve Kınık'da değişmemişti. 1572 yılında resm-i kassaban 1536 yılındaki ölçüye göre alınmaktaydı. Aradan geçen 36 yıl içerisinde alınan resm-i kassaban birim fiatının ve toplanan para miktarının değişmemiş olması bu vergide zaman içerisinde götürü uygulamaya dönük sistemin tercih olduğunu akla getirir. Bunun dışında pazar kurulan merkezî mezraalarda da resm-i kassaban vergisi alındığı

görülmektedir. Komşu Sis Sancağı'nda ise koyun ve keçiden 2'ser akça, büyükbaş hayvanlardan ise Adana'da olduğu gibi 4 ve 8 akça alınmaktaydı (TD.150: 14b).

Resm-i otlak ve yatak, haricden gelen Dulkadirli ve gayri tâifelerden koyunu olanlarından üçyüz koyuna bir koyun olarak belirlenmiştir. Sürü daha az veya daha çok olsa bu ölçüye göre vergi alınacaktır (TD.114: 164b). Ayas nahiyesinde 1547 tahririnde 8000 akça resm-i otlak ve yatak vergisi 1572 yılında yine 8000 akça idi.

Resm-i duhan-ı kışlakçıyân ise yine haricden gelenlerden alınmakta, koyunları olmayıp ve ziraat etmeyip kışlayanlar her hâne başına 6'sar akça ödemektedirler. Bu miktar 1691 yıllarında 6 akçadan 10 akçaya yükselmiş, buna karşılık resm-i yatak miktarı değişmemiştir. 1547 yılında kışlak vergisinden Ayas ve Berendi nahiyelerinde yılda 3000 akça gelir sağlanmaktaydı. 1572 yılında bu miktar aynı kalmıştır.

Resm-i otlak ile ilgili Karaisalı nahiyesinin Meşhed Depesi mezraasında bir kayıta:

"Bundan evvel defter-i köhnede resm-i otlak yazdırub yoldan geçen koyun sürüsünden birer koyun bâc alınurmuş. Çerakise zamanında bâc alındığına binaen haliyen ol mahalde bâc alınmak hilâf-ı emr olmağın ref olundu" denilmektedir (TD.450: 227).

Bu yüzden mezraanın altında resm-i otlak der yaylak yazıldığı halde vergi kayd olunmamıştır. Osmanlı yönetiminin Memlukler zamanındaki birçok vergiyi zamanla kaldırdığı gibi 2-3 nokta dışında rastgele yerlerde bâc ve resm-i otlak adı altında vergi alınmasını da yasaklamıştı. Buradaki uygulamada Memluk tahrirlerinde yer alan tahrir formunun ilk yıllarda nasıl korunmuş olduğunun da bir örneğini bulmuş olmaktadır.

Resm-i otlak-ı camus haricden gelen Dulkadirli ve gayri taifenin camusundan 4'er akça olarak alınmaktadır (TD.114: 164b). Ayas şehir gelirleri (mahsûl) arasında 6000 akçalık resm-i otlak-ı camus geliri görülmektedir.

1547 yılında bu vergi 2000 akça idi. 1536 yılında Ayas'tan alınan otlak-ı camus vergisinin yine 6000 akça olduğunu görmekteyiz. 36 yıl içerisinde toplanan vergi miktarı gibi vergi oranı da değişmemiş 4 akça olarak kalmıştı. Bu tür vergilerde hiç artış olmayışı gelirin doğrudan doğruya mirlivâyâya has olarak bırakılmış olmasıyla ilgili olabilir. Belki de uygulamada sancakbeyi bu vergiyi daha yüksek oranda olmasa bile daha yüksek miktarda toplamaktaydı.

Resm-i yatak 1525 yılında Adana kazasında iki su arasında (Yüregir nahiyesinde) kışlayanlardan hâne başına 25 akça olarak alınmaktaydı. Cemaat-i Zulkadirî (Dulkadirli) ve Kınık cemaatinden olan bu Türmenlerden ayrıca her 300 koyun için bir koyun veya bedeli alınmaktaydı. Bu yoldan elde edilen gelir yılda 15000 Halebî akça idi (TD.450: 13).

Resm-i yatak ve resm-i duhan, Cemaat-i Zulkadriyye'den , Cemaat-i Kınık'dan ve gayriden gelip iki su arasında (Yüregir nâhiyesinde) ve gayride kışlayanlardan bir hânedan 11 akça ve 300 koyuna bir koyun olarak alınmakta ve bu vergiden Haleb Beylerbeyi hassına her yıl 14018 akça gelir sağlanmaktaydı (TD.114: 8a). 1547 tahririnde Kınık nahiyesinde "Mahsul-ı resm-i yaylak ve otlak ve kışlak ve yatak ve resm-i duhan-ı kışlakçıyan-ı Türkmenân" başlığı altında 10000 akça vergi alınmaktaydı. 1536 yılında Adana şehir gelirleri arasında 20000 akça resm-i yatak ve resm-i duhan geliri bulunmaktadır. Verginin miktarı ise kışlayanlardan hâne başına 10'ar Osmanlı akçası ve koyun sürüsünden bir koyundur. Sürünün miktarı 300 koyun olarak belirlenmiştir (TD.177: 19).

Resm-i Yaylak

Resm-i yaylak sancak dışından yaylamak için gelen sürü sahiplerinden alınan bir vergidir. 1572 tahririnde Adana'da 112 akça, Sarıçam'da 1 484 akça, Karaisalı'da 2321 akça, Kınık'da 600 akça olmak üzere toplam 4517 akça

resm-i yaylak alınmakta idi. 1547 tahririnde Sarıçam'da 600 akça, Karaisalı'da 180 akça olmak üzere toplam 780 akça resm-i yaylak vergisi toplanmaktaydı. Resm-i duhan ve resm-i yaylak olarak da Sarıçam'da 330 akça gelir sağlanmaktaydı. 1536 yılında resm-i yaylak ve otlak başlığı altında Kınık nahiyesinde 2000 akça kayıtlıdır.

Resm-i Yava ve deştbanî

Resm-i yava, hayvanların ekili ürünlere verdikleri zarar karşılığında alınan bir vergidir. Çoğu zaman resm-i kaçkun ile birlikte "Resm-i yava ve kaçkun" şeklinde yazılırdı. Kaçkun da kayıp hayvanlar için alınan bir vergidir. Burada resm-i yavanın kır koruma vergisi olan deştbanî ile birlikte yazıldığını görmekteyiz. 1536 tahririnde Adana şehir gelirleri arasında 88360 akçalık yava ve deştbanî vergisi bulunmaktadır. Bu gelir Adana sancağındaki Padişah hassına ayrılanlar dışında bütün yava ve deştbanî vergisi Adana mirlivâsına tahsis edilmiştir. Zaimlerin ve timar sahiplerinin bu vergide payları bulunmadığı ayrıca belirtilmişti (TD.177: 19).

C. SANAYİ VE TİCARET

1. Sanayi

XVI. yüzyıl ölçüleri içerisinde sanayi kuruluşları sayabileceğimiz birtakım küçük işletmeler tarım ve hayvancılığa dayanan temel ekonominin ürünlerini işlemekteydi. Bunların içerisinde en gelişkin olanı da bölgedeki pamuk üretimine ve hayvancılığa bağlı olarak dokuma sanayii idi.

Pamuk tohumlarını çıkararak ve çırçır denilen fabrikalar XVI. yüzyılda henüz icat edilmemişti. Halk pamuk tohumlarını liflerden ayırmak için çığırigan adı verilen

basit bir tezgah kullanmaktaydı (Yalman 1977, II: 480). Çığırğan denilen tezgahlar özellikle dağ köylerinde yakın zamanlara kadar kullanılmıştır. Çığırğanlar vasıtasıyla çekirdeği çıkarılmış bulunan saf pamuğa Adana piyasalarında kapu malı denilirdi. Herhalde daha temiz işlendiği için bu "kapu malı" pamuklar pahalı satılırdı. Değerli folklor araştırmacısı Ali Rıza Yalman (Yalkın) bölgenin zengin dokuma kültürü hakkında kıymetli bilgiler verir (1977, II: 465- 471).

Çığırğan denilen tezgahlar vasıtasıyla elde edilen saf pamuk lifleri kirmenlerle iplik haline getirilirdi. Daha sonra ılgıdırdan geçirilerek top haline konulur ve elde edilen çilelere gülep adı verilirdi. Teççeye geçirilen bu çileler çözülerek çıkırık veya çark denilen alete verilir ve iplik masuraları elde edilirdi.

Adana'da iplik ticareti önemli olduğu için iplikler için ayrı bir pazar yeri kurulmaktaydı. Pamuk ipliği pazarının geliri 1525'de 12000 Halep akçası iken (TD.450: 12), 1536 yılında 20000 Osmanlı akçasına yükselerek (TD.177: 19) % 300 oranında artmıştı. 1547 yılında 15000 akçaya düşen iplik pazarı geliri 1572 yılında 16000 akçaya yükseldi. 1536 yılında nüfusun da büyük ölçüde artmış olduğunu biliyoruz. Bu bakımdan pamuk ipliği ticaretinin 1536'daki yükselişinin sebeplerinden birisinin nüfus artışı olduğunu söyleyebiliriz.

Kirbas kaba bez olup pamuk, keten veya kenevirden yapılırdı (İnalçık 1980: 3). 1525 yılında Adana şehir merkezinde kirbas, penbe (pamuk) ve rişte (pamuk ipliği) yüklerinden Adana kapısında alınan bâcdan Adana sancakbeyi için 40000 Halebî akça gelir sağlanmaktaydı. 1525 yılında pamuk ipliği pazarından Kınık'da 4300 Halebî akça; pamuk kapanı ve diğer bazı kapanlardan Adana'da yılda 30000, Ayas'da 3000 Halebî akça gelir sağlanmaktaydı. Bu tarihte Adana'da buğday pazarı ve un kapanının yıllık gelirinin Adana'da 15000 , Ayas'da 600 akça olduğuna bakılırsa pamuk ve pamuk ipliği gibi malların alım satımının ekonomide daha büyük bir yer tuttuğunu söylememiz mümkündür.

TABLO VI: Adana şehir merkezinde pamuk kapanı ve pamuk ipliği pazarı gelirleri.

	1525 (Halebi)	1536 (Osmanlı)	1547 (Osmanlı)	1572 (Osmanlı)
Revgan-ı penbe	6000	4000	3000	3500
Bazar-ı rişte-i penbe	12000	20000	15000	16000
Kapan-ı penbe ve gayrı	30000	70000	20000	20000
Bac an haml-ı penbe ve rişte ve kirbas*.....	40000	25000	30000	30000
Öşr-i gallat ve penbe der zemin-i şehir....	-	20000	14725	14725
TOPLAM	88000	139000	83725	84225

* Bac Adana kapısında alınmaktadır.

Berendi nâhiyesinde resm-i rişte-i penbe, kirbas, resm-i çukur-ı çukahân ve boyahâne gelirleri bâc-ı bazar ve resm-i kassaban ile birlikte 1547'de 14000 akça, 1572'de 8000 akçadır. Bunun ne kadarının dokuma ile ilgili olduğunu tesbit edemiyoruz. Ancak buradan çıkardığımız sonuca göre dokumacılık sadece şehirlere mahsus değildi. Mezraalarda konar-göçer bir hayat yaşayan, tarım ve hayvancılıkla uğraşan halk, boş zamanlarında tezgahlarında dokuma da yapmaktaydılar.

Resm-i çukur Adana Sancağı'nda sadece burada geçmekte, kanunnâmelerimizde de bu vergi hakkında açıklama bulunmamaktadır. Dokuma tezgahlarının yarısı toprağa açılan çukura gömülmekte olduğundan resm-i çukur deyimi doğmuştur. Resm-i çukur-ı cullahân (=çukahân) deyiminin kısaltılmış şekli olarak kullanılmaktadır. I. Selim Kanunnâmesinde ise

" bazı yerlerde resm-i camus ve resm-i çukur akçesi defterlerde yazılmıştır, ekserisi Adana eyâletindedir, heman defter mucebince alınub ta'yin olunmaz" denilmekte, fakat miktarı açıklanmamaktadır (Pulaha- Yücel 1987: 49). Sis Mufasssalı'nda bu verginin "mahsûl-ı çukur-ı cüllâhân" olarak geçtiğini ve her dokuma çukurundan 2 akça

olmak üzere yılda 800 akça gelir sağlandığını görmekteyiz (Kurt 1991: 181). Kemah Sancağı'nda 1516 yılında her cüllah kuyusundan 2 Osmanlı akçası değerinde olan 6 karaca akça alınıyordu (Miroğlu 1990: 194).

Dokuma tezgahlarında pamuk ipliğinden yapılan dokumalar daha çok giyecek olarak iç ihtiyacı karşılamaktaydı. Sis Sancağı'nda Lemberd Kalesi'nde sof tezgahları bulunduğu tahrir kayıtlarından anlamaktayız (TD.150: 18b). Ancak Adana'da sof üretimi yapıldığına ilişkin bir belge görülememiştir.

Bunun yanısıra keçi kılından çul, çuval ve çadır dokunmaktaydı. O dönemde bu tür ev eşyalarının da hayatî öneme haiz olduğu açıktır. Hayvan koşum takımları dokunan dükkânlara daha çok şehir merkezlerinde rastlamaktayız. Adana'da Büyüksaat'ın yanında bugün Bakırcılar Çarşısı denilen Ramazanoğulları vakıf çarşısında iki tane de müytâb dükkânı bulunuyordu. Kınık nâhiyesinde hayvan koşum takımından palanları hazırlayan palanduzân dükkânlarından yılda 1000 akça sağlanmaktaydı.

XVI. yüzyılda dokuma sanayiine paralel olarak boyahaneler de önemli bir gelir kaynağı idi. 1525 yılında Adana'da 25000 , Ayas'da 2900 , Kınık kasabasında 6000 Halebî akça boyahâne geliri bulunmaktaydı. 1536 yılında boyahâne gelirleri aynı kalmış olmasına rağmen (Kınık'da 6950 akça) para birimi Osmanlı akçasına dönüştürüldüğünden boyahâne gelirleri de % 250 oranında arttırılmış olmaktadır. 1547 tahririnde Adana boyahânesinin yıllık geliri 30000 akçaya yükselirken, Ayas'ınki 1000 akçaya, Kınık boyahânesinin geliri de 6800 akçaya düşmüştü (TD.254: 25). 1572 yılında ise Adana boyahânesinin geliri 35000, Ayas boyahânesi geliri 1500, Kınık boyahânesi geliri 7000 akçaya yükselmiştir. 1572 yılında Sarıçam nahiyesinin Tüylü mezraasında 2425 akça boyahâne geliri sağlanmaktaydı.

Adana'daki boyahânenin yıllık geliri 35000 akça iken dokuma sanayiinde özel bir öneme sahip olduğu anlaşılan Diyarbekir boyahânesinin yıllık geliri 213.617 akça idi. Buna karşılık Kayseri boyahânesi 45000, Maraş boyahânesi

ise 25000 akça gelire sahipti (Kurt 1990c: 194). 1525 tahririnde Bayındır kasabasında geçen 210 Halebî akçalık "hasıl-ı karaboya" gelirinin boya sanayii ile ilgili olmalıdır. Bu boyahânelerin dışında halkın ufak çapta iplik boyama işlerini kendi imkânları ile gerçekleştirmekte olduklarını da kabul etmek gereklidir (İslamoğlu-İnan 1991: 198).

TABLO VII : Adana sancağı boyahâne gelirleri (akça).

BOYAHANE	1525 (Halebî)*	1536 (Osmanlı)	1547 (Osmanlı)	1572 (Osmanlı)
Adana	25 000	25 000	30 000	35 000
Sarıçam	-	-	-	2 425
Ayas	2 900	2 900	1 000	1 500
Kınık	6 000	6 950	6 800	7 000
TOPLAM	33 900	34 850	37 800	45 925

* 1 Osmanlı akçası 2,5 Halep akçası değerindedir.

Şehir merkezlerinde bulunan ma'sara denilen mengenehânelerde zeytin ve susam yağı çıkarılıyordu. Adana merkezde bulunan iki ma'saradan birisi Ramazanoğulları vakfına aitti ve yılda 2000 akça gelir getirmekteydi. 1572 yıllarında bu ma'sarada yağ var iken haricden yağ getirilip satılması vakfa zarar verdiği için yasaklanmıştı. Yılda 3500 akça hass geliri olan pamuk yağı ma'sarası ise mukata'a yoluyla işletilmekteydi. 1572 yılında ma'saralardan Ayas'da 100 akça, Kınık'da ise 550 akça gelir elde ediliyordu. 1547 tahririnde Adana şehir merkezinde "Mahsul-ı mukata'a-i revgan-ı penbe ve dunbe" başlığı altında 3000 akça kayıtlı idi. Bu ifâdeden pamuk yağı çıkarılan atölyede aynı zamanda hayvanî yağ da işlendiği sonucuna varmaktayız. 1525 yılında Adana pamukyağı ma'sarasının yıllık geliri 6000 Halebî akça idi. Ayas kasabasında "Ma'sara-i siyrec" başlığı ile kayıtlı susam ma'sarasından yılda 1500 akça gelir sağlanmaktaydı. Bu tarihte Adana'ya bağlı olan Bayındır (bugünkü Bahçe)'de bulunan susam yağı atölyesinden ise 2100 akça elde ediliyordu. Kınık kasabasında bulunan Kızıl Ali oğlu Balluca isimli birisinin mülkü olarak kayıtlı susam ma'sarasından da yılda 1000 akça vergi alınmaktaydı. Bu

ma'sara için bundan sonraki tahrirlerde mülkiyet belirtilmeden ma'sara vergisi yazılmakla yetinilmiştir (TD.450: 357- 358).

TABLO VIII: 1572 yılında sanayi kuruluşlarından sağlanan gelirler.

NAHIYE	Boyahâne	Şem'hâne	Debbâğhâne	Ma'sara	Demir Küresi
Adana	35 000	2 000	-	3 500	-
Sarıçam	2 425	-	-	-	22 000
Ayas	1 500	-	400	100	-
Kınık	7 000	-	2 700	550	-
TOPLAM	45 925	2 000	3 100	4 150	22 000

2. Madencilik ve maden işçiliği

"Küre" maden ocağı anlamında olup, maden işçisine ise "küreci" denmektedir. Aynı anlama gelmek üzere "kân" ve "kancıyân" kelimelerinin kullanıldığını da görmekteyiz. "Ahen" ise Farsça'da demir, "ahengerî" demircilik anlamındadır.

1519 yılında Karaisalı'da Ennahşa kalesinden sonra yer alan "Küre-i ahen" geliri yaylakda bulunan Geden mezraasında bulunmaktadır (TD.69: 259). Buradaki bilgiye göre 30 adet demir küresinden, beher küreden 600 akça hesabı ile yılda 18000 Halebî akça vergi alınmaktaydı.

1526 yılı tahririnde madenocağı geliri şehir gelirleri içerisinde gösterilmişti (TD.450: 13). Buradaki açıklamaya göre demir madeni Geden dağında Keliboz, Gökkaya, Kilidsik ve Keder isimli yerlerde çıkarılmaktadır. Yılda 52 küre (ocak) işlemektedir. Her yakılan ocak için 600 akça alınmakta ve böylece yılda 31200 Halebî akça gelir elde edilmekteydi.⁽¹²⁾ Osmanlı akçası cinsinden ifade edersek maden ocaklarının yıllık geliri 12480 akça idi. Geden dağındaki demir madeni ocağının 1536'daki geliri 15000 Osmanlı akçası olmuştu.

1547 yılında 22000 akçaya yükselen maden ocağı geliri (TD.254: 172) 1572 yılına kadar aynı kaldı.

1572 tahririnde Sarıçam nâhiyesinde bulunan Geden ile Turgud Alanı mezraaları birlikte yazılmış ve yeri ahen küresi olduğu mahaldir diye tarif edilmişti (TD.114: 79a). Mahsul-ı kürehâ-yı âhen başlığı altında ise demir madeni ocaklarının yeri Geden Dağı olarak gösterilmiş ve demir işçiliği ile birlikte yılda 22000 akça gelir kayıd edilmiştir (TD.114: 82b).

Kars-ı Maraş (Kadirli) Sancağı'nda yıllık 200.000 akça geliri Padişah hassı olarak tahsis edilmiş olan maden ocağında Cemaat-i Kânciyân diye isimlendirilen 366 kişi çalışmaktaydı (İD.290: 25b- 27b). Burada madencilerin bazı vergilerden muaf tutuldukları belirtilmiş olmasına rağmen Adana'daki işletim sisteminin uygulandığını gösterir açık bir kayıt bulunmamaktadır. (13)

1692 yılında 25 Şaban 1103 tarihli Emr-i Hümâyûn ile timar gelirleri yeniden düzenlendiği sırada maden ocağının geliri de padişah hasları arasına alındı (TD.114: 82b). Bu kayıttan maden üretiminin en az XVII. yüzyıl sonuna kadar devam ettiğini anlamaktayız.

3. Tuz üretimi

XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda tuz üretimi önemli bir gelir kaynağı olduğu gibi (Güçer 1963) Ayas tuzlası da bölgenin önemli gelir kaynağı idi. Kilisecik köyünde bulunan tuzlada 1521 tahririnde kaç kişinin görevli olduğu belirtilmemiş, senede 60000 Halebî akça hâsıl yazılmıştır (TD.110: 100). Üretilen tuzun 1/3'ünü tuzcular almakta, 2/3'ünü devlete vermektedirler. 1525 yılında Ayas tuzlasının mirî geliri 270.000 Halebî akçaya yükseldi (TD.450: 299). 1525 yılında tuzlada 167 kişi tuzcu olarak görev yapmaktaydı. Bu 167 kişiden birisi

imam, birisi ise sipâhizade olup Ramazanoğlu Kubad Bey'in nökeri idi. Tuzculardan bir kısmının aynı zamanda ziraatle uğraştıkları isimlerin altındaki "nim" ve "bennak" kayıtlarından anlaşılmaktadır. 1536 yılında ise 273.333 Osmanlı akçası oldu. Ayas tuzlasında 1572 yılında 441 tuzcu çalışmakta ve kanun gereği ürettikleri tuzun 1/3'ünü hizmetleri karşılığı olarak almaktaydılar. Bu hassa tuzcular avarız vergilerinden ve resm-i hâne vergisinden de muaf ve müselleme tutulmuşlardı. Tuzlanın hass-ı şahî olan geliri yılda 400.000 akça idi. Mufassalda kâtip hatasından olmalı bu gelir 40000 akça gösterilmiştir. Gerek icmâlde gerekse 1547 tarihli mufassalda bu gelir 400.000 akça olarak gösterildiğinden hesaplamalarımız 400.000 akçaya göre yapılmıştır.

4. Ticaret

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Adana, canlı bir ticaret merkezi idi. Hindistan'dan gelerek Basra, Bağdat, Diyarbakır üzerinden İstanbul'a giden yol Misis ve Adana köprülerini geçerek Adana'ya ulaşıyordu. Buradan İç Anadolu'ya açılan tek kapı ise Külek Boğazı idi. İşte bu uluslararası yol bir önceki yüzyıldaki kadar canlı olmasa bile ticarî önemini korumaya devam ediyordu. Bu transit ticaretten Misis köprüsünden ve Adana köprüsünden geçerken bâc alınmaktaydı. Tarsus- İstanbul tarafından gelen ticaret eşyasından ise Tarsus Kapısı denilen batı girişinde bâc alınıyordu. İlk zamanlarda Külek Boğazı'nda alınan bâc bid'at olduğu gerekçesiyle yasaklanmıştı.

1519 yılında Tarsus sancağına bağlı olan Külek Boğazı'nda, Memlukler zamanında üç yerde bâc alınmaktaydı. Kul ve cariyeye geçse her nefere 6'sar Halebî akça, kumaş, yiyecek ve diğer yüklerden her deve yükünden 6'sar; at yükünden 4'er; eşek yükünden 2'ser Halebî akça bâc alınıyordu. Osmanlılar Kusunlu ve Karaisalı'da alınmakta olan bâcları kaldırdı, Külek kalesinde alınmakta olan bâcda da indirim yaptı. Bu tarihten sonra kul ve cariyeye için kişi başına 4'er akça; deve yükü için 4, at yükü için

2, eşek yükü için 1 Halebî akça alınacaktı. Bac alım noktası Külek kalesinden anaru Akköprü yakınında yollar ayrıldığı yer olarak belirlendi. Satılmak için deve ve at geçse deveden 4 akça, attan 2 akça bâc alınacaktı. Külek kalesinde yaşayan gayrimüslimler eskiden beri kale muhafızlığında buldukları ve Külek kalesi bâcının alınmasına yardım ettikleri için muaf yazıldıklarından cizye, resm-i duhan vermeyeceklerdi. Külek bâcı "ber vech-i tahmin" senede 100.000 akça olarak padişah hassına ayrılmıştı (TD.69: 518).

Tarsus'a ait 1519 tarihli Kayıtbay Sultan Kanunnâmesinde bal ve yağ ve peynir yüklerinden ve sayir hububat ve fevakih (meyve) yüklerinden 2'ser Halebî akça bâc alınması istenilmekteydi (TD.69: 272). Kanunnâmeye göre Adana köprüsünün bâcı, şehre satılmağa gelen ticaret eşyasından ve transit geçen deve ve at ve katır yükünden birer akça olarak alınmaktaydı.

Ticaret için bir yerden bir yere götürülen celeb devesinin sürüsü için 4'er akça, koyun sürüsünden ise yüz koyuna 10 akça bâc alınıyordu. Sancak reayasının sürülerinden bâc alınmadığı halde başka sancaktan olup yaylağa veya kışlağa giden taifeden her hânedan ikişer akça alınmaktaydı. 1547 tahririnde de aynı uygulama görülür. 1547'de satılmak için getirilen kul ve cariyeye için de kişi başına 4'er akça alınması istenilmektedir.

1547 ve 1572 Kanunnâmelerine eklenen son bölüm "Kanun-ı Bac-ı Adana" başlığını taşır. Buna göre köprü geçmeyip şehirde satılan ticaret eşyasından, bazarda satılmağa gelen keçe ve kepenek ve halı ve zeytinyağı ve gön ve ince deri (sahtiyan) gibi mallardan her yük için ikişer para alınması istenilmektedir. Bir denk yani yarım yük olsa bir Osmanî , daha az olsa 40 akça için 1 akça bâc alınacaktır. Pazara bez getirip satanlardan her yük için iki para, bir denk için 1 para, yarım denk yani 4 top bez için ise bir Osmanî (bir akça) alınacaktır. Yağ ve peynir için deve yükünden birer para; at ve katır yükünden birer

Osmanî alınmaktadır. Kul ve cariye satışında ise iki para alandan; iki para satandan alınacaktır.

Asıl kanunnâmeye 1547 tahririnde eklenen ve 1572 tahririne de aynen geçen bu Adana Bâcı bölümü kanunnâmenin içerisinde yazılı vergi oranlarını arttırmaktadır. Kanunnâmede her yükden birer akça alınması istenilmişken bu ek kanunnâmede bu miktarın yağ ve peynir için birer para, bunun dışındaki deri, zeytinyağı, bez gibi mallardan ikişer para olduğu görülmektedir. Kanunnâmede bir paranın iki Osmanlı akçasına denk olduğu bildirildiğine göre asıl kanunnâme aynen tekrarlandığı halde ek kanunnâme ile % 100 oranında bir zam yapılmış olmaktadır. Geçerli para birimi olarak akça kullanıldığı halde burada verginin para ile ifâde edilmiş olması da dikkat çekicidir. Kul ve cariye satışından alınan vergi ise değişmemiştir.

1572 yılında Adana köprüsü bâc'ı 40000 akça idi. Adana'ya gelen pamuk, pamuk ipliği ve kirbas (dokuma) yüklerinden ise 30000 akça bâc alınıyordu. Adana köprüsü için ikinci bir bâc daha görülmektedir. Bu ikinci bâcın "iki canibden gelen yükden ve koyun sürüsünden alınacağı belirtilmiş ve yıllık gelir 31000 akça yazılmıştır.

Misis köprüsü bâcı ise 1526 yılında 21000 Halebî akça (8400 Osmanlı akçası) idi (TD.450: 105-106). 1530 yıllarında köprü bâcı 21000 Halebî akçadan 40000 Osmanlı akçasına yükselmiştir (TD.969: 44- 45). 1536 yılına gelindiğinde bu 40000 akçalık gelirin o sırada Adana Sancakbeyi olan Piri Bey'in oğlu İbrahim Bey'e zeâmet olarak verildiğini görmekteyiz (TD.177: 96). 1547 tahririnde 50000 akça olan köprü bâcı artık paşa ünvanı taşıyan Piri Paşa'ya has olarak verilmişti (TD.254: 106).

Misis Köprüsü bâcı deve yükünden üç akça, at ve katır yükünden ikişer akça defterlerde kayıtlı idi. Kanunnâmede yazılı olmamasına rağmen eşek yükünden bir akça ve Adana köprüsünde yazıldığı gibi ticaret amacıyla gelip geçen hayvan sürüleri için birtakım vergiler de alınmaktaydı.

Kanunnâmede olmayan bu vergilerin alınmasına Çerakise (Memlukler) zamanından ve Osmanlı fethinden beri alınmış olması yasal dayanak olarak gösterilmiştir. Mehâyif müfettişi denilen geniş yetkiler ile İstanbul'dan gönderilmiş bulunan kadı, bölgede 1547'den önce yaptığı teftişde bunu kanuna aykırı görüp yasakladığında Misis köprüsü bâcı da 20000 akçaya düşmüştü. Böylece sancakbeyinin geliri 30000 akça eksilmiş olduğundan durum padişaha şikayet edilmiş ve İstanbul'dan gelen olugeldiği üzere alına emrini sancakbeyi işine geldiği gibi yorumlamış ve fiilî uygulamada bâc resm-i arus gibi bazı vergilerle birlikte 70000 akça olarak bağlanmıştır (TD.114: 45a). Bu 70000 akçanın 1572 yılında Sis Sancakbeyine has olarak verilmekte olduğunu hasları incelerken göreceğiz.

Adana şehir merkezinde un, buğday ve arpa, sabun, kuru üzüm ve incir, pamuk gibi ticaret eşyalarının topluca satıldığı kapan veya han denilen hususî çarşılar bulunmaktaydı. Bu kapanlardan dördü Ramazanoğulları vakfına aitti ve Bakırcılar çarşısı içerisinde bulunan 186 bakkal ve attar dükkânının, 14 fırının yer aldığı Ramazanoğulları'nın meşhur 8 kapılı vakıf çarşısına açılmaktaydı. Bunların karşısında yer alan kapalı çarşı da aynı vakıf tarafından yaptırılmıştı ve içerisinde bulunan 51 aded manifatura dükkânından yılda 11000 akça kira geliri sağlanmaktaydı. 8 kapılı vakıf çarşısının geliri 1540 yıllarında 117050 akçayı bulmaktaydı (ED.538: 2b). Çarşı bugünkü modern işhanları gibi işyerleri, hamamı, mescidi, çeşmesi, hanı ve ahırını ile tam bir külliye oluşturuyordu.

Şehirde Şehabeddin Hanı, Gülpaşa Hanı, Kantaroğlu Hanı, Yeni Han gibi hanlar bulunduğunu yine vakıf kayıtlarından öğrenmekteyiz.⁽¹⁴⁾ Sûk-ı atîk (Eski Çarşı) diye anılan çarşının tam yeri belirtilmemiştir.

Memluklar zamanında köylerde pamuk satılması yasaklanmıştı. Köylü ürettiği pamuğu pamuk kapanına getirecek ve kapanda satışı yapılacaktı. Bu yolla vergi

kaybı önlenmekteyse de halk büyük zorluklara uğramaktaydı. Halkın şikâyeti üzerine bu usul kaldırılınca pamuk kapanının geliri 70000 akçadan 15000 akçaya düşmüştü. Bu sefer de İstanbul'a yakınan, bu gelir kendisine hass olarak verilen Adana Sancakbeyi Piri Bey oldu. Sonunda pamuk kapanının geliri 20000 akça olarak tesbit edildi. Yeni emir gereği kendi isteğiyle getirenden vergi alınacak, ancak köylü pamuğunu kapana getirmek için zorlanmayacaktı (TD.254: 6).

Adana şehir merkezinde pamuk ipliği satışı yapılan ayrı bir pazar bulunmakta ve buradan yılda 16000 akça Sancakbeyine hass geliri sağlanmaktaydı. Çiğit denilen pamuk tohumundan yağ elde eden fabrikanın yılda 3500 akça gelirini mukata'a yoluyla Sancakbeyi almaktaydı (TD.114: 7b). Transit olarak Adana'dan geçen pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu dokumadan (kirbas) alınan 30000 akçalık bâc geliri de Sancakbeyine aitti.

Şehirdeki ihtisab ve hakk-ı bisat gelirinin 43000 akça olması da Adana'daki canlı ticaretin bir delilidir. İhtisab, ölçü ve tartı aletlerinin damgalanması ve verilen narhın uygulanması ve bununla ilgili cerimelere verilen para cezalarının alınması gibi belediye hizmetleri olup, bu işi yapan kimselere de muhtesib denilmekteydi (Kazıcı 1987: 144).

1572 yılında Kınık'daki 20000 akçalık "bâc-ı bazar-ı siyah" geliri 186 vergi nüfusuna sâhib bir kasaba için son derece yüksektir. Bunun sebebi de Kınık kasabasını anlatırken açıkladığımız gibi burada büyük bir pazar kurulmasıyla ilgilidir. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre (1935, IX: 342) İsneyn pazarı diye anılan bu pazar yerinde haftada bir gün 20- 30 bin Türk ve Türkmen ve çoban ve ihtiyar ve genç toplanıp büyük çapta alışveriş ederlerdi. Burada bulunan 1000'den fazla dükkânın 200'ü yerli esnafa aitti. Pazar yerindeki dükkân sahiplerinden 1521 tarihinde 2'şer Halebî akça vergi alınıyordu (TD.110: 4). Seyyahımızın açıkca belirtmemesine rağmen burada bölge

çapında bir panayır kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu panayırdaki konar-göçer nüfusun Adana, Dörtyol, Antep, Maraş ve Haleb tüccarıyla buluşturularak mal alışverişinin sağlandığını tahmin etmekteyiz. Kınık kasabası boyahânesi, ma'sarası, çeşitli sanat atölyeleriyle de dikkati çekmektedir.

Ayas iskelesi XVI. yüzyılın başında canlı bir ithalat ve ihracat iskelesi olmak özelliğini korumaktaydı. 1521 yılında Ayas iskelesinden yapılan ticaretle ilgili ayrı bir kanunnâme düzenlenmişti (TD.110: 3). Kanunnâmede dışarıdan deve ve at yükü ile şehre getirilen pamuktan altışar Halebî akça, meyve, bal, yağ, pekmez, üzüm, incir, pirinç gibi yiyeceklerden ise her yükden ikişer Halebî akça alınması istenilmektedir. 1521 yılında 23 bekâr, 232 evli vergi nüfusunun yaşamakta olduğu Ayas kasabasında iskele gümrüğünden 50000 Halebî akça gelir sağlanmaktaydı (İD. 109: 67; TD.110: 97).

XVI. yüzyılda pamuk sadece yurt içinde tüketilmiyordu (İnalçık 1986: 557). Ayas (Yumurtalık) iskelesinden yurt dışına önemli ölçüde pamuk ihrac edildiğini görmekteyiz. Nitekim 1521 tarihli Ayas İskelesi Kanunnâmesi'nde pamuk ihracatının ne şekilde yapılacağı açıklanmıştı. Diğer ihracat mallarında Müslüman tüccarlar için vergi indirimi yapıldığı halde pamuk ihracında yapılmaması ilginçtir. Ürünün iyi olduğu yıllarda Adana pamuğunun İzmir limanından ihrac edildiği görüşü (İnalçık 1986: 558) ise yukarıdaki bilgiler ve o zamanki yol durumu göz önüne alınırsa oldukça zor görünmektedir.

Ayas iskelesinden 1521 yılında ihrac edilen pamuk balyaları için tüccardan 99'er Halebî akça alınmaktaydı. Burada kullanılan ağırlık biriminin pamuk için kantar olduğunu tahmin edebiliriz. Nitekim 1571 yılında Trablus iskelesinden ihrac edilen pamuğun kantarından [56 kg] 104'er akça gümrük, 1'er akça resm-i kapan ve 1'er akça da resm-i kalem olmak üzere 106 akça alınmaktaydı. Pamuk ipliği için alınan vergi de aynı oranda idi (Barkan 1943:

212). 1521 yılında para biriminin Halebî akça olduğu hatırlanacak olursa 1571'de alınan gümrük vergisi hayli artmış olmaktadır. Diğer ticaret mallarında yerli tüccardan % 2 gümrük alındığı halde pamukta bir indirim yapılmıyor, onlardan da kefere tüccarından alındığı gibi % 5 gümrük alınıyordu. Bu durum Hindistandan gelen pamuklu dokumalar karşısında varlığını korumaya çalışan yerli dokuma sanayiinin hammadde ihtiyacını sağlamakla ilgili bir tedbir olarak düşünülebilir (İnalçık 1980: 12).

Bir balya pamuk ihracında alınan 39,6 Osmanlı akçası (125 Halebî) vergi oldukça yüksek bir vergidir (TD.110: 3). XVI. yüzyıl başlarından itibaren Hindistan pamuğu ve pamukluları Osmanlı pamuğuna rakip olarak çıkmaya başlamıştır (İnalçık 1980: 11- 12). Bu sebeple olmalıdır ki XVII. yüzyılda pamuk harbî küffâra satışı yasak olan mallar listesine alınmış ve devlet pamuk ihracından aldığı yüksek vergiden vazgeçmiştir. (15)

1525 yılında Ayas iskelesi gümrük gelirleri 75000 Halebî akçaya yükselmişti (TD.450: 299). Mehmed Fakih mahallesinde oturmakta olan Halil oğlu Seydi Ahmed'in Ayas iskelesinde bulunan kantarda "kantarî" yani kantarcı olarak görev yapmakta olduğunu bilmekteyiz (TD.450: 297). İskelenin gelirinin yarım hissesinin Mısırlılar zamanında Mısır Sultanının menşuruyla Mehmed oğlu Mahmud'a verilmiş bulunduğu ve bu kişinin oğlu Yusuf'un dahi hisse tasarruf etmekte olduğu bildirilmişti (TD.450: 295). Bu iki kişi Mahmud Ağa mahallesinde oturmakta her ikisi de tuzculukla uğraşmaktadır. Yusuf aynı zamanda Sultan menşuruyla sipâhidir. 1525 tahririndeki bu kayda rağmen bundan sonraki tarihlerde gümrük gelirinden kimseye hisse verilmemiş ve gümrük geliri padişah hassına dahil edilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki ilyazıcının bu kişilerin ismi üzerine yazmış olduğu derkenar İstanbul tarafından kabul edilmemiştir. Ayas iskelesi gümrük geliri 1572 yılında 20000 akçadır.

Kıbrıs adasından şarab getirildiğinde her fıçı için 99 Halebî akça alınmaktaydı. Diğer mallar için de gerek

ithalatta, gerek ihracatta 100 akça için 5 akça yani % 5 gümrük eski kanunları üzere alınması istenilmektedir. Ayas iskelesinden ihrac olunan ticaret eşyalarından pamuktan başkası isim olarak belirtilmemesine rağmen Ayas'a dışarıdan getirilen ve bâc'a konu olan saydığımız yiyecek maddelerinin ihrac edildiklerini söyleyebiliriz.

Dikkat edilirse kanunnâmelerde sayılan ticaret eşyalarının çoğu yiyecek maddeleridir. Bunların içinde yağ, bal gibi yiyecekler yanında kösele ve ince deri (sahtiyan) satışının da önem taşıdığı anlaşılıyor.

1595 yılında yabancılara buğday satışı yanısıra arpa, ipek, balmumu, gön, sahtiyan, iplik gibi malları satışının da yasaklandığını görmekteyiz (Mühimme 73: 523). Frenk gemileri Ak Limon (Liman), Mustafalu, Od Kalesi, Ayas, Payas, İskenderun gibi limanlara gelmekte bu sayılan malları alıp gitmekte, vilâyette kıtlık olmaktadır. Bundan sonra Frenklere mal satılmayıp İstanbul'a gönderilmesi istenilmektedir.

İç ticaret için bazı mezraalarda haftada bir gün bazar kurulmakta ve genellikle Cuma günleri tercih edilmekteydi. Reaya Cuma namazına gelirken satacağı eşyalarını getiriyor, alacağını alıyor ve namazını kılıp evine dönüyordu. Sarıçam nâhiyesinde bulunan Tüylü mezraasında 6000 akçalık bâc-ı bazar ve hakk-ı bisat ve resm-i kassaban geliri vardı. Bu mezraa kaydının 1572 tahririnde Haric ez defter olarak verilmesinden Tüylü mezraasının yerleşim yeri olmaya başladığını anlamaktayız (TD.114: 86b). Hacılı nâhiyesinin Gemerek mezraasında kurulan Cuma pazarı da haric ez defter olup yılda 3740 akça geliri vardı. Yine Hacılı nâhiyesinde bulunan Gürgen Mezraası'nda Ordu-yı Hacılı Cemaatinin kurduğu pazardan 7794 akça bâc alınmaktaydı. Ordu-yı Sevindik Bey Cemaati'nin bâc-ı bazar geliri ise 1600 akça tutuyordu. Bütün bunlar ticarî faaliyetin şehir ve kasabalarla sınırlı kalmadığını merkezî mezraalarda halkın ticarî faaliyette bulunduğunu göstermektedir.

5. Mahsûl-ı Keştî

Keşt kelimesi Farsça'da ekin, tarla anlamında, Arapça'da ise gemi anlamındadır. Tahrir defterlerinde pek kullanılmayan bu gelir kaynağının ne anlama geldiğini ancak 1526 tahririnde geçen gemi anlamına gelen sefîne kelimesini gördükten sonra tam olarak tesbit edebildik (TD.450: 84). Bu gemiler Seyhan ve Ceyhan nehirleri üzerinde ulaşımı sağlamakta, genellikle bir yakadan diğerine yük ve insan geçirmek amacıyla kullanılmaktaydı. Yüregir nâhiyesinin bir kışlak yeri olduğunu düşünürsek hayvan sürülerinin de bu gemi veya sallarla geçirilmekte olması son derece mantıklıdır. Aksi halde Misis veya Adana köprülerine kadar gitmek ve köprüden geçişte bâc ödemek gerekecektir. Bu bakımdan bu gemilerin belki de esas fonksiyonlarının hayvan nakli olduğunu söyleyebiliriz. Arvanid sancağında resm-i geçüd adıyla alınan vergi de aynı amaçla alınıyor olmalıdır (İnalçık 1987: XXXI). Defterdeki mahsûl-ı keştî gelirinin toplamı 20040 akçadır. Bunun 8880 akçası Yüregir nâhiyesinde Tekürşan, Eski-basreyn mezraalarındaki gemilerden sağlanmaktaydı. Hass-ı cedîd olan Tekürşan mezraasının 6600 akçalık gemi geliri burasının önemli bir geçit noktası olduğunu göstermektedir. Hâsılviranı mezraasındaki gemi ise artık işlemediğinden gelir yazılmamıştır.

Sarıçam nâhiyesinde Akviran yakınlarındaki Ekiz mezraasında 800 akçalık mahsûl-ı keştî geliri mezraa gelirleri arasında gösterilmişti. Dünderlı nâhiyesinde Boztahta mezraasındaki 800 akçalık gemi vergisi padişah hassına dahildi. Bedirhan mezraasında 1500 akça mahsûl-ı keştî geliri Hacı'nın Ahmed ve Mehmed adlı oğullarının tımarına katılmıştı. Bakırözlü ve Kılıçlıköy mezraalarının 1500 akça ve Yunaktaşı mezraasının 800 akçalık geçit vergisi 1547 tahririnden sonra alınmaya başlamıştı (TD.114: 104b).

TABLO IX: 1572 ve 1547 tahrirlerinde mahsül-ı keştî geliri (akça olarak).

Sıra No	Nahiye Adı	Mezraa Adı	TD.114	TD.254 (1547)			
			(1572)	H.Cedid	H.Mirl.	Timar	Toplam
1	Yüregir	Tekürşan	6 600	6 600	-	-	6 600
2	"	Eskibasreyn	2 200	-	2 200	-	2 200
3	"	Hâsıl Viranı	Hâlf	-	-	-	Hâlf
4	Sarıçam	Ekiz	800	400	-	-	400
5	Dündarlı	Boztahta	800	400	-	-	400
6	"	Bedirhan	1 500	-	-	900	900
7	"	Bakırözlü	1 500	-	-	-	-
8	"	Yunaktaşı	800	-	-	-	-
9	Berendi	Kürnek	940	-	940	-	940
10	Kınık	Ağcataş	2 950	500	-	-	500
11	"	Basbus	450	400	-	-	400
12	"	Meyâdin	1 500	-	-	2 000	2 000
T O P L A M			20 040	8 300	3 140	2 900	14 340

Berendi nâhiyesinde Kürnek mezraasında 940 akça; Kınık nâhiyesinde Ağcataş mezraasında 2950 akça, Karacaviran yakınındaki Basbus mezraasında 450 akça, Meyadin mezraasında ise 1500 akça Ceyhan nehrinden geçişden sağlanan mahsül-ı keştî geliri bulunuyordu.

1547 tahririnde birisi halî 10 geçid noktasından 14340 akça gelir sağlanıyordu. Bunun 8300 akçası padişah hassı, 3140 akçası mirlivâ hassı, 2900 akçası ise timar geliri idi.

D. VERGİLER

1516 yılında Adana Osmanlı hakimiyetine geçtiğinde Osmanlılar yönetimde bulunan Ramazanoğulları sülâlesini değiştirmedikleri gibi Memluk kanunlarını da değiştirmemişlerdi. 1519 yılına kadar yeni bir tahrir de yapmadılar. 1519 tarihini taşıyan ilk tahrir defterinde vergiler

Sultan Kayıtbay Kanunu üzere alınmakta idi. Şimdi vergi gelirlerinde en önemli yeri tutan resm-i hânedan başlayarak Adana sancağında alınan vergileri inceleyebiliriz.

1. Resm-i Hâne

1519 tarihli ilk tahrir defterinde evli olan bütün reayadan yılda resm-i hâne adı altında 140 Halebî akça vergi alındığını görmekteyiz. Bu verginin dışında resm-i çift, resm-i bennak gibi vergiler alınmamaktadır. Resm-i hânenin Osmanlı devletindeki resm-i çifte karşılık olduğu anlaşılıyor (İnalçık 1959: 583). Resm-i hâne sadece Müslümanlardan değil gayrimüslimlerden de alınmaktaydı. Gayrı müslimler, bu vergiden ayrı olarak cizye de ödüyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğunda çift resmi değişik zaman ve yerlere göre 22 akça ile 70 akça arasında alınmıştı (Barkan 1980: 790). Sis (= Kozan) sancağında resm-i hâne miktarı kanunnâmede 28 akça olarak tayin edildiği halde uygulamada bazı istisnalar dışında 32 akça olarak alındığı anlaşılmaktadır (Kurt 1991: 153). Diğer komşu sancak olan Kars-ı Maraş (Kadirli) sancağında ise Rum Eyâleti (Sivas-Amasya) kanunu uygulanmakta resm-i çift, resm-i bennak vs. alınmaktadır. Güneydeki Üzeyir sancağında ise bazı nahiyelerde resm-i çift, bazı nahiyelerde resm-i hâne alınıyordu. Bu farklılıkların kaynağı tamamen Osmanlı öncesi uygulamalar olarak görülmektedir.

Adana'da 1519 yılında Kayıtbay Kanunu gereği her evli erkekden 140 Halebî akça alındıktan başka bazı yerlerde tam çift tasarruf edenlerden âdet-i mirahuriyye diye her yıl 10 kile arpa [222 kg] ve yarım çiftlik yer tasarruf edenlerden 6 kile arpa [133,2 kg] alınmaktaydı. 1519 yılında Adana sancağında bulunan 5891 hânedan 823880 Halep akçası tutarında resm-i hâne alınmaktaydı (Bkz. Tablo IX). Bunun dışında Adana kazasında âdet-i mirahuriyye olarak 4398 kile arpa alınıyordu. Adana'nın diğer kazalarında ise âdet-i mirahuriyye alınmamaktadır. Adana

kazasında da bazı cemaatler âdet-i mirahuriyye ödemiyorlardı. Adana kazasında görülmeyen resm-i ganem, öşr-i şıra ve bâd-i hava vergilerine, âdet-i mirahuriyye alınmamış olan Karaisalı kazasında rastlamaktayız. Camusları olan reayadan her camus başına 8'er Halebî akça aldıkları gibi imamlardan bile vergi alınmaktaydı. Adet-i mirahuriyye alınan cemaatlerden bâd-i hava alınmamış olması ve bu 3 vergi dışında vergi görülmeyişi tamamen Osmanlı öncesi Memluk kanunlarıyla ilgili olup Osmanlılar tarafından aynen uygulanmıştı.

1521 tarihli mufassalda ise resm-i hâne yerine akça-i kavm adı altında bir vergi alınmaktadır. Bu vergiyi toplayan kimseler hep eski bey'ler veya beyzâdelerdir (TD.110 : 1521). Göçeri oğlu Hamza Bey ve Şeyh Ali Bey, Kınık ve Berendi nahiyelerinde en çok akça-i kavm toplayan beylerdir. Bu beyler yılda 132 akça resm-i hâne karşılığı olmak üzere akça-i kavm almaktaydılar. Özellikle Kınık kasabasında ve Üzeyir (Dört Yol) sancağında görülen akça-i kavm vergisinde akça-i kavm bazen o köyün hâne sayısından fazla olabilmekteydi. Akköprü köyü 39 hâne olduğu halde Kınık Bey'i Göçeri oğlu Hamza Bey'e 45 hâne âdet-i akça-i kavm ödenmekteydi (TD.110: 62). 21 hâneli Tekür Kırdı köyünde ise kavim hânesi 17 idi. Köyde hisse sâhibi olan Sadullah Fakih köyün 3200 akçalık öşrünün 1600 akçasını almakta kavim akçasına karışmamaktadır. Bazen köyün bütün hânelerinin bir Bey tarafından toplanmadığı da oluyordu. 12 hâneli Başgetüren köyünün sadece 5 hânesi Şeyh Ali Bey'e aitti (TD.110: 101). Mahallî beylerin nüfûzunun oldukça kuvvetli bir şekilde hissedildiği bu 1521 tahriri Memluk timar sistemini yansıtmaktadır ve 1525'den sonra bu uygulamaya son verilecek, mahallî beylerin de etkisi giderek azalacaktır.

Kınık nahiyesinin Kurudere köyünde (TD.110: 81) ise değişik bir uygulamayla karşılaşmaktayız:

"Bunlardan gayri zikr olunan tayifeden sâl-be-sâl çift hakkı deyu iki kile buğday ve otuziki kile arpa ki Maraşî bir mekük olur Bayındır İline Bey olan Ebulkasım Bey alub tasarruf eder. Ali Bey hıdmetleri cânibinden verilmiş, timarcadır deyu"

Bayındır bugünkü Bahçe ilçesi çevresidir. Ali Bey ise yukarıda adı geçen Şeyh Ali Bey olmalıdır. 1525 yılında Adana'da toplam 8810 hâne olmasına rağmen 11185 avarız hânesi tesbit edilmişti (TD.450: 1). Bu ise Adana'nın ekonomik açıdan refah içerisinde olduğuna delil kabul edilebilir. Nitekim Osmanlılarda avarız hânesi o yerin zenginliğine, halkın şehirli, köylü, göçebe ve muhacir olup olmadığına; dükkân, ev, tarla miktarına göre tayin edilir ve içinde 3, 5, 10 veya 15 evli kimse bulunabilirdi (Barkan 1979: 15). Avarız vergisi her zaman akça olarak alınmıyordu. 991/ 1583 yılında, her otuz hânedan bir müd zahire alınması, bunun da 1/3'ü un, 2/3'ünün arpa olması istenilmekteydi (Mühimme 44: 138). 1000/ 1592 yılında Haleb'de "hâne başına 88'er akça avarız" toplanması buyurulmuştu (Mühimme 70: 249).

Adana'da avarız hânesinin gerçek hâne miktarından çok olmasının verdiği sıkıntı bir yana halk resm-i hâne miktarının çokluğundan da yakınmaktaydı.

1525 yılı tahriri yapıldığı zaman Adana halkı "zıkr olan rüsûm bize çoktur, mütehammil olmayub edâsına kâdir değiliz" diye şikâyette buldukları gibi içlerinden bir kısmı İstanbul'a kadar giderek "izhâr-ı acz" ile bu verginin azaltılmasını talep etmişlerdi. Durum Kanunî Sultan Süleyman'a arz olduğunda yeni bir kanunnâme yayınlanarak resm-i hâne vergisinde indirim yapılmış ve bazı vergiler de kaldırılmıştır.

Bu yeni vergi ayarlamasından sonra 140 Halebî akça olan resm-i hâne 125 Halebî akçaya indirilmiştir. Bunun Osmanlı akçası karşılığı 50 akçadır. Bu vergi Müslim ve gayrimüslim bütün evli reayadan alınacaktır. Verginin yarısı Nevruz-ı Sultanî'de [Mart], diğer yarısı da son güz ayında [Kasım] toplanacaktır (TD.450: 2). Bundan böyle imamlardan imamlık ettikleri sürece resm-i hâne alınmayacaktır. Adet-i mirahuriyye adı altında alınan vergi kanuna aykırı olduğundan dolayı bütünüyle kaldırılmıştır. Resm-i camus da kaldırılmış bunun yerine

camusu satan ve satın alan kimselerden dörder Osmanlı akçası satış bedeli alınması kararlaştırılmıştı. Böylece halkın şikâyeti üzerine Memlukler zamanında 56 Osmanlı akçası tutarındaki resm-i hâne vergisi 50 Osmanlı akçasına indirilmiş ve 1572 tahririnde bile yine aynı miktar korunmuştur. Şurasını hatırlatmakta yarar görüyoruz: Adana halkının vergiden şikâyet için İstanbul'a kadar gittiği zaman, Çukurova'da Beğce Bey, Domuzoğlan ve Veli Halife'nin Safevî kökenli isyanları ile aşağı yukarı aynı tarihlere rastlar. Bu belgeler, Faruk Sümer'in bu isyanların sadece mezhep tahrikleriyle çıkmadığı yolundaki görüşünün (1963: 57) ne kadar haklı olduğunu kanıtıdır.

2. Resm-i mücerred

Resm-i mücerred kâr ü kisbe kâdir bekâr reayadan alınan bir vergi olup çoğu sancakta 6 akça olarak alınmaktaydı. Adana'da ise Memlukler zamanında alınmadığı için Osmanlı bu vergiyi almak istememiş ve bekârlardan vergi alınmamıştır. Özdeğer ise bazı sancaklarda resm-i mücerred alınmayışını çiftçilik ve hayvancılığın ailece çalışmayı gerektirmesi ve bekârların ayrı bir işlerinin bulunmayışı ile açıklar (1982: 93- 94). Sis sancağında resm-i mücerred 4 Osmanlı akçası olarak belirlenmesine rağmen uygulamada 1- 9 akça arasında değişkenlik göstermiştir. Ortalama resm-i mücerred ise 4 akçadır (Kurt 1991: 155). Tarsus'da bu verginin 4 akça, Kadirli'de ise 6 akça olarak alındığı görülmektedir (Kurt 1991: 156). Bizce bütün komşu sancaklarda resm-i mücerred alındığı halde Adana'da alınmaması ekonomik sebeplerle değil Osmanlı öncesi Memluklerin uygulamasının bu yönde olması ile ilgili olmalıdır.

3. Cizye ve harac

Cizye gayrimüslimlerden alınan bir başvergisi olarak tarif edilir. Cizye aslında gayrimüslimlerden alınan harâcî topraklar karşılığında o toprakları elinde bulunduran gayrimüslimlere tarh edilen kollektif vergi manasına gelir (Becker 1977: 200). Kanunnâmelerde çoğu zaman cizye ve harâc kelimeleri birbirinin eşanlamlısı olarak kullanılmıştır (TD.177 : 3) . Cizye ve harâc arasındaki anlam farkı tebarüz ettirilmek istenildiğinde arazi vergisine cizyetü'l-arz, baş vergisine de harâcu'r'ru'us denirdi (Nedkoff 1944: 608; Uzunçarşılı 1984: 321).

Harac, cihat sonu ele geçirilen ülkelerde yaşayan ehl-i kitab olup da İslâmiyeti kabul etmeyen arazi sahiplerinden alınan bir vergidir (Planhol 1957: 46- 47; Cin 1978: 34- 35). Harac iki kısma ayrılır:

a) Harac-ı ruus. Buna cizye de denir. Şahsî bir vergidir. Eli silah tutan sağlam ve reşit erkeklerden alınır.

b) Harac-ı arazî. Toprağın kendisine ve mahsulüne tarh edilen harâctır (Cin 1978: 34).

Cizye ve ispençe vergilerinin aynı olduğu ve Müslümanlardan alınan çift resmine karşılık olmak üzere gayri müslimlerden alınan bir vergi olduğu yolunda Barkan'ın öne sürdüğü görüşe (1980: 791) katılmak mümkün görünmemektedir. Beldiceanu'ya göre (1985; 59) Hristiyan çiftçiler Aydın, Kütahya, Menteşe, Kayseri gibi birçok Anadolu sancağında ispençe yerine resm-i çift öderken daha sonra her yerde resm-i çift yerine ispençe ödemek zorunda kalmışlardı. Ancak bu hüküm Adana ve bazı güneydoğu sancakları için doğru görünmemektedir:

Diyarbakır yöresinin son tahrirlerinde ispençe ve cizye iki ayrı vergi olarak alınıyordu: Birecik kazasının Ribat köyünde yaşayan 348 gayrimüslim, kişi başına 25'er akça olmak üzere 8700 akça ispençe ödedikten sonra 35080 akça da cizye vermekteydi (TD.96: 213b). Müslümanlardan

ise 50'şer akça resm-i çift veya 12'şer akça resm-i bennak alınıyordu. Gayrimüslimlerden iki ayrı vergi alınması Adana'daki uygulamanın aynıdır. Ancak Diyarbakır'da resm-i hâne yerine ispençe alındığı anlaşılmaktadır. (16)

Adana'da "ispençe" sözü hiç kullanılmaz, "harâc" ve "cizye" deyimleri geçer. Gayrimüslim reaya, Müslümanlar gibi 50'şer akça resm-i hâne ödedikten başka önceleri 48'er akça, sonraki tahrirlerde ise 60'ar akça da cizye ödemeye mecbur tutulmuşlardı. 1519 tahririnde gayrimüslimlerden 132'şer Halebî akçası resm-i hâne ve 50'şer Halebî akça cizye alınmaktaydı (TD.69: 669). Bir istisna olmak üzere 1521 tahririnde Kınık nâhiyesinin Davudî (Tavudi) köyünde yaşayan gayrimüslimlerin yılda birer altın cizye ödediklerini görmekteyiz (TD.110: 102). Bu durum ise cizye miktarının akça olarak değil de altın cinsinden ifâdesinden başka birşey olmasa gerektir. Çünkü bu dönemde bir altın da 50 -60 akça değerindeydi. (17)

Adana kanunnâmelerinde cizye konusunda şöyle denilmektedir:

"Ve kefereden dahi ellişer Osmanî akça alına - ki Haleb akçasıyla yüzyirmibeş akça olur- ve andan gayrı keferenin her müzevecinden ve mücerredinden Nevruz-ı Sultânîde ellişer Halebî akça cizye alına ve Kal'a-i Melvan ve El-Nahşa kâfirlerinden resm-i hâne alınmayub heman müzevecinden ve mücerredinden ellişer Halebî akça alına" (TD.450: 2).

Böylece 1526'larda uygulanan cizye miktarının 50 Halep akçası, yani 20 Osmanlı akçası olduğu görülür. Memlukler tarafından ele geçirilen Halep, Şam, Safed gibi topraklarda cizye miktarı 80 akça iken 1 altın 60- 70 akça arasında idi (İnalçık "Djizya": 578). Tavudu köyünde cizyenin 1 altın olarak alındığını yukarıda söylemiştik. Cizyenin 50 Halep akçasına nasıl ve ne zaman indiğinin de açıklanması gerekir. 1536 yılında ise cizye çok az bulunarak Halep akçası yerine Osmanlı akçası üzerinden hem de

60 Osmanlı akçası olarak alınması istenilmektedir. Böylece cizye 20 akçadan 60 akçaya çıkarılmış olmaktadır:

"Livâ-i mezbûrede mütemekkin olan keferenin her müzevecinden ve mücerredinden defter-i atîkde yirmidörder para ki kırksekizer akça olur cizye ta'yin olunmuş imiş. Emr-i Padişahî ile vilâyet-i mezbûre kitabet olundukda zikr olan keferenin cizyeleri şey-i kalîl olmağın şer'a ve kanuna muhalifdir. Gerekdir ki kefer-e-i mezbûreye harâc-ı şer'î vaz' idesiz deyu ferman olunub ber mûceb-i emr-i âlî kefer-e-i mezbûrenin her müzevecinden ve mücerredinden otuzar para ki altmışar Osmanî olur cizye tayin olunub defter-i cedîd-i hakaniye kayd olundu, min ba'd ziyade ve nâkıs alınmaya" (TD.177: 3).

Bu cizye artırımının ilyazıcısı Ali Bey'in arzı üzerine gerçekleştiği anlaşılmaktadır (TD.254: 4).

Kalelerde oturan ve bu kalelerin bakım ve onarımıyla görevli gayrimüslimlerden resm-i hâne alınmayacaktır. El-nahşa kalesinde oturanlar ise yollar bekleyip, derbendler hizmetini de yaptıkları için "avarızdan ve resm-i ganemden ve resm-i hâneden ve cizyeden muaflar olugelmeğın ber karar-ı evvel muaf" kayd olunmuşlardı.

1536 tahririnde gerçekleştirilen cizye zammının kanunnâmesinde yazmasına rağmen uygulanmayarak, yine ellişer akça alınmaya devam edildiğinden 1547 tahririnde, kanuna uyularak 60'ar akça alınması istenilmektedir (TD.254: 4). 1572 tahririnde cizye yine 60'ar akça alınmakta idi. Harput Sancağı'nda ise cizye ve ispenc resmi olarak gayrimüslim halkın kişi başına ödediği vergi 1518 yılında 20 akça, 1566 yılında ise 13 akça idi (Ünal 1989: 134). Rahiplerden murahhasiyye⁽¹⁸⁾ vs. adlarla ayrı bir vergi alınmıyordu. Çukurova'da yaşayan gayrimüslimlerin dinî merkezleri Sis Sancağı'ndaki manastırın (Büchner 1967:710) 1908 yılında bile 10 bin dönüm toprağı bulunmaktaydı (TD.150: 89b).

Kimi zamanlarda mükellefler gelir kategorilerine ayrılarak cizye buna göre tahsil ediliyordu (Nedkoff 1944: 610) . Ancak Adana'da fakir-zengin ayırımı yapılmadan bütün yetişkinlerden cizye alınmıştır. Vergiden muaf olan Müslümanların isimleri deftere diğerleri gibi kayıt edildikten sonra , a'mâ, pir-i fani şeklinde muafiyet sebebi de açıklanmış olduğu halde gayrimüslim reaya arasında muaf kaydı görülmemektedir.

4. Bâd-ı hava

Bâd-ı hava, resm-i arûs, cürm-i cinâyet, resm-i tapu gibi ne kadar gelir getireceği önceden tesbit edilemeyen vergileri ifâde eden genel bir deyimdir (Özdeğer 1982: 88). Bu vergiyi oluşturan vergiler bazen kendi özel adıyla, bazen de bâd-i hava başlığıyla yazılmaktadır. 1519 tahririnde bâd-i hava vergisi sadece Karaisalı kazasında alınmaktaydı ve toplam tutarı 5410 Halep akçası idi. Adet-i mirahuriyye vergisi alınan Adana kazasında bâd-i hava yazılmamıştı. 1526 tahririnde bâd-i hava daha çok resm-i arusla birlikte yazılmıştı. Kınık nahiyesinde 1765 akça bâd-i hava alınırken en çok nüfusa sahip olan Sarıçam nahiyesinde 32368 akça bâd-i hava ve arus vergisi toplanmaktaydı. Cemaatlerden toplanan bâd-i hava ve arus 87698 akça iken, köylerden toplanan 4604 akça idi. 1536 tahririnde iki vergi ayrı olarak gösterilmişti. Sancakta toplam bâd-i hava vergisi 60198 akça olarak gerçekleşmişti. Resm-i arus ise sadece Sarıçam nahiyesinde vardı ve toplam 130 akça idi. 1547 yılında bâd-i hava daha da artmış ve toplam 70961 akçaya ulaşmıştır. 1572 tarihli son defterde bâd-ı hava olarak yazılan vergilerin toplamı ise 91 050 akça; sancak gelirleri içerisindeki payı % 1,6'dır.

5. Resm-i arusiyye

Arûs, Arapça bir kelime olup yeni gelin anlamındadır. Resm-i arûs ise, gelin vergisi, gerdek vergisi demektir. 1536 tarihli kanunnâmede resm-i arûs bâkire kız için 48 akça, dul kadın için 24 akça olarak belirlenmişti (TD.177: 4). 1572 tarihli bu defterin kanunnâmesinde resm-i arusun yazılmayışı bu uygulamanın devam ettiği için olmalıdır. Bu parayı evlenen erkek o kızın bağlı olduğu cemaatin sâhibine, yani vergilerine tasarruf eden kişiye ödemekteydi.

1519 tarihli defterde resm-i arus görülmemektedir. 1526 yılı tahririnde resm-i arus bad-ı hava ile birlikte yazılmıştır. Bâd-i hava ve arus bu tahrirde bütün sancakta 92302 akça tutarında idi. 1536 tahririnde sadece Sarıçam nahiyesinde 130 akçalık resm-i arus görülür. 1547 yılında resm-i arus bad-ı hava ile birlikte yazılmış olduğu halde sancak toplamı sadece 100 akçadır. Buradan da açık olarak anlamaktayız ki bu tür vergilerdeki isimlendirme oldukça değişkendir. Önemli olan bu tür vergilerin bir arada taşındığı toplam değerdir. Nitekim bazı sancaklarda özellikle 1547 tahririnde bâd-i hava türü vergiler ağnam vergisi ile birlikte de yazılmıştır. Bu bakımdan burada verilen rakamların kesin bir sonuç ifâde ettiğini söyleyebilmek oldukça güçtür.

TABLO X: 1572 tahririnde resm-i arusiyye

Nahiye	Resm-i arûsiyye	Bad-ı hava ve resm-i arûsiyye	Nısf-ı bâd-ı hava ve arûsâne
Adana	275	4 727	420
Yüregir	1 095	-	-
Sarıçam	-	-	250
Karaisalı	-	-	1 450
TOPLAM	1 370	4 727	2 120

6. Cürm ü cinâyet

Cürm ü cinayet vergisi de çoğu zaman bâd-i hava içerisinde gösterilen zuhurata bağlı vergilerden birisidir. Polisiye olayların sorumlularından alınan para cezasıdır. Bu konuda en geniş açıklama 1521 tarihli defterin kanunnâmesinde bulunuyor:

"Baş yarığından altmış Halebî akça alına ve kara yerden otuz Halebî akça alına ve salba ve siyasete müstehakk olanlardan bedel-i siyaset deyu akçaları alınmayub istihkaklarına göre günah eyledükleri mahalde siyâset olunub haklarından geline, amma bu bahâne ile nesnelere alınmaya, fi'l-cümle cerâyim hususları vakı' ola, ol bâbda Kanun-ı Osmaniye müraca'at olunub tecâvüz olunmaya" (TD.110: 4).

1536 yılında ise baş yarığından 22 Osmanlı akçası ve bıçak yarısından 40 Osmanlı akçası alınması emredilmektedir. Ancak bıçak yarısından dolayı yaralı ölecek olursa o zaman karşı tarafın kısas isteme veya kan bedeli talep etme hakları doğacaktır. Devlet sancakbeylerinin para alarak suçluları bırakmalarını istemiyordu. Adana beyi İbrahim Bey'e gönderilen 980/ 1573 tarihli hükümde hapis-hânelerde olan ve bundan sonra yakalanacak olan suçluları salıvermeyip sicil suretleri ile birlikte Kıbrıs'a göndermesi emredilmişti (Mühimme 19: 306).

7. Resm-i tapu

Bâd-ı hava vergileri grubuna giren resm-i tapu hakkında kanunnâmede bir açıklama bulunmamaktadır. Osmanlı vergi kanunlarına göre resm-i tapu icâre-i muaccele demek olup üzerine bina yapılmış toprak için alınan bir vergidir. Bu toprağın verim durumuna göre miktarı 50 ile 20 akça arasında değişmektedir. Toprak "a'lâ" ise 50 akça, "evsat" ise 30 veya 40 akça, "ednâ" ise 20 akça olarak alınmaktaydı. Resm-i tapu'ya bedel-i öşr veya mukata'a-i zemîn ismi de verilmektedir (Süleyman Sudi 1306, II: 64).

Sipâhinin resm-i tapu isteyebilmesi için dam yapılan yerin eskiden ev yeri olmaması gerekmektedir (TTK, Yazma 34: 8). Reaya eski evini bozup yeni ev yaptığında sâhib-i arz resm-i tapu isteyemeyecektir. Çünkü burada esas olan bir kısım toprağın ev yeri olarak ayrılmasıyla toplanacak öşrûn azalması keyfiyettir.

Resm-i tapu deyimi ilk olarak 1547 tahririnde köy yerleşiminde görülmektedir ve sadece 63 akçadır. 1572 tahririnde ise resm-i tapunun birdenbire arttığı görülür. 1572 yılında mezraalardan 70140 akça; köylerden 3441 akça resm-i tapu alınmaktaydı. Bu durumda 1547'den sonra özellikle mezraalarda yerleşimin arttığını söylememiz mümkündür. Buna rağmen resm-i tapunun 1547'ye kadar hiç görülmemesi bu verginin de bâd-i hava vergileri arasında mütalaa edilmiş olduğunu düşündürmektedir.

TABLO XI : 1572 tahririne göre bâd-ı hava, resm-i tapu, resm-i deştbânî ve resm-i âsiyâb vergilerinin nahiyelere göre dağılımı.

Nahiye	Bâd-i hava	Resm-i tapu	Resm-i deştbânî	Resm-i âsiyâb	Resm-i yaylak
Adana	6 643	3 606	-	400	1 112
Yüregir	10 360	14 717	-	-	-
Sarıçam	29 444	11 663	-	670	180
Dündarlı	16 345	8 893	-	1 190	-
Hacılı	6 170	2 028	-	120	-
Karaisalı	8 705	13 225	-	240	2 221
Berendi	4 740	5 184	500	210	-
Ayas	3 035	276	100	410	-
Kınık	5 608	10 835	-	400	600
TOPLAM	91 050	70 427	600	3 640	4 113

8. Resm-i deştbanî

Kır koruculuğu vergisi olup daha çok bâd-i hava içerisinde hesaplanmış olduğundan bu ad altında 1572 tarihli Defter'de yazılan vergi toplamı ancak 600 akçadır.

9. Resm-i âsiyâb

Değirmen vergisi demek olan resm-i âsiyâb için bazı defterlerde Arapça şekliyle resm-i tahûn denilmiştir. XVI. yüzyılda değirmen vergisi hemen hemen bütün Anadolu'da her dönen taş için ayda 5 akça olarak uygulanmaktaydı. Tam yıl yürüyen değirmenden 60 akça, 6 ay yürüyen değirmenden 30 akça alınırdı. Adana'da değirmen vergisi 50 yıllık zaman diliminde hep aynı oranda alınmıştır.

1519 yılı tahririnde Adana kazasında 15 , Dünderlı kazasında 7, Karaisalı kazasında ise 8 bâb değirmenden yılda 3520 Halebî akça vergi alınmaktaydı. 1521 tahririnde ise sadece Kınık'da 1 bâb değirmen görülüyor. 1530'da 67 değirmenden 1657 akça vergi alınmaktaydı. 1536'da değirmen sayısı 60'a düştüğü halde toplanan vergi 2985 akçaya çıkmıştır. 1547'de ise değirmen sayısı 103'ü bulur. Alınan vergi de 4003 akçadır. Sarıçam'daki 28 değirmenin yıllık vergisi 795 akça olduğu halde Adana nahiyesinde hassa olarak kayıtlı bulunan değirmen tek başına 428 akça gelir getirmektedir. 1572 yılında ise değirmen sayısı 63'e düşer. Buna rağmen yıllık vergi pek düşmez ve 3580 akçada kalır.

Seyhan ve Ceyhan nehirleri kenarında birçok değirmen bulunmaktaydı. Bu değirmenlerden çoğu Ramazanoğulları vakfına ait olduğu için olmalı mufassal defte lere kayıt edilmemişlerdi. Adana köprüsü altında kurulmuş vakıf değirmenler 4 hacir (taş) idi ve yılda 14000 akça vakfa gelir sağlamaktaydı. Misis köprüsünün üst tarafında 6 taşı işleyen değirmenlerden 1650 akça, köprünün alt kısmında 5

hacer değirmenlerden 4500 akça, yine Ceyhan nehri üzerinde bulunan Tekürşah köyündeki 8 hacer değirmenden yılda 4000 akça Ramazanoğulları vakfına gelir sağlanmaktaydı. Bugün Terkeşen diye anılan bu köydeki değirmen kalıntılarının resmi Ener'in kitabında yer almaktadır (Ener 1960: 96- 97). Burada değirmenlerin daha çok mülk olarak tesis edildiğini ve daha sonra vakfa dönüştürüldüğünü, bu sebeple de Mufassal kayıtlarındaki değirmen sayısının çok düşük olduğunu tesbit ettik. Adana sancağındaki Ramazanoğulları vakfına ait 30'dan fazla değirmende 56 taş vardı ve bunlardan faal durumda olanlar 1540 yıllarında vakfa yılda 31850 akçadan fazla gelir getirmekteydi. Ramazanoğlu Piri Paşa vakfiyyelerinde 49 değirmenin tamamının ve 8 değirmenin $\frac{1}{2}$ hissesinin vakfa dahil olduğu görülür (Kurt 1986: 16). Bu değirmenlerden bir kısmının geliri diğer gelirler içerisinde yazılmış olduğundan kesin rakam tesbit edilemiyor.

E. Toprak idaresi

Adana Sancağı'nın yönetimi 1608 yılına gelinceye kadar yurdruk ve ocaklık olarak Ramazanoğulları sülâlesinden olan kimselere verilmişse de toprak idaresi bakımından farklı bir uygulama yapılmamıştır. Mirî topraklar has, zeâmet, timar olarak hizmet erbâbına tahsis edilmiş ve bu arada Ramazanoğulları sülâlesinden olanlara da mevkilerine göre çeşitli dirlikler tevcih edilmiştir.

1. Haslar

1530 tarihli Kanuni dönemi sayım defterini (TD.998) ve Adana'ya ait iki İcmâl defterini bir arada kullanarak has, zeâmet ve timarlar hakkında bilgi sâhibi olabilmekteyiz.

Hass-1 Padişah

Padişah hasları konusunda ilk bilgiyi 1530 tarihli sayım defterinde bulmaktayız. Buna göre Padişah haslarına Adana kazasından 102.400 akça, Ayas kazasından 382.068 akça, Kınık kazasından 443.000 akça olmak üzere toplam 927.468 akça gelir sağlanmaktaydı. Ayas gelirlerinin çoğu Ayas tuzlasından, Kınık gelirlerinin 433.000 akçası ise hassa çeltik nehirlerinden geliyordu. 3.287.307 akçalık sancak gelirlerinden padişah hassına ayrılan pay, toplam gelirin % 28,2'si idi.

1572 yılına gelindiğinde padişah hassı toplam olarak 1.994.605 akçaya ulaşacaktır. 4.859.089 akçalık toplam gelirin % 41'inin padişah haslarına ayrıldığı anlaşılmaktadır. Bunun 400.000 akçası Ayas tuzlasından, 20.000 akçası Ayas iskelesinden, 680.000 akçası Kınık hassa çeltik nehirlerinden arta kalanı da çeşitli mezraa ve cemaatlerden ve şehirlerin "mahsûl" gelirlerinden sağlanmaktaydı (Bkz. TABLO I). Evliya Çelebi Adana'daki padişah haslarını 1.095.000 akça gösterir (Evliya Çelebi, 1935, IX: 333). Bu bilgi XVII. yüzyıl başlarına ait olup Aynî Ali Efendi'den alınmıştır (TKGMA, Yazma 14: 9).

Hass-1 Mirlivâ

1572 yılında Adana Sancakbeyi olarak Ramazanoğullarından Piri Paşa'nın oğlu İbrahim Bey yılda 875.000 akçalık has gelirine tasarruf etmekteydi. Bunun toplam gelir içerisindeki payı % 18' dir. İbrahim Paşa'nın gelirlerinin büyük kısmı Adana şehir merkezindeki boya-hâne, pamuk kapını gibi mukataaların gelirlerinden sağlanmaktaydı. İbrahim Bey'in haslarının önce 416.516 akça olduğu, sonradan yapılan ilhaklarla 875.000 akçaya ulaştığı anlaşılmaktadır (İD. 278 : 29a). İbrahim Bey'in üç oğlunun zeâmet tasarruf ettiklerini zeâmet konusunda göreceğiz.

Aynı Ali Efendi'nin has ve timarlar konusundaki risalesinde Adana sancakbeyinin hassı 1.000.000 akça; Üzeyir (Özerli) sancakbeyininki ise 280.000 akça gösterilir (TKGMA, Yazma 14: 9). Kıbrıs Beylerbeyisi Sinan Paşa'nın 200000 akça, Sis Sancakbeyi Hemdem Bey'in 70000 akça hassı vardı. Niğde Sancakbeyi Mehmed Bey'in 90 000 akça, Birecik Sancakbeyi Mahmud Bey'in 28243 akça, Haleb Beylerbeyi Hasan Paşa'nın 60 bin akça hass geliri de Adana sancağından sağlanmaktaydı.

Adana sancağında padişah hasları da dahil olmak üzere has dirliklerin 3.317.848 akça olduğu ve giderlerin % 68,2'sinin haslara ayrıldığı görülmektedir.

2. Ze'âmetler

1572 yılında Adana sancağında zeâmet tasarruf eden 13 kişiden 3'ü Adana Mirlivâsı İbrahim Bey'in oğulları idi. Bunlardan Yusuf, 24704 akça, İsmail 22000 akçalık dirlik sâhibi idiler. Zaîmlerden Muslih Kethüda ve Şücâ' Kethüda yanısıra Dergâh-ı âli çavuşlarından Mehmed de zeâmet tasarruf etmekteydi. Muslih Kethüda'nın 33537 akçalık zeâmeti en büyük zeâmet; İlyas adlı bir zaimin 12650 akçalık zeâmeti ise en küçük zeâmetti. Mardin sancağında tesbit edilen 115 bin, 194 bin akçalık zeâmetleri (Göyünç 1969: 147) Adana'da göremiyoruz. Bu arada bir mutearife gibi tekrarlanan "20000 akçadan büyük dirliklere zeâmet denir" tanımının da kesin olmadığını bu vesile ile belirtmek istiyoruz.

1572 yılında Adana'da sancağında bulunan 13 zeâmet genel giderler içerisinde % 7,1'lik bir paya sahipti.

TABLO XII : 1572 yılında Adana sancağında dirlik, vakıf ve mülkler.

Sıra	Dirlik	Adet	A i d i y e t i	Tutarı	%
1	Hass	1	Padişah (II. Selim)	1 994 605	41
2	Hass	1	Adana Mirlivâsı İbrahim Bey	875 000	18
3	Hass	1	Kıbrıs Beylerbeyi Sinan Paşa	200 000	4,1
4	Hass	1	Sis Sancakbeyi Hemdem Bey	70 000	1,4
5	Hass	1	Niğde Sancakbeyi Mehmed Bey	90 000	1,8
6	Hass	1	Birecik Sancakbeyi Mahmud Bey	28 243	0,5
7	Hass	1	Haleb Beylerbeyi Hasan Paşa	60 000	1,2
			HASLAR TOPLAMI	3 317 848	68,2
8	Zeâmet	13	348 874	7,1
9	Timar	190	1 044 759	21,5
10	Vakıf		134 412	2,7
11	Mülk		13 196	0,2
TOPLAM				4 859 089	100

1671 yılında Evliya Çelebi Adana'ya geldiğinde burası kendi adıyla anılan eyâletin merkezi idi ve 5 sancak, 43 zeâmet ile 1559 timardan oluşuyordu. Çelebi'ye göre (1314, I: 198) Adana sancağının 11 zeâmet ve 1190 timarı bulunmaktaydı. Çelebi'nin timar sayısını 1190 olarak vermesi belki de bir okuma yanlışlığıdır. Nitekim Adana İcmâl defterinde timar sayısının 190 olması da bu tahminimizi doğrulamaktadır.

3. Timarlar

Adana İcmâli'nin sonunda verilen listede 11 zeâmet ve 190 timar gösterilmesine rağmen bizim yaptığımız sayımda 13 zeâmet , 190 timar tesbit edilmiştir. Defter rakamlarına göre 190 timarın 61'i tezkireli timar; 129'u ise tezkiresiz timarlardır (İD. 278: 3a). Timarların nahiyelere göre dağılışını izlediğimiz zaman Hacılı'nın 3 timar ile en az timar bulunan nahije; Kınık nahiyesinin 66 timar ile en çok timara sahip nahije olduğu görülür.

TABLO XIII : Timarların nahiyelere dağılımı ve toplam gelirleri.

Sıra	Nahiye	T İ M A R		Sıra	Nahiye	T İ M A R	
		Sayı	Akça			Sayı	Akça
1.	Adana	19	105880	6.	Karaisalı	24	109146
2.	Yüregir	34	196765	7.	Berendi	16	80686
3.	Sarıçam	17	86378	8.	Ayas	6	19279
4.	Dündarlı	5	16900	9.	Kınık	66	351802
5.	Hacılı	3	10003				
T O P L A M						190	976839
Mustahfız timarları (Toplam 3 kalede 41 mustahfız)..						3	67920
Zeâmetler toplamı.....						13	348874
Cem'an an zeâmet ve timar gayrı ez havass-ı						*	1241754

* icmâlin sonunda yer alan kayıt : "Cem'an an zeâmet ve timar, gayrı ez havass-ı hümâyûn ve merdân-ı kılâ': 1.241.754 akça".

Defterde verilen 1.241.754 akça olan meblağ bizim hesaplarımıza göre 1.325.713 akça yapmaktadır.

Adana sancağında kadınların timar tasarrufuna dair tek örnek 1521 yılında görülür. Dulkadirli'den Ahmed Bey'in hatunu Kınık'a bağlı Sakızcık karyesinin 1210 akçalık gelirine tasarruf etmektedir (TD. 110: 79).

Timarların gelir durumları incelendiğinde 1000 akçadan daha küçük timar bulunmadığını görürüz. Timarların % 40'ı 2000- 4000 akça arasında geliri olan timarlardır. 5000 akçalık timarlarda düşmeye başlayan grafik 10000 akçalık timarlara gelindiğinde nisbî bir yükselme gösterir.

1485 yılında Ordu yöresinde timar beylerinin % 71'inin gelirinin 1000 akçadan az oluşu aradaki zaman farkına rağmen dikkat çekicidir (Yediyıldız 1985: 68).

1566 yılında Harput Sancağı'nda timar dağılımı daha genel bir tasnif içerisinde tezkireli ve tezkiresiz timar şeklinde incelenmiştir. 2000- 5999 akça arasında geliri olan tezkiresiz timarların oranının % 79 olması karşılaştırma için bize genel bir fikir vermektedir (Ünal 1989: 183). Bu oran Adana'da % 67,8'dir. 1572 yılında Sis (=Kozan) Sancağı'nda bulunan 153 sipâhi timarının % 35,2'sini yıllık geliri 2000- 2999 akça arasında olan timarlar teşkil etmekteydi (Kurt 1990b: 41).

1583 yılında Beyşehir sancağında bulunan 270 timardan % 30'u geliri 2001- 3000 akça , % 24'ü ise geliri 2001- 3000 akça arası olan timarlardı. 270 timarın gelirleri toplamı 1.049.403 akça idi (Erdoğan 1988: 131). Beyşehir sancağında timar gelirlerinin toplam sancak geliri içerisindeki payı % 53,5 olarak hesaplanmıştır (Erdoğan 1988:126). Bu sancakta ortalama timar büyüklüğü 3886 akça olduğu halde, Adana'da 5141 akça olması Adana'daki sipâhilerin daha iyi durumda bulduklarına bir delil sayılabilir.

TABLO XIV: 1572 yılında timar sahiplerinin gelir seviyeleri.

AKÇA	1 000'	2 000'	3 000'	4 000'	5 000'	6 000'	7 000'	8 000'	9 000'	10 000'	TOPLAM
	1 999	2 999	3 999	4 999	5 999	6 999	7 999	8 999	9 999	19 999	
Timar sayısı	4	42	35	21	26	25	12	9	3	14	190
Toplam Akça	5 850	93 526	112 650	87 920	141 019	150 872	86 487	75 703	28 532	172 960	976 839
Sayı %	2,1	22,1	18,4	11,0	13,6	13,1	6,3	4,7	1,5	7,3	% 100
Akça %	0,5	9,5	11,5	9,0	14,4	15,4	8,8	7,7	2,9	17,7	% 100

Sipâhi timarlarına kıyasla mustahfız timarları gelirlerinin daha düşük olduğu görülmektedir. Parsibeyt kalesi dizdarı 3500 akça, En-nahşa kalesi dizdarı ise 4000 akçalık timar tasarruf etmektedirler (İD.278: 84b). Mustahfız timarlarının % 90'ı 2000 akçadan küçük kılıç timarlardır. Ortalama mustahfız timarı büyüklüğü 1638

akça olduğu halde sipâhi timarı ortalaması 5141 akçadır. Üç kalede 36 adet 2000 akçadan küçük, 4 adet 2000 akçadan büyük olmak üzere 40 mustahfız timarı bulunduğu görülmektedir.

1594 yılında Halep'de 3000 akçadan aşağı timara sahip olan dirlik sahipleri muhafaza hizmetinde bırakılmışlardı. Bir yıl önce de 6000 akçadan yukarı olanlar sefere iştirak etmişler, diğerleri memleket muhafazasında kalmıştı (Mühimme 73: 196).

Ramazanoğulları sülâlesinden olan beylerin ve bey çocuklarının ve bunların nökerlerinin özellikle ilk dönemlerde daha çok sayıda timar tasarruf ettiklerini görürüz. 1547 yılında Piri Paşa'nın oğlu Mehmed Yassıca Viran ve Hâsıl Viran mezraalarının toplam 5800 akçalık gelirine timar olarak tasarruf etmekteydi (TD. 254: 110).

Başka bir timar kazanma yolu savaşa katılmak ve savaşlarda kelle ve dil (esir) getirmek gibi kahramanlıklar göstermekti (Beldiceanu 1985: 66). 1571 Kıbrıs seferi bu tür birçok timar tevcihine sebep olmuştu. 1570 yılında Adana sancakbeyi Ramazanoğlu Derviş Bey mektub gönderip Adana sancağında 7000 akça timarı olan Halil'in Lefkoşe yürüyüşünde ziyade hizmet ettiğinden bahisle terakki verilmesini istemekteydi (Mühimme 8: 16). Divâna mektub gönderen Beyşehir sancağı beyi de , Ramazanoğullarından müteveffa Derviş Bey'in divân katibi olup 15669 akça timara tasarruf eden Kâtip Hüseyin'in yarar adam olduğundan ve Kıbrıs'da kâtiplik hizmeti yaptığından bahisle kendisine zeâmet ihsan olunmasını rica ediyordu (Mühimme 9: 18). Yine aynı tarihte Adana Sancağı beyi (İbrahim Bey), kardeşi Derviş Bey'in kethüdası olup Adana sancağında 9799 akça timarı olan Pervâne için, Lefkoşa yürüyüşünde yararlık gösterdiğinden söz ederek terakki istemekteydi.

Mühimme defterlerinde Kıbrıs seferinde yararlık gösterdiğinden, yoldaşlık yaptığından vs. dolayı timar veya zeâmet verilmesi, terakki ihsan olunması için

gönderilen yüzlerce hüküm yer almaktadır. Kıbrıs alındıktan 7 yıl sonra bile bu tür timar ve terakki isteklerinin arkası kesilmeyince 1578 Eylülünde Kıbrıs Beylerbeyisine bir daha bu gerekçelerle timar ve terakki istememesi emredildi (Mühimme 35: 257).

Devletin bu yasaklamasının altında başka endişelerin yattığı da anlaşılmaktadır. Kıbrıs'ın imarı için oraya sürülenlerden bazıları yeniçeri ve gönüllü yazılıyor sonra timara çıkararak adadan gidiyorlardı. İşte 7 Kasım 1578 tarihli, yeni timar teklif edilmemesi emrinin bir sebebi de bu olmuştu (Mühimme 35: 264).

Adana Miralemi İskender 17700 akçalık timar tasarruf etmekteydi (Mühimme 8: 124). 1577- 1578 yılında İskender şehit düşünce Mehmed isimli oğlu daha önceden timarı olduğundan ve durumu 6000 akçalık timara uygun bulunduğundan bedeli verilmesi ve diğer oğulları Ahmed ve Süleyman'a ibtidadan 3000'er akçalık timar verilmesi kararlaştırılmıştı (Mühimme 8: 124).

XVII. yüzyılın başlarında Adana'da timar ve zeâmet sahiplerinin çoğu berat almaksızın sadece tahvil emri, tahvil mektubu ve tezkire ile dirlik tasarruf etmekte olduklarından dirlik sahiplerinin kimler olduğu İstanbul tarafından bilinmemiyor ve bu sebeple sipâhiler ve zaimler seferlere katılmıyorlardı (Mühimme 80: 307). Divân-ı hümayun, bundan sonra zeâmet ve timar kayd olunmamasını, timar beratı almak isteyenlerin, İstanbul'a gelerek beratlarını almalarını istemektedir. Zamanı geçmiş tezkire , tahvil hükmü ve tahvil namı ile kimseye timar ve zeâmet zabt ettirilmemesi için ferman çıkmıştı.

1608 tarihinde Adana'daki yönetim değişikliği dolayısıyla bu durum Ramazanoğlu beylerinin yol açtığı bir timar yolsuzluğu gibi görünmekte ise de, aslında büyük çaplı Celâli ayaklanmalarının yarattığı karışıklıklar ve göçler sebebi ile timar sistemi temelinden sarsılmış durumda idi. Artık timarların çoğuna hazine el koyuyor ve bunları çok gelir elde etmek için iltizama veriyordu.

Timarların bir kısmı da sahipleri tarafından yasadışı yollarla vakıflara, ya da özel mülkiyete dönüştürülüyordu. 1605 yılında Osmanlı ordusunun Şah Abbas'a yenilmesinde bunun büyük etkisi oldu ve Anadolu'daki Celâlî ayaklanmaları yeniden başladı (Shaw 1982, I: 259- 260).

XVIII. yüzyılda bütün Anadolu'da dirlik ve düzenlik bozulmuş, ortaya çıkan karışıklıklar yüzünden reaya dağılmış, 8- 10000 akça hâsılı olan timarlar bile gelir getirmez olmuştu. İran seferine çağırılan timarlı sipâhilerin çoğu sefere katılmayınca devlet timar gelirlerinin yeniden kontrol edilmesine gerek duydu. Bu savaş 1722 yılında başlayan Osmanlı- İran savaşı olmalıdır (Uzunçarşılı 1978, IV/ 2: 172). 1145/ 1732 tarihli derkenar, timar sahipleri ile devleti yeniden uzlaştırmanın formüllerinin arandığını göstermektedir. (İD. 281 : 11b - 12a). Anadolu'nun birçok sancağında gerçekleştirildiği anlaşılan bu kontrol ile ilgili oldukça çok arşiv belgesi bulunmaktadır. Sonuç olarak devlet, bu timarların gerçek gelirlerini yeniden tesbit etmek ve bu düşük değerler üzerinden sipâhiye vermek veya bu dirlikleri padişah haslarına aktarmak yollarından birisine başvurmuştur (Kurt 1991: 192). 1692'den sonra bölgede Padişah haslarının artması da bu sebeptir.

4. Vakıflar

1519 yılında Adana sancağında görülen iki vakıftan birisi Adana'nın en büyük vakfı olan Ramazanoğulları vakfı, ikincisi Cebelünnur zâviyesi vakfıdır (TD. 69: 261). Vakıf kayıtlarının az oluşu Memlukler döneminde bölgenin ekonomik durumunun iyi olmadığını gösterecek ölçüdedir. Adana'nın en büyük vakfının bütün gelirlerinin 1522,5 Haleb akçası olması buna en güzel delildir.

1526 yılında Ramazanoğulları vakfının geliri 1522,5 65732 akçaya ulaştı (TD.450: 997). Aynı yılda Câmi-i Köhne (Yağ Câmii)'nin toplam 2310 akçalık vakıf geliri ayrı bir vakfa dahildi. Burada vakıf sâhiblerinden birisi olarak adı geçen Hamza veled-i Göçer'in Kınık Bey'i olan kişi olduğunu tahmin etmekteyiz (TD.450: 999).

1519 yılından 1525-26 yılına vakıflarda sağlanan bu ilerleme ilk bakışta dikkatleri çeker. Bu durum herhalde daha çok Osmanlı yönetimiyle birlikte vakıf faaliyetlerinde bir canlanma olarak değerlendirilmelidir.

1530 yılında mahsûl-ı evkâf, 55903 akçası Adana kazasından olmak üzere 64159 akça olarak tesbit edilmişti (TD.998: 347). Vakfa tahsis edilen bu meblağ sancak gelirlerinin % 1,9'una tekabül etmektedir. Ancak yukarıda anılan deftere kaynaklık yapan mufassalımıza göre sadece Ramazanoğulları vakfının geliri 67208 akçadır (TD.969: 853). Bu durumda genel sayım defterinin vakıf kayıtları yönünden yeterince titiz bir şekilde hazırlanmamış olduğunu söyleyebiliriz.

Adana şehri surları yanındaki 13 bahçeden Mahmud Bey Bahçesi 3 aded dolabı ile birlikte vakf olunmuştu. Bahçe vakfının başında "ber muceb-i Vakfnâme-i şer'iyeye" diye ayrıca not düşülmüş olması bu bahçelerin ayrı bir vakfiyesinin varlığını gösterir. Bu bakımdan Sahillioğlu tarafından yayınlanan (1979: 136- 141) Ramazanoğlu Mahmud Bey Vakfiyesinde yer alan vakıf bahçe bu bahçe olmalıdır. Vakfiyenin konusu olan bahçe (hakure) Adana suru dışında, surun güneyinde, Su Gediği Mahallesindedir (19). Bu durumda ise Piri Bey sadece babası Halil Bey'in vakıflarına değil amcası Mahmud Bey'in de vakıflarına tevarüs etmiş olmaktadır.

1536, 1547 ve 1572 tarihli mufassallarda vakıf ve mülkler için defterlerin sonunda ayrı bölüm bulunmaz. Vakıf köy ve mezraalardaki vakıf hisseleri bu köy ve mezraalar kayıt edilirken gösterilmiştir. 1536 tarihli defterde ise şehir içerisinde bulunan câmi ve mescid

vakıfları gelir ve giderleriyle birlikte ilgili mahallenin altında belirtilmiştir. Gerek bu kayıtlardan gerek vakfiyelerden elde edilen bilgiler XVI. yüzyıl Adana'sı şehir haritasının belirlenmesi yönünde önemli ipuçları vermektedir.

Adana sancağında nakit para vakfedilmesi yaygın değildir. Nakit paranın yıllık kazancı (rıbh) % 10 olarak belirlenmişti (TD.538 (1540): 14a). Bir altın sikke 40 para veya 80 akça olarak işlem görmektedir. İslâm dininde faiz haram olmasına rağmen vakfedilen nakit paralardan çeşitli isimler altında alınan faizin zaman zaman % 15'e kadar çıktığı da görülür (Yediyıldız 1986: 159).

Ramazanoğulları vakfı câmi, medrese ve imaretleri ile kamu yararına çalışan bir vakıf olmak özelliği taşıdığından bazı mezraaları vakfa dahil edebilmişti:

1547 tarihli mufassalda Karaisalı nahiyesinde bulunan Kızıldağ, Döşbudak ve Setr mezraalarının Piri Paşa'nın oğlu İbrahim Bey'in zeâmeti olduğu kayıtlıdır (TD.254: 249). 1572 tahririnde bu mezraaların aidiyeti belirtilmemiştir. 1572 tarihli mufassala toplu iğne ile iliştilmiş 1201/ 1787 tarihini taşıyan bir yazıda bu mezraaların Piri Paşa'nın vakfı olduğu ve tahrir sırasında " muharrir sehvine mebnî" karşılarının açık bırakıldığı iddia edilecektir. Sonuç olarak bu mezraalar Ramazanoğulları vakfına dahil edilirler. Oysa 1547 tarihli defter düzenlendiği sırada Piri Paşa ; 1572 tarihli defterin tanzimi sırasında ise oğlu İbrahim Paşa sancakbeyidir. 1547 tarihli defterde söz konusu mezraaların İbrahim Bey'in zeâmeti olarak geçmesi ve hiçbir itiraza yol açmaması yanında, ilyazıcının yanlışlığına 1572'den 1787'ye kadar hiçbir itirazda bulunulmaması, bu tarihlerde doğrudan ilgili kişilerin sancakbeyi olması da göz önüne alınırsa bir yanlışlık ihtimalinin ne kadar az olduğu daha iyi anlaşılır.

Adana Evkâf Defterinin 1570 yıllarında tahrir edildiğini tahmin ettiğimiz II. bölümü, Kızıldağ

yaylasındaki bu vakıf kayıtları ile başlamaktadır. Burada bir de Mülknâme'den bahsedilmektedir (ED.538: 20b). Oysa mülkler bölümünde daha geniş olarak açıklanacağı üzere Piri Paşa'ya ait mülkler listesinde Kızıldağ yaylası ile ilgili hiçbir kayıt yoktur. Bize öyle geliyor ki yüzlerce yıl Adana'nın kaderine hükmetmiş güçlü Ramazanoğulları sülâlesinin Osmanlı sülâlesi karşısında vakıf yoluyla varlığını ve nüfuzunu sürdürme çabasıyla karşı karşıya bulunmaktayız. Ramazanoğulları kendilerine 1547 yıllarında zeâmet olarak verilmiş olan toprakları 1570 yıllarında vakıflarına dahil etmesini bildiler. Osmanlılarda bu tür mülkiyeti devlete ait toprakların da vakıf haline dönüştürüldüğü yaygın olarak görmekteyiz (Yediyıldız 1986: 157). Bu durumdaki vakıflar gayri sahih vakıflar sayılmaktadır. Miri arazinin sahih vakıf yapılabilmesi için o arazinin şerî hükümlere uygun olarak temlikinin yapılması ve mülknâme verilmesi gerekir (Akgündüz 1988: 447). İşte Evkâf defterinde Kızıldağ yaylası için mülknâmeden bahsedilmesi bu sebeple olmalıdır.

Adana Evkâf Defteri'nin 1547 yıllarında tutulan I. bölümünde Ramazanoğulları vakfının gelirleri 383985 akça olarak gösterilmiştir. Bu gelirin 18590 akçası Üzeyir Sancağı ve Karaman Vilâyetinden, 21010 akçası ise Sis (= Kozan) Sancağı'dan gelmekteydi. 1570 yıllarında tutulan II. bölümünde ise söz konusu vakfın gelirleri 413247 akça, giderleri ise 755682 akça olmuştur (Kurt 1986: 17-18). Aradaki kırmızı bakiyenin nasıl karşılandığı ise açıklanmamıştır.

Piri Paşa 1539- 1540 tarihinde düzenlediği vakfiye ile babası Halil Bey ve amcası Mahmud Bey'den kalan vakıflarla kendi vakıflarını birleştirerek tek bir vakıf haline getirmişti (VGMA 1961: I. Vakfiye). Piri Paşa bu tarihten sonra da yeni vakfiyeler düzenleyerek vakfına yeni gelir kaynakları eklemiştir. Bu vakfiyelerde yer alan listeden vereceğimiz birkaç rakam vakfın büyüklüğünü göstermeye yetecektir:

2 köy, 7 mezraa, 1 bağ, 6 tarla, 30 bahçe, 5 çeltik nehri, 2 köşk, 304 dükkân, 8 kapan, 1 ma'sara, 1 boyahâne, 2 fırın, 8 hamam, 49 değirmen (Kurt 1986: 16). Hamamlardan bir tanesi Niğde'nin Bor kazasındadır (ED. 584: 67a). Bundan başka Ramazanoğulları vakfının Niğde'nin Şucaeddin nahiyesinde (TD. 584: 68b) ve Kayseri şehir merkezinde vakıfları bulunmaktaydı (TD. 584: 95a).

TABLO XV: Ramazanoğulları vakfının gelir kaynakları.

GELİR KAYNAKLARI	1525	1530	1540	1570
Kızıldağ yaylasından	-	-	-	5102
Adana merkez, han, dükkân vs. ...	-	11200	117050	115250
Halil Bey evleri, hamam, ambar...	3500	20000	40250	46050
13 parça vakıf bahçeden	10300	9120	9620	9620
Diğer bahçelerden	-	-	1500	3283
Nahiye-i Adana'dan	2020	21225	2383	59300
Yüreğir nahiyesinden	4000	4700	60950	11150
Berendi ve Ayas'dan	1050	1615	10262	20627
Kınık'dan (80000 akça çeltik n.)	37397	12307	88470	88470
Ayas nahiyesinden	6000	700	2050	2050
Karaisalı'dan	-	1000	9000	7700
Dündarlı'dan	-	-	650	650
Üzeyir (Üzer ili) ve Karahan'dan	-	500	18590	18590
Sis (Kozan) sancağından	29350	-	21010	22110
Diğer gelirler	-	-	-	1500
GENEL TOPLAM	93617	82427	383985	411452
Osmanlı akçası olarak.....	37446	82427	383985	411452
Artış yüzdesi	% 100	% 220	% 465	% 107

Piri Paşa vakfiyelerinde ve Adana Evkâf Defteri'nde yer alan vakıf kayıtlarının tamamı Mufassal defterde gösterilmemiştir. 1572 tarihinde mezraa gelirlerinden hisse şeklinde 31447 akça, yekunlara dahil edilmeksizin yazılan 102965 akça olmak üzere toplam 134412 akça vakıf geliri Mufassal kayıtlarında görüldüğü halde bu yıllarda

sadece Ramazanoğulları vakfının gelirinin 413247 akça olması dikkat çekmektedir. Bu durumda Mufassal defterlerin tanziminde vakıf kayıtlarına özen gösterilmediği, sadece timar veya has hissesi bulunan vakıfların kaydının önem taşımakta olduğu sonucu çıkarılabilir.

TABLO XVI: Ramazanoğulları vakfı giderleri.

G İ D E R L E R	1525	1530	1540	1570
Ulu Câmi	12380	14900	49950	55220
Ulu Câmi Medresesi	14400	14440	30144	32760
Yağ Câmii (Câmi-i Atik)	1665	902	5822	44240
Yağ Câmii Medresesi (Yeni M.)	-	-	23472	38160
Piri Bey İmaretı	-	64580	169963	270360
Dâr-ı şifâ (Dârü's-şifâ)	-	-	-	8640
Medrese-i Darü'l-hadıs	-	-	-	21600
Mescid-i Han-ı Cedîd	-	-	-	1440
Kızıldağ Yaylası Câmii	-	-	2585	5760
Kapan Hanı Mescidi	-	-	3173	3240
Çeşme Mescidi	-	-	760	2520
Haleb'de Mahmud Bey türbesine	-	-	1600	2160
Mütevellıye	-	-	36000	180000
Danışmend nehri görevlilerine	-	-	4000	4000
Adana köprüsü çeltik nehri için	-	-	4000	10000
Külek derbendininin onarımına	-	-	3600	3600
Kızıldağ yolunun onarımına	-	-	2160	2160
Evkaf katibine ve nâzırına	-	-	7920	9720
Câbi-i evkaf (1570: 3 kişi)	-	-	-	5760
Diğer görevlilere toplam	-	-	17280	-
Diğer masraflar	-	-	74960	54342
Masraflar toplamı CEM'AN	-	-	362414	755682
TOPLAM GELİR	-	-	383985	413247
KASA (Elbâki).....	-	-	21571	***

*** 1570 yılı hesapları 342.435 akça kırmızı bakiye verdiği görülmektedir.

İçtimâî vasfı bakımından en dikkate değer vakıf müesseselerinden biri de İmaretlerdir (Yediyıldız 1986: 171). Ramazanoğulları vakfının giderlerinin büyük bölümü imarethâne (aşevi) için harcanmaktaydı. İmaret, Ulu Câmii'nin batısında bu günkü İstiklal ilkokulunun bulunduğu yerde faaliyet göstermekteydi (Akyurt 1946, V: 30).

1525- 1530 yılları arasında Piri Bey tarafından yaptırılan imarethânedede 1530 yılında 11 kişi görev yapmakta ve günde 61 akça ücret almaktaydı (TD.998: 61). 1570 yıllarında imarette günde 20 kişi çalışmaya başlamış ve yıllık masrafı 270360 akçaya yükselmiştir. İmaretin genel giderler içindeki payı % 31,5 olarak görülmektedir (Kurt 1991a :1026).

Ramazanoğulları vakfından Halep'de medfun Mahmud Bey'in türbesi için 1540'larda 1600 akça, 1570'lerde 2160 akça harcanmaktaydı (TD.538: 7a, 23a). Halep'de Ramazanoğullarının hastahânesi ve medresesi olduğu yolunda Halepli Kâmil Efendi tarafından öne sürülen iddiayı (1926,II: 425) doğrulayan bir arşiv belgesine tarafımızdan rastlanmamıştır. Halep'teki türbenin Ruha savaşında ölen Ramazanoğlu Arslan Davud Bey'e ait olduğu iddiasına rağmen (Ener 1960: 157; Kartekin 1979: 128) arşiv belgeleri türbenin sâhibi olarak Mahmud Bey'i göstermektedir.

1519 tarihinde 1522,5 Halebî akça gelire sahip olan Ramazanoğulları vakfı yaklaşık 50 yıl sonra 413247 akça gelire sahip büyük bir vakıf olmuştur. Bu derece büyük vakıfları daha çok Rumeli'de padişahlara veya vezirlere has vakıflarda görmekteyiz. Adana'da böylesine büyük bir vakfın oluşmasını sağlayan Piri Paşa bu 50 yıllık dönemin büyük bir bölümünde hem Adana sancakbeyliği, hem de vakfın tevliyet görevini birlikte yürütmüştür. Bu arada vakfın aile vakfı olma özelliğinin Piri Paşa'dan sonra artmış olduğu da gözlenmektedir. Nitekim mütevellî yevmiyesi 1526'larda 15 akça iken 1540'larda 100 akça, 1570'lerde 500 akça olmuş, müderris yevmiyesi ise aynı dönemde 30 akçadan 50 akçaya çıkabilmiştir.

TABLO XVII : Ramazanoğulları vakfından ücret alanlar.
(Öğrenciler ve cüzhanlar dahil)

Harcama Kalemleri	TD.450 (1525)		TD.969(1530)		ED.538(1540)		ED.538(1570)	
	Nefer	Günde	Nefer	Günde	Nefer	Günde	Nefer	Günde
Ulu Câmi	7	33	11	40	53	58	54	102
Ulu Câmi Medresesi	6	6	40	15	13	79	15	91
Yağ Câmii	3	4	3	1	5	12	41	116
Yağ Câmi Medresesi	-	-	-	-	12	63	15	102
İmaret	-	-	15	61	19	68	16	89
Câbi, katip vs.	3	25	3	31	13	183	50	698
T O P L A M	19	68	72	148	115	463	191	1198

Ramazanoğulları vakfı dışında Adana içerisindeki vakıfların tamamının mescid vakfı olması, XVI. yüzyıl Anadolu'sunda pek yadırganacak bir şey değildi. Aslında şehir içerisinde bulunan 19 mescid vakfının toplam geliri- nin 13104 akça gibi düşük bir miktarda olmasını da, halkın içerisinde büyük zenginlerin bulunmadığı şeklinde yorumla- nabilir. Hele bu vakıfları Ramazanoğulları vakfı ile karşılaştıracak olursak Ramazanoğulları sülâlesinin edindiği servetin ve nüfûzun sınırları daha iyi anlaşılır. Mescidlerde görevli olan imam ve müezzinlerin Ulu Câmi ve Yağ Câmiiindeki meslektaşlarına nazaran daha düşük ücret almalarını da normal karşılamak gerekir. Ancak bizim merak ettiğimiz konu bu 360 veya 720 akça bu kişilerin bir yıllık ihtiyaçlarını sağlamak için yeterli miydi? XVI. yüzyıldaki fiatlara baktığımızda bunun oldukça zor olduğunu söyleyebiliriz.

TABLO XVIII : Adana şehir merkezindeki vakıflar.
[ED. 538 (1547)'ye göre]

Mescid Vakfı	Geliri	İmam	Müezzin	Hasır	Mütevelli
Ramazan Ağa Mescidi	1220	720	360	140	-
Burnukara Osman Ağa M.	1096	360	180	196	360
Kara Sofu (Soku) M.	680	360	180	110	-
Hacı Fakihoglu M.	770	540	180	50	-
Kantaroğlu Mescidi	806	540	200	66	-
Çukur Mescid	544	360		184	-
Ağca Ahmed Mescidi	900	540	300	60	-
İsa Hacıoğlu Mescidi	500	300	150	50	-
Saçlı Ahmed Mescidi	872	540	250	62	-
Hacı Hızır Mescidi	988	720	200	68	-
Bab-1 Tarsus Mescidi	1330	720	200	50	360
Kadı Mescidi	892	520	250	122	-
Debbağlar Mescidi	956	720	200	36	-
Hacı Hamid Mescidi	480	360		120	-
Baytemür Mescidi	580	360	180	40	-
Selim Bey Mescidi	200	200		-	-
Baytar Mahmud Mescidi	-	-		-	-
Tepebağ Mescidi	-	-		-	-
Kayalıbağ Mescidi	200	200		-	-
TOPLAM	13014	8060	2830	1354	720

Adana'da görülen tek zâviye, Misis yakınlarında Nur dağı üzerinde bulunan Cebelü'n-nûr Zâviyesi'dir. Cebel-i Nur isminden sonra Rahmetullahi aleyh denilmesinden ve "Haliyen meşihatına evladından İmirza veled-i Şeyh Mehmed mutasarrıf olup.." ifâdesinden dağa ve zâviyeye bu adın, aynı adı taşıyan bir şeyhden dolayı verildiği sonucunu çıkarmaktayız (TD.450: 999). 1519 tarihinde Cebelünnur zâviyesinin 5893 Halebî akça geliri bulunmaktaydı (TD. 69: 261). 1525 yılında Hızır Şeyh oğlu Ali ise zâviyenin nazırı olup bu hizmetine karşılık mahsulün onda birini almaktaydı (TD. 450: 999). 1530 yılında Cebelü'n-nur Zâviyesinin 1680 akçalık gelirinin onda birini mütevelli, onda birini nazır olan kişi almakta, arta kalanı yolculara harcanmaktaydı (TD.998: 325).

1547 yılı kayıtlarına göre Nur dağı yakınında zâviye bulunmamaktadır. Zâviye şeyhi adını alan bir kimse burasını yıllardır kendisine geçim vasıtası (me'kel) edinmiştir. Durum İstanbul'a bildirilince Adana sancakbeyi Piri Paşa'nın Misis köprüsü yakınlarında yeni bir zâviye yapması emredilmiştir. (1) Vakıf gelirlerinden zâviye yapılıncaya kadar görevlilere para verilmeyecek, daha sonra yolculara yemek pişirilecek ve vazifelilere ücretleri ödenecektir. Vakfın hesaplarını kadıların inceleyip imzalaması ve şüpheli bir husus bırakılmaması eski defterde yazılı olduğu için yeni deftere geçirilmiştir. Ancak elimizde böyle bir kaydın yer aldığı bir arşiv belgesi bulunmamaktadır.

TABLO XIX: Adana şehir merkezi dışındaki vakıflar.
[ED.538 (1547)'ye göre]

Sıra	VAKFIN ADI	Nahiye	Tutarı	%
1.	Câmi-i Şeyh Tahir (Gökçekler Köyü)*	Berendi	4740	10.7
2.	Câmi -i Misis (Karye-i Misis)	Yüregir	860	1.9
3.	Câmi-i Hüseyin Bey- Hacı Bey (Karye-i Bazar-ı Çarşamba)..	Karaisalı	2700	6.1
4.	Câmi-i Karye-i Şeyh Sinan (Mezraa-i Uç Kilise)	Dündarlı	4100	9.2
5.	Câmi-i Hanefiyye (Ayas Merkez)	Ayas	2700	6.1
6.	Câmi-i Şeyh Ahi Mehmed (Küçükarköy M.)	Karaisalı	7750	17.5
7.	Câmi-i İvaz bin Mehmed (Gerdekli Köyü)	Karaisalı	1740	3.9
8.	Câmi-i Şeyh Abdülcabbar (Kanlıcı Köyü)	Yüregir	2060	4.6
9.	Mescid-i Hacı Mustafa (Merkez)	Kınık	720	1.6
10.	Mescid-i Cihangir (Merkez)	Kınık	600	1.3
11.	Mescid-i Kara Şeyh (Merkez)	Ayas	1148	2.6
12.	Mescid-i Halil Bey bin Bilal (Kilisecik)	Ayas	1100	2.4
13.	Medrese-i Hacı Kara (Merkez)	Ayas	887	2.0
14.	Zâviye-i Cebel-i Nur	Berendi	10000	22.6
15.	VAKF-I EVLAD-I Şeyh Mahmud	Karaisalı	3000	6.8
16.	Kurdviranı Köyü Mescidi	Berendi?	360	0.8
				100.
	TOPLAM		44465	9.9
	Adana şehir merkezindeki vakıflar		13004	2.9
	Genel Toplam.....		57469	13.0
	Ramazanogulları vakfı.....		383985	87.0
	SANCAKTAKİ BÜTÜN VAKIFLAR.....		441454	100

* Gökçekler köyündeki Şeyh Tahir Câmiî vakfından mütevellî, hatip, imam, müezzin (3 kişi), kayyım olarak 9 kişi ücret almaktadır TD.114, v.154a).

Ramazanoğulları vakfı dışında kalan şahıslara ait vakıflardan 19'u Adana merkezinde 16'sı ise köy ve kasabalarda bulunmaktadır. Adana merkezdeki 19 vakfın tamamı mescid vakfıdır ve yıllık geliri 13104 akçadır. Adana dışında bulunan 16 vakfın 9'u câmi , 4'ü mescid, 1'i medrese, 1'i zâviye vakfı, 1'i de evlatlık vakıftır. 16 vakfın toplam geliri 44465 akçadır. Adana içerisindeki 19 mescid vakfının sadece 3'ünde mütevellî ücret alırken, köy ve kasabalarda bulunan 16 vakıftan 10'unda mütevellînin ücret aldığını görmekteyiz. Köy ve kasabalardaki vakıflarda mütevellînin vakıf gelirlerinden aldığı pay % 12,6'dır. İmamlar % 21,9, hatipler % 6,9, müezzinler % 11,8 paya sahipti. İki köy câmiinde sıbyan mektebi muallimine câmi vakfından ücret verilmekteydi. Gökçekler köyünde bulunan câmide muarrif bulunması muarrifin görevi açısından dikkat çekicidir.

XVI. yüzyılda Adana sancağında faaliyet gösteren 36 vakfın gelirleri toplamı 441454 akçadır. Bunun 57469 akçası (% 13) 35 vakfa, 383985 akçası (% 87) Ramazanoğulları vakfına aitti. Sancak gelirleri içerisinde vakıf gelirlerinin payı 1525 yılında % 1,7 iken 1530'da % 1,9'a (TD.998: 347), 1572 yılında % 2,7'ye yükselmiştir. Bu miktara özellikle şehir merkezinde bulunan vakıf gelirlerinin çoğu dahil edilmemiş olduğu için vakıf gelirlerinin payının aslında % 5 civarında bulunmaktadır. Vakfa konu olan potansiyel vakıf durumundaki mülk gelirlerinin payı ise daha aşağılardadır (1530'da % 0,1; 1572'de % 0,2).

5. Mülkler

Mülk arazi, arazi-i emiriyeden ayrılarak muhtelif sebeplerle bir takım beylere ve şeyhlere temlik edilmiş veya babalarından dedelerinden miras kalmıştır. Mülk araziye sahip olan şahıs burada tam tasarruf hakkına

sahipti; toprağı elinden alınamazdı, isterse satar, isterse miras bırakırdı (Uzunçarşılı 1984: 115).

1519 tarihli defterde emlâk bölümünde sadece bir mülk kaydı var: "Mülk-i Piri Bey, Mirlivâ-yı Adana, Ma'sara: 10000, Hamam: 8000, Toplam : 18000" (TD.69: 262). 1526 tahririnde Adana sancağında en büyük mülk sâhibi kişi sancakbeyliği görevini yürüten Ramazanoğlu Piri Bey'dir. Piri Bey Adana köprüsü yakınındaki 4 aded mülk değirmenin yanına iki değirmen ve şehre su getirmek için bir de su dolabı yaptırmıştır. Bu 6 değirmen ve 1 dolaptan Piri Bey yılda 6000 akça gelir elde etmektedir. Adana içerisinde bugün Çarşı Hamamı diye anılan hamamın yıllık geliri 12000 akça, mezarlık tarafındaki çeltik nehrinin geliri ise 30000 akçadır. Piri Bey bu nehri Adana köprüsünün doğu yönündeki gözünden kendi imkanlarıyla açmış ve bu sebeple kendi mülkü olmuştur (TD.450: 1003). Piri Bey'in değirmenlerden, şehirdeki susam ma'sarasından gelirleri ile birlikte toplam 8 kalem mülkten yıllık geliri 52000 akçadır.⁽²⁰⁾ Piri Bey bu mülklerini kısa bir süre sonra vakfına dahil edecektir.

1526 yılında ikinci mülk sâhibi kişi Kınık kadısı Hayreddin Halife idi. Hayreddin Halife de Mercin mezraasında Ceyhan nehrinde bir göz değirmen tesis etmiş, rüsum-ı örfiyyesini sâhib-i arza vermek şartıyla mülkiyet üzere yıllık 500 akça geliri kendisine bırakılmıştır (TD.450: 1003). Üçüncü mülk sâhibi kişi olan Hızır Bey, Yavgüden namıyla meşhurdu. Hızır Bey bu çeltik nehrini Ceyhan nehrinden kendi imkânlarıyla açmış olduğu için Padişah tarafından kendisine 1524 tarihli mülknâme verilmiştir. Yıllık geliri 64000 akça olan bu çeltik argınının gelirinin yarısı olan 32000 akçaya sahip olacak, nehrin sakasını ve kürekçisini de kendisi tayin edecektir. Ancak çeltik ekilen yerlerin sahiplerine yıllık öşür ne ise onu da vermesi gerekmektedir (TD.450 (1526): 1004).

Her üç mülk kaydında gözlenen ortak özellik, mülk sahiplerinin bu gelir kaynaklarını kendilerinin ortaya çıkarmış olmalarıdır. Ancak bu durumda Padişah izniyle bu

gelir kaynaklarına tasarruf edebilmektedirler. Hızır Bey'e ait mülknâmede hiç kimsenin, hiçbir sebeple mülke müdahale etmemesi istenilmektedir. Her padişah değıştikçe beratlar gibi temliknâmelerin de yenilenmesi gerekiyordu. Bu yoklamalar ve bazen verilen açık emirlerle yapılan tensikat ve nesihler, devletin bu mülk ve malikâne hisselerini timara çevirmesi için vesile yaratmaktaydı (Barkan 1980: 188). İdareci sınıf da bunu bildiğinden bir mülkü uzun süre mülk olarak elinde tutmuyor; vakfa dönüştürüyor, veya eşine satıyor, eşi vakfına ilhak ediyordu. Fatih zamanında bu çeşit vakıfların çoğu geçersiz sayılarak timara ilhak edilmişti (Gökbilgin 1952: 331). Bunun ortaya çıkardığı hoşnutsuzlukları ortadan kaldırmak için II. Bayezid bu vakıf ve mülklerin çoğunu eski sahiplerine vermek zorunda kalmıştı.

İslâm hukukuna göre padişahlar belli şartlar altında bir yeri veya bir gelir kaynağını birisine mülk olarak bağışlayabilmekteydi (Barkan 1980: 262). Ancak suistimaller sonucu yüz yıl önce feth olunub has zeâmet sayılan topraklar vezirlere ve âmirler mülk olarak verilir ve vakıf bağlanır olmuştu (Mustafa Nuri Paşa 1327, I: 124). Karaisalı'nın Kızıldağ yaylasındaki Kavak, Döşbudak ve Setir mezraaları Kanunî tarafından Piri Bey'e mülk olarak bağışlanmıştı (ED.538: 20b). Bu mülklerin ne şekilde vakfa dönüştürüldüğünü vakıf konusunda görmüştük.

Mülk olarak kişiye bırakılan şey o gelir kaynağını kullanma hakkı da olsa mülknâmelerle yetki ve sorumlulukları çizilmiş olan mülkleri kökten yok saymanın da tarihî realiteyi inkârdan öte hiçbir anlamı olamaz. Bu bakımdan Akdağ'ın: " Türkiye tarihinde tarla alım-satımı diye bir işlem yoktur" hükmü aşırı bir genelleme gibi görünmektedir (Akdağ 1971, II: 252). Osmanlı Devleti'nin arazi mülkiyetini tanımadığı yolundaki bu görüş Fekete ve Barkan gibi konunun otoritesi olan tarihçiler tarafından da tenkit edilmiştir (Fekete 1962: 33; Barkan 1980: 249).

1530 tarihinde Adana kazasında mülk sâhibi olarak birisi müslim 3 kişiyi görmekteyiz.⁽²¹⁾ Ahmed Fakih

oğlu Mehmed Kethüda'nın Çukurmescid Mahallesinde 6 evi, Göği bin Andrik isimli Ermeni'nin 3 dükkânı vardır. Üçüncü mülk sâhibi Yuseyf oğlu Hüdaverdi isimli gayrimüslimdir (TD.998: 327).

1530 tahririnde de 1526 tahririnde olduğu gibi mülkler için ayrı bir bölüm bulunur. Burada adı geçen mülk sahiplerinden birisi Kınık kadısı Hayreddin'dir. Mehmed Kethüda'nın 6 evi ve pamuk ipliği pazarında 6 dükkânı, Mehmed oğlu Mehmed'in 3 değirmeni, Mehmed Bey oğlu Mahmud'un ikisi harab 4 göz değirmeni kendi mülkleridir. Bu Müslümanların yanında iki Ermeni'nin de mülk sâhibi olarak adları geçmektedir (TD.969 (1530): 860). Burada sadece Hayreddin'in değirmeninin yıllık gelirinin 200 akça olduğu belirtilmiş diğerlerinin geliri yazılmamıştır. Bu bakımdan mülk gelirlerinin toplam gelirler içerisindeki payını çıkartamıyoruz. Gayrimüslimlerin hususî mülk tasarruf etmeleri Macaristan'da da görülen bir husustu (Fekete 1962: 33) .

1568 yılında Adana, Sis, Üzeyir ve Tarsus sancaklarında bulunan bazı mülk çeltik nehirleri ile köylerin ve mezraaların mülkiyetlerinin defterde kayıtları bulunmadığı, sahiplerinin deftere muhalif temessükler ibraz ettikleri bildirilmekte mülk kayıtlarının münasip bir yere kayıt etmesi Adana kadısına emredilmektedir (Mühimme 7: 750).

Adana Sancağı'nda 1572 tahrir sonuçlarına göre 13196 akça yıllık geliri olan mülk bulunmaktadır. Kınık nahiyesindeki Yasgüden isimli çeltik nehrinin sadece mülk olduğu belirtilmiş yıllık geliri yazılmamıştır (TD.114 : 177b). Besalı mezraası gelirinin 24 kıştınının 12 kıştı (yarısı) Şeyh Tahir'in mülkü, diğer yarısı ise timardı (TD. 114: 158b). Bu mezraadan yılda 600 akça gelir sağlayan Şeyh Tahir, Berendi'nin Gökçekler köyünde bir câmi yaptırmış ve buna vakıflar tahsis etmişti (TD.114: 154a). Mülk gelirlerinin toplam gelirler içerisindeki payı 1572 yılında % 0,2 olarak görünmektedir.

1572 tahririnde Sis'de görülen malikâne-begavâne hisseli dirlikler Adana'da görülmemektedir. Sadece bir mezraada mülk hissesi görülür: Berendi'nin Besalı mezraası gelirlerinin yarı hissesi olan 600 akça Şeyh Tahir'in mülkü, diğer yarısı ise timardı (TD.114: 158b).

Timar ve vakıf hissesi bulunan köy ve mezraalardan mülklerin vakfa dönüştürülmüş olduklarını anlıyoruz. Berendi'ye bağlı Boyaluca köyü öşrünün yarısı iki ayrı vakıf tarafından yarı yarıya bölüşülmekteydi: Diğer yarısı ise timara verilmişti. Rüsûm-ı raiyyetin paylaşım dışı tutulduğu, sadece o toprağın ürünleri gelirinin mülk olarak bağışlanmış bulunduğu ve daha sonra vakfa dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır (TD.114: 157a). Aynı şekilde Müfnak köyü öşür gelirlerinin 12 kısıtı Ramazanoğulları vakfına ait olup 12 kısıtı timardı. Vakıf, sadece tarım ürünlerinin öşründen hisse almakta diğer gelirler timar sâhibine kalmaktadır (TD.114: 169aII). Narlık mezraasının 2706 akçalık gelirinin 2 306 akçası timar sâhibine ödendiği halde 400 akçası için "Hisse-i mirî ber vech-i nakd" denilmiştir (TD.114: 170a).

F. Sonuç

XVI. yüzyıl Adana'sının ekonomik tablosunu genel hatlarıyla değerlendirecek olursak ilk olarak tarımın ekonomi içerisindeki payının birinci sırayı aldığını söylemek gerekir. Bu durum nüfusunun % 85'i konar-göçer cemaat olarak kayıtlı olan Adana sancağı için oldukça önemli bir tesbit olmaktadır. Konargöçerlik denince ilk akla gelen hayvancılık olmasına rağmen hayvancılık Adana'da tarımın çok çok gerisinde kalmıştır. 1572 yılındaki ekonomik tabloda mezraalardan sağlanan öşür, toplam gelirinin % 33,6'sı ile ilk sırada yer almaktadır. Buna çeltik nehirlerinden sağlanan % 13,6 ve köy toprak ürünlerinin yaklaşık % 3'lük payını da katacak olursak tarımın ekonomi içerisindeki payı % 50 'yi bulur. Halbuki resm-i otlak

vs. gibi gelirleri de hesaba kattığımız halde hayvancılıktan sağlanan gelirin toplam gelir içerisindeki payı % 5 civarında kalmaktadır. Bu bakımdan cemaat deyimini sadece hayvancılıkla uğraşan göçebe (nomade) olarak görmenin ne kadar yanlış olduğu, bu rakamların ışığında çok daha iyi anlaşılır.

Mezraa gelirlerinden sonra ikinci sırayı alan cemaat gelirleri toplam gelirin % 23,6'sını oluşturur. Cemaat gelirleri içerisinde en büyük payı ise resm-i çift karşılığı alınmakta olan resm-i hâne vergisi teşkil eder. 13906 hâne yani evli vergi mükellefi olduğuna göre 1 306 133 akçalık cemaat gelirlerinin yaklaşık 795000 akçası (% 53,2)'si raiyyetlik vergisinden sağlanıyor demektir. Resm-i hâne vergisinin toplam gelir içerisindeki payı ise % 12,5 gibi oldukça yüksek bir orana ulaşır.

Ticaretin ekonomi içerisindeki yerinin üçüncü sırayı aldığı görülmektedir. Adana şehir merkezi içerisindeki çarşı, pazar ve kapanlardan alınan vergiler yanında şehirdeki 43000 akçalık ihtisap geliri de canlı bir ticaretin varlığını gösterir.

Adana sancağı gelirlerinin paylaşımına baktığımızda en büyük payın (% 41) padişah haslarına ayrılmış olduğunu görürüz. Adana sancakbeyi toplam giderin % 18'ini; Kıbrıs beylerbeyi % 4,1'ini almaktadır. Padişah hasları ile birlikte has olarak ayrılan giderler toplam giderin % 68,2'sini bulur. Timar ve zeâmet sahipleri ise giderlerin % 21'ini almaktadır. Vakıfların ekonomi içerisindeki payı % 2,7; mülklerin payı ise % 0,2 olarak görünmektedir.

III. BÖLÜM: EKONOMİ DİPNOTLARI.

(1) Halebî akça dışında para adı ile bir para birimi daha kullanılmaktaydı. XVI. yüzyıl Adana Kanunnâmelerinde, " 1 para = 2 Osmanlı akçası" değerinde gösterilmektedir .

Akçanın satın alma gücüne gelince Adana Evkâf Defteri verilere göre 1547 yıllarında 1 kg et 2,1 akça; 1 kg bal 3,2 akça idi. 1572 tarihli defterimize göre arpanın kilesi (22,2 kg) 10 akça, kilosu 0,45 akça; buğdayın kilesi (25,6 kg) 18 akça, kilosu 0.70 akçadır. Bir kilogram pirinç 1,62 akça, bir koyun ise 30- 35 akça değerindedir. İnsan gücünün değerine gelince 1570'li yıllarda Adana Ulucâmiî imamı günde 8 akça, Halil Bey Medresesi müderrisi günde 50 akça, Darülhadis Medresesi müderrisi günde 30 akça, Ramazanoğulları imaretinin aşçısı günde 7 akça, kapıcısı günde 6 akça ücret almakta idi (ED.538: 22b- 23a).

(2) Buğday ve arpa gibi ürünler kile ile ölçülmektedir. Tahrir defterlerinde kilenin Konya kilesi mi, yoksa İstanbul kilesi mi olduğu belirtilmemiştir. Mühimme kayıtlarından, kullanılan kilenin 20 vukiyye ağırlığındaki İstanbul kilesi olduğunu anlamaktayız (Mühimme 15: 30). 20 okkalık İstanbul kilesi 25,656 kg ağırlığında idi (Hinz 1990: 51; İnalçık 1983: 333). Bir mudd ise 20 İstanbul kilesi olup, $(20 \times 25,656) = 513,12$ kg ağırlığındadır (Hinz 1990: 51; Pakalın 1971, II: 161).

(3) Kişi başına üretimin hesaplanmasında kimi tarihçiler vergi nüfusunu, kimi tarihçiler ise tahminî nüfusu baz olarak almışlardır. Tahrir defterlerinde sadece vergi veren yetişkin erkekler kayıtlı olduğu için gerçek nüfus bir takım tahminî hesaplarla bulunmaktadır. Bu sebeple tahrir defterlerinde kişi başına üretimin bu tahminî nüfusa göre değil de vergi nüfusuna göre hesaplanması bize daha doğru gelmektedir. Bölgeler arasında karşılaştırmalar yapılmasında verilerin aynı baz üzerinden hesaplanmış olması gerekli olduğundan bu konuda ortak hareket edilmesi ve belirli esasların bütün araştırmacılar tarafından uygulanması faydalı olacaktır.

(4) Pamuk ağırlıkları kantar ile belirtilmiştir. Genel olarak 1 kantar 56,4 kg ağırlığında kabul edilmektedir (İnalçık 1983: 340) . Ancak Adana'da kullanılan kantar 100 ritl değerinde olan Halep kantarı olarak alınacak olursa $1 \text{ ritl} = 720 \times 3,167 = 2280$ gr olmaktadır (Hinz 1990: 38). Halep kantarı $= 100 \times 2280 \text{ gr} = 228 \text{ kg}$ yapar. 1521 tarihli defterde ise 10 ritl pamuk = 100 akça, 1 kantar = 250 akça olduğundan hareketle bir kantarın 25 ritl ağırlığında olduğu görülür. Ritlin değeri konusundaki yukarıdaki verdiğimiz rakamlara göre $25 \times 2,28 = 57$ kg yapar (TD. 110 : 69). Bu ise kantarın genel

ağırlığı olan 56,4 kg'a yakındır. Ürün değerlerine bakacak olursak, 25 kg buğday 18 akça olduğuna ve 1 kg buğday 0,72 akça ettiğine göre, 1 kg pamuk $250 / 57 = 4,3$ akça yapar.

1572 tarihli defterde 2 yerde kantarın alt birimi olarak "menn" kullanılmıştır (TD.114:12a). "Mezraa-i Küçükkend, Kutn : 800 / 2880; Mezraa-i İbrahimbey, Kutn :500/ 1800". Buna göre 1 men veya 1 ritl pamuk = 3,6 akça yaptığına ve pamuğun kantarı 360 akça olduğuna göre 1 mennin kantarın 1/100'ü olduğu anlaşılmaktadır. Suriye'de 1 menn= 260 dirhem= $260 \times 3, 15 = 819$ gr ağırlığında idi (Hinz 1990: 20; İnalçık 1983b: 320). Buna göre Adana'da kullanılan menn'in yaklaşık 560 gr ağırlığında olması gerekmektedir.

(5) Ünal menn kelimesini mudd olarak aldığı için 1566 yılında Harput Sancağı'ndaki pamuk üretimini 4 349 ton olarak hesaplamıştır (1989: 102). Oysa Harput'ta kullanılan mudd 205 kg olduğu halde bir menn-i Harpudiyye 1 800 dirhem olup 5,530 kg'a tekâbül etmektedir (s. 153). Buna göre de Harput'taki pamuk üretiminin 117,3 ton olarak düzeltilmesi gerektiğine inanmaktayız. Mudd'u menn= batman = 5530 gr. olarak aldığımızda $72 / 5.530$, 1kg pamuk 13 akça olarak bulunur.Bu Kemah'ta 1516 değeri ile aynıdır.

(6) 1506- 1507 yıllarında Yergöğü iskelesinde pamuğun kantarı 600 akça idi (İnalçık 1980: 5). Burada pamuğun niteliği belirtilmemiş olmasına rağmen verilen fiattan saf pamuk olduğu anlaşılmaktadır.

(7) 1 kantar saf pamuğun 2000 akça olduğu 1536 yılında 1 kantar kütlü pamuk 300 akça olduğundan hareketle 1 kantar saf pamuğun 1200 akça olduğu 1530 yılında 1 kantar kütlü pamuğun 180 akça olması gerektiği matematik olarak hesaplanmaktadır. Ancak 1530 yılında kişi başına düşen pamuk üretiminin 60 kg gibi yüksek oranda olmasından kütlü pamuğun 180 akçadan daha değerli olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan 1530 yılı pamuk üretim hesaplarımız ihtiyatlı kullanılmalıdır.

(8) Soysal (1988)' de 8 sayfa tahrir konusunda genel bilgi vermiş, son dört sayfada ise 1572 tarihli Adana Mufassal Tahriri Defteri verilerinin değerlendirmesini yapmıştır. Soysal'ın bulduğu rakamlar ile bizim hesaplamalarımız arasında büyük farklar bulunmaktadır. Mesela sayın Soysal mezraa sayısını 591 olarak göstermiştir (s.175). Oysa bizim hesabımıza göre 666 mezraa bulunmaktadır. Yazar, bostan gelirleri hesaplamasında da öyle sanıyoruz bir hesap hatasından çok teknik bir hata yapmaktadır. Bizim bulduğumuz 50028 akçaya köy ve mezraalardan ayrı yazılan şehir merkezindeki bağ , bahçe ve bostanların gelirlerini de eklesek yine yazarın verdiği 1.272.274 akçaya yaklaşmak mümkün olmamaktadır.

(9) (TTKK, Yazma 34: 16)'ya göre çeltik hâsıl yazılan yerlerde çeltik nehirleri harab olsa çeltik eke gelmiş kimselere o nehrin

tamir ve ihyası cebr ile teklif etdirilir... Kadimî çeltik ekilen yerlere bağ ve bahçe dikseler bozdurularak yeniden çeltik ektirilmelidir.

(10) Bu konuda geniş bilgi için bkz.: İnalçık 1982: 69- 141. Daha yeni bir çalışma için bkz.: Venzke: 1986. Amerikalı genç araştırmacı M. Venzke tarafından X. Türk Tarih Kongresine sunulan bu tebliğin basımı malesef bugüne kadar gerçekleştirilememiştir. Kongre sırasında bana bu kıymetli tebliğinin bir suretini vermek inceliğini gösteren Sayın Venzke'ye burada teşekkür ediyorum.

(11) (Evliya Çelebi 1314, III: 40) : "Bu dağlarda Osmanlı padişahının kanun üzere kırk bin aded top-keşân camusları vardır. Amma şimdi hesabını Hudâ bilir. Kendi biter, kendi yiter damgalı, damgasız, her biri dâbbetü'l-arza benzer camuslardır. Bunların hıfz ü hırsatleri için yedi pare beldenin ahalipleri muaf ve müsellemdirler. Hin-i seferde nice bini kemendlerle, tuzaklarla ve kapanlarla sayd idüb sefere götürerek balyemez toplar çekdirirler".

(12) Yurt Ansiklopedisi, "Adana", Sayı: I/ 1 (1981), s. 28. Burada "küre" kelimesinin "gün" olarak okunmasından dolayı konu yanlış anlaşılmıştır. Bu maden ocakları etrafı tuğla ocakları gibi tuğlalarla örülü, bir sıra odun ve odun kömürü, bir sıra demir filizi döşenerek yakılan iptidai türden ocaklar olmalıdır. Bu konuda şimdilik şu eserlere bakılabilir: (Akgündüz 1990, I: 157- 164); (Çağatay 1943: 117- 126); (Refik 1931).

(13) (TTKK, Yazma 34: 9): "Kürecilik ve bağcılık avarızdan müsellemler içündür. Anlarda raiyyet yazılan raiyyet resmin verir, heman avarız vermez.

(14) Faroqhi 1550- 1560 yıllarına ait verdiği tabloda (1984: 305) Adana'a 6 han ve 339 vakıf dükkân ve bir bedesten tesbit etmiştir.

(15) (TTKK, Yazma 34: 7): "Harbî küffara fûruhtu men' olunan eşyalardır: Barut, kurşun, penbe ve rişte-i penbe, gön, sahtian, tereke, nühas, kirbas, sefine bayağı, yerak, et, balmumu, zift revganiyye, kükürt, İstanbul'a muteallik me'külât, donyağı, meşin, koyun derisi".

(16) Cizye konusunun Osmanlılardaki uygulamaya ağırlık verilerek yeniden yazılması faydalı olacaktır.

(17) 1552- 1553 yılında Yıldız altını denilen altın para 60 akça idi. 1579- 1580'de 60 akça olan Frenk altını, 1585'de 100, 1588'de 120 akça oldu. 1609 ve 1619 yıllarında Frenk altını 120 akça değerini korumuştur (Güçer 1988: 21). Adana Hakimi (sancakbeyi) Mehmed Bey'e gönderilen 24 Rebiülahir 1001 (29 Aralık 1592) tarihli hükümde

altun: 120 akça; kuruş: 70 akça üzerinden işlem görmesi emredilmişken buna uyulmadığından ve daha yüksek fiatla işlem yapıldığından şikâyet edilmektedir (Mühimme 70: 248). Osmanlı altınının ayarında değişiklik yapılmasından dolayı 1584- 1586 yılları arasında akçanın devalüasyona uğradığı ve bu düşüşün 1600'lü yıllarda da devam ettiği görülür (Faroqhi 1984: 148).

(18) Murahhasiye kelimesinin marhasa olarak okunması sözlüklere kadar geçmiş (Yediyıldız 1985: 115) bir "galat-ı meşhur" olarak görünmektedir.

(19) Halil Sahillioğlu, Su Gediği Mahallesi diye geçen ibaredeki mahalle kelimesinin gerçek anlamda iskan ünitesini ifade edip etmediği konusunda ihtimalli konuşmuştur. Su Gediği Mahallesi hakkında II. bölümde bilgi vermiştik. Evkâf Defterine göre ise 13 bahçenin tamamı "kadimden merhum Halil Bey" tarafından vakfedilmiştir (v.3b). Halbuki 1526 tarihli Mufassalda bahçe 12 kıt'a gösterilirken 1530'da 13 kıt'aya çıkmıştır. 1519 tarihli defterde ise böyle bir vakıf kaydı yoktur. Bu durumda ise defterin 13 kıt'a bahçenin tamamının Halil Bey tarafından vakf edilmiş olduğunu söylemesini doğru kabul edemeyiz. Burada geçen bahçenin Mahmud Bey'in vakıf ettiği bahçe olduğu Sahillioğlu'nun yayınladığı bu vakfiye ile de kesinlik kazanmıştır.

(20) (TD.450: 1003)'de yer alan Piri Bey'e ait mülk listesi.

1-"Asiyâb

der zîr- i Cîsr-i Adana el-mezbûr ; ki dört göz değirmendir. Haliyen ma'mûrdur ve zikr olunan değirmenler civarında iki göz değirmen dahi ihdâs edüb ve şehre su getürmek için bir dolab dahi ihdâs eylemiş, cümlesi mülk- i meşrû'dur.

Hâsıl- ı âsiyâb, 6 bâb ma'a dolab 6.000

2- Nısf- ı Âsiyâb

der karye-i Çakır, tâbi- i Adana; ki satun alınmış, mülk- i meşrû'dur.

Hâsıl an nısf fi sene..... 1.000

3- Âsiyâb

der mezraa- i Terkeb (Nerkeb ?), tâbi'- i mezbûr; ki mülk- i meşrû'dur.

Hâsıl 1.000

4- Ma'sara- i Sımsım (Susam)

der nezd- i Hammâm, bâb: 1

Hâsıl 10.000

5- Hammâm

der nefis- i Adana

Hâsıl 12.000

6- Bahçe

der nezd- i hammâm el-mezbûr müşterek dolabı ile;

ki vakfdan mülk dükkân ile istibdâl olunmuş,
ber müceb-i hüccet-i şer'iyeye
Hâsıl fi sene..... 200

7- Asiyâb

der mezraa- i Mağnuzlu (?) der Kalemlü, tâbi'- i
iki Su Arası [Yüregir]; ki argı nehr- i Kızıllırmakdan
(Seyhan) alınmış. Bab: 1
Hâsıl 800

8- Nehr- i Pirî Bey

Mezkûr Piri Bey Adana köprüsünün Mekâbir
[Mezarlıklar] cânibindeki gözünden bir çeltük argı
ihdâs edüb çeltük düşen yerlerde sâhib- i arza kanun
üzre öşrün verdikten sonra bâkı kalandan çeltükçiler
ile mabeynlerinde tevzî' edeler.
Nehr- i mezbûr mezkûr Piri Bey'in mülkiyet üzere
tasarrufundadır.
Hâsıl fi sene 30.000

(21) TD.969 (1530)'da Adana'da mülk kayıtları, s. 860.

*Mülk- i Hayreddin

Asiyâb, der karye- i Mercin, tâbi-i Kınık, bâb: 1
Hâsıl fi sene 200

*Mülk- i Mehmed Kethüda bin Ahmed Fakih

Büyüt- ı müteaddide, ulviyye ve sufliyye, aded: 6
Der mahalle- i Çukur Mescid.
Dekâkîn, der bazar- ı rişte- i penbe, bâb: 6.

*Mülk- i Mehmed bin Mehmed Uluca (Evlüce)

Asiyab, bâb: 3, der karye- i Mordöş , tâbi- i Berendi.

*Mülk- i Mahmud bin Mehmed Bey

Asiyâb, bâb: 4, ma'mûr: 2, harab: 2.
Der mezraa- i Birce Göl, tâbi- i Berendi el- mezbûr.

*Mülk- i Gögi bin Ândrik Ermeni

Dekâkîn, der bazar- ı engür (üzüm), bâb: 3

Dükkân, der bazar- ı aşcılar, bâb: 2

Dekâkîn, der bazar- ı keten ma'a bazar- ı kirbas, bâb: 4

*Mülk- i Hüdaverdi bin Yuseyf Ermeni

Zemin- i bağ, der nezd- i şehr, kıta': 2

Dükkân, der bazar- ı tacirân, bâb: 1

Dekâkîn, der bazar- ı rişte ve keten, bâb: 2.

II. BÖLÜM : EKONOMİ

TABLOLAR

TABLO XX: TD.69 (1519) Mezraa ve köyler tarım ürünleri.*

	Adana	Yüregir	Sarıçam	Dündarlı	Hacılı	K.İsalı	Berendi	Ayas	Kınık	TOPLAM
Mezraa sayısı	142	x	x	28	x	60	x	x	x	230
Buğday Müd	795			133		182				1110
Kile	140			-		-				140
Arpa Müd	757			92		144				993
Kile	74			5		-				79
Pamuk Menn	38425			1365		4547				44737
Ögr-i bostan	920			415		100				1435
Susan Kile	98			5		-				103
Darı Müd	4			47		7				58
Kile	19			31		-				50
Hohud Kile	9			-		-				9
Mercimek Kile	51			-		2				53
Bakla Kile	4			-		-				4
Çavdar Müd	14			5		-				19
Kile	26			5		-				31
Değirmen Bâb	15			7		8				30
Akça	1280			240		480				3520
Dalyan	700			-		-				700
Memleha(tuzla)	500			-		-				500
Bâc-1 karnış	1500			-		-				1500
Otlak-1 ganem	4150			-		1600				5750
Eşcar-1 armud ve ceviz...	-			45		-				45
YERKUN.....	403590			53837		88251				545678

* Mezraa ve köyler tarım ürünleri başlığı altında verilen tablolarda mezraalarda kayıtlı bütün gelir kayıtları gösterildiği gibi köylerin de tarımla ilgili olan gelirleri alınmıştır. Tablo isminin verilmesinde mezraa ve köyler tarım ürünleri denilmesi yeterli görülmüştür.

TABLO XXI: TD.110 (1521) Mezraa ve köyler tarım ürünleri.

	M E Z R A A L A R			K Ö Y L E R			GENEL
	Kıvık	Berendi	Toplam	Kıvık	Berendi	Toplam	TOPLAM
Sayı	48	55	103	43	42	85	133
BUGDAY: Kile	395	200	595	1420	2510	3930	4625
Akça	4680	2200	6880	17220	30120	47340	54220
ARPA: Kile	370	55	425	1155	2082	3237	3662
Akça	2880	440	3320	10000	16020	26020	29340
PAMUK: Kantar	12	6	18	54	128	182	200
Akça	3150	1920	5070	13810	41000	54810	59880
DARI: Kile	144	-	144	365	484	849	993
Akça	865		865	3100	4440	7540	8405
Susam : Akça			-	450	-	450	450
BURÇAK: Kile			-	?	560	560	560
Akça			-	677	2260	2937	2937
ALEF: Kile			-				
Akça			-				
DEĞİRMEN:Bâb			-				
Akça			-				
Bostan ve piyaz.....							
Öşr-i meyve							
R.Küvvare							
Niyabet							
Bağ ve porta- kal bahçesi..			-	-	1200	1200	1200
Asiyab-ı hassa			-	-	502	502	502
Bac-ı bazar..			-	-	650	650	650
Rişte-i penbe			-	-	180	180	180
Boyahane			-	-	360	360	360
Bağât			-	-	300	300	300
Çavdar			-	-	300	300	300
R. Camus			-	3350	-	3350	3350
YEKUN.....	19970	52339	72309	68495	117588	186083	258083

TABLO XXII : TD.450 (1525) Mezraa ve köyler tarım ürünleri.

	Adana	Yüreğir	Sarıçam	Dünderl	Hacılı	K.İsali	Berendi	Ayas	Kınık	TOPLAM	KÖY.TOP	SAN. TOPLAM
Mezraa Sayısı	50	111	86	23	23	71	43	22	62	500	75	
BUĞDAY (Akça Halebi) 1 Müd=400, 1 Kile= 20	60800	269640	93200	26100	34260	88820	14000	10200	13940	610960	78260	689220
ARPA (Akça Halebi) 1 Müd=200,1 Kile=10	32910	129130	43500	10500	40540	23670	4050	3700	12140	300140	28200	328240
PAMUK 1 Kantar= 2000 Halebi	32500	207280	26350	12700	7850	51160	13400	13600	6870	371710	69400	441110
ALEP 1 Kile= 5 Halebi	-	615	-	-	-	-	615	225	-	1455	3475	4930
SUSAN 1 Kile= 30 Halebi	870	3180	-	90	60	795	600	90	-	5685	635	6320
ÇELTİK	1000	2880	-	-	-	1500	-	-	7260	12640	13250	25890
Nohud (Kile:20)	60	575	-	-	-	-	100	-	-	735	-	735
Darı Müd=200,Kile=10	830	-	50	1085	150	650	-	-	2150	4915	3595	8510
Mercimek (Kile= 20)	280	720	-	-	-	40	100	-	250	1390	-	1390
Besni-i nahl	50	-	20	-	175	220	-	-	205	670	910	1660
Ösr-i bostan	1882	10825	250	-	150	590	150	400	815	15062	2880	17942
Soğan (Piyaz)	-	835	-	-	-	-	-	-	250	1085	55	1140
Besni-i tapu	6351	17628	4898	-	1730	5426	685	610	1920	39248	9168	48416
Hasıl-ı kamış	1000	-	-	-	-	-	-	-	-	1000	-	1000
Mahsul-ı keşti	-	-	-	-	-	-	-	-	3600	3600	-	3600
Diğerleri.....	-	3020	-	145	250	200	800	250	1460	6125	-	6125
YEKUN.....	145089	651154	183388	57965	52325	183706	58795	33205	87011	1468772	1586228	3055000

Not: En alttaki yekunlar toplamı 1468772 akça yaptığı halde mahsul değerlerini gösteren toplamlar toplamı 1376420 akça tutarındadır. Aradaki 92352 Halebi akçalık fark dökmü belirtilmeden sadece hasılı yazılan mezraalardan kaynaklanmaktadır.

TABLO XXIII : TD.969 (1530) Mezraa ve köyler tarım ürünleri

	Adana	Yüregir	Sarıçam	Dündarl	Hacılı	K.İsalı	Berendi	Ayas	Kınık	TOPLAM	KÖY.TOP	SAN. TOPLAM
Mezraa sayısı	(Yok)* Kile	90	72	39	26	79	70	4	61	441	46	
BUĞDAY Akça:	12	87120	35184	13632	12828	58552	13202	480	13880	234878	33700	268578
ARPA Akça:	8	52760	53588	5904	3432	25776	4976	160	8976	155572	17880	173452
KUTN Kantar/ akça:		85782	13870	6900	3630	53187	17700	1800	12000	194869	66750	261619
ALEP Akça:	8	224					788			1012	1288	2300
DEĞİMEN Bab		-	19	6	15	15	2	-	5	62	5	67
Akça:			296	120	428	252	60		210	1366	291	1657
Resm-i nahl					200	70			192	462	620	1082
Öğr-i çeltik		200				20			3954	4636	4632	9268
Öğr-i bostan		1417		180	40	400	200		162	2399	1070	3469
Resm-i tapu		8498	2638	210	1198	4048	10242		1515	28349	2936	31285
Öğr-i susam Akça:	16	1568		48	64	1256	624		104	3664	144	3808
Öğr-i darı Akça:	8	-	24	210	176	320			1760	2490	280	3220
Öğr-i bakla Akça:	12	276								276	-	276
Mercimek Akça:	12	172				24				196	-	196
Nohud Akça:	12	438					24			462	-	462
Çavdar Akça:	8			160		160				320	-	320
Öğr-i bağat				40	130	1190	500			1860	-	1860
Resm-i otlak		900	720				100			1720	-	1720
Resm-i sefine		400					150		930	1480	200	1680
Aşiyane									160	160	-	160
Bağ ve bahçe öşrü										-	3550	3550
Bac-ı bazar ve H.B.										-	770	770
**												
HASILLAR TOPLAMI..		246108	78167	41892	24028	158511	72845	3655	62151	687350	134935	822292
TOPLANLAR TOPLAMI..										636285		

* Defterin baş kısmı eksik olduğundan Adana nahiyesi tamamen yoktur; Yüregir nahiyesi ise yarındır.

** Defterde yer alan mezraa hasılları toplamı Hasıllar toplamı olarak, ürün değerlerine ait toplam sütununun toplamı da toplanlar toplamı olarak verilmiştir. Aradaki fark büyük ölçüde dökümü belirtilmeden verilen mezraalardan kaynaklanmaktadır.

TABLO XXIV: TD.177 (1536) Mezraa ve köyler tarım ürünleri

	Adana	Yüreğir	Sarıçam	Dünderl	Hacılı	K.İsali	Berendi	Ayas	Kınık	TOPLAM	KÖY.TOP	SAN. TOPLAM
Mezraa sayısı	51	131	70	46	26	92	74	11	65	566	46	
BUĞDAY :Kile: 12										38763	5954	44717
Osmanlı akçası.....	58653	146260	42900	20998	14280	91384	33305	5400	51900	465160	67974	553134
ARPA Kile: 8										21915	3869	25784
Osmanlı akçası.....	22620	35559	21935	8052	7165	40747	16594	2300	20350	175322	30550	205872
PAMUK Kantar: 300										590	123	713
Osmanlı akçası.....	24527	70225	14885	9800	5055	23911	13840	2600	12310	177153	37151	214304
ALBİF Kile: 4										-	70	70
Osmanlı akçası.....										-	300	300
Mercimek(Kile:12)akça										-	12	12
Şufan (Kile:4) akça										-	40	40
Saf pamuk (1100 akça)										-	2200	2200
Değirmen Bab:	4	-	9	6	13	8	-	1	11	52	8	60
Akça	890		295	180	600	230		60	520	2775	210	2985
Üşr-i bostan	20	516	-	150	-	529	350	-	1766	3331	934	4265
Üşr-i susam Kile:												
Akça:	803	5296	-	50	-	1542	278	-	131	8100	471	8571
Üşr-i çeltik	-	-	-	-	-	-	-	-	6380	6380	4770	11150
Resm-i tapu	80	78	-	-	-	-	-	-	57	215	-	215
Resm-i otlak-ı ganem	310	-	720	-	-	-	-	-	100	1130	-	1130
Değtbanı	-	-	-	-	-	50	-	-	-	50	800	850
Resm-i kışlak	-	99	-	200	-	-	-	-	-	299	-	299
Haracü'l-kürüm	-	-	-	-	440	2890	550	240	-	4120	-	4120
Resm-i duhan									550	550	-	550
*												
YEKUN.....	107903	258972	81441	39430	27640	161463	65267	10600	96131	848847	148614	997481
HASILLAR TOPLAMI....	107265	411485	81036	44372	29700	170528	83928	14000	131689	1074003	207183	1281186

* Yekun verilen ürün değerleri toplamı, hasıllar toplamı ise defterde verilen mezraa hasıllarının toplamıdır. Bazı mezraalarda tahmini gelir yazıldığından ürünler tek tek gösterilmemiştir. Aradaki fark da buradan doğmaktadır. Buna göre ürün değerlerini bu oranda daha fazla düşünmek gerekecektir.

TABLO XXV: TD.254 (1547) Mezraa ve köyler tarım ürünleri.

	Adana	Yüreğir	Sarıçam	Dünderl	Hacılı	K.ısalı	Berendi	Ayas	Kınık	TOPLAM	KÖY.TOP	SAN. TOPLAM
Mezraa sayısı	47	127	74	48	27	95	62	16	66	562	47	
BUĞDAY Kile: 1	3665	7860	4127	2861	1757	8403	1675	122	3848	34421	5905	40326
Akça: 12	43990	94324	49534	34340	21088	100838	20100	2664	46180	413058	70862	483920
ARPA Kile: 1	3526	9737	1283	701	674	4478	1398	220	3265	25285	3445	28730
Akça: 8	28214	77900	10268	5612	5392	35830	11186	1760	26122	202284	28316	230600
ALEF Kile: 1												
Akça: 6	1377	4526	-	-	-	-	313	150	30	6396	2210	8606
PAMUK Kantar:1	126	524	60	17	12	126	33	8	53	961	217	1178
Akça:300	37823	157200	18000	5145	3600	37940	10050	2250	16100	288408	65100	353508
DEĞİRMEN Bâb: 1	1	-	28	10	16	10	15	3	2	83	20	103
Akça:	428	-	795	300	630	300	480	90	60	3083	920	4003
Resm-i nahl	72	170	350	130	-	-	30	-	130	882	-	882
Bostan ve piyaz	-	-	-	-	-	-	30	-	200	230	950	1180
Öğr-i bostan	30	3170	-	270	360	280	-	90	970	5170	1425	6595
Mal-ı sayfi	700	3429	300	2340	5074	13244	5010	71	3689	33857	254	34111
Susam Kile:14 akça	1000	7394	-	-	308	1315	-	-	2502	12519	905	13424
Öğr-i çeltik	-	3540	-	-	-	-	-	-	13694	17234	6904	24138
Resm-i tapu	86	20	34	88	20	148	32	16	-	444	100	544
R.Tapu ve deştbanî	-	15	153	-	-	-	-	-	-	168	800	968
Darı Kile: 6 akça	-	552	-	-	-	-	-	-	60	612	480	1092
Öğr-i sınıms ve gay.	1092	1928	-	-	-	534	-	300	650	4504	-	4504
Piyaz ve gayruhu	-	738	-	-	-	-	-	-	-	738	-	738
Resm-i yaylak	-	-	600	-	-	180	-	-	-	780	-	780
R. Duhan ve yaylak			330							330	-	330
Humus Kile:12 akça		856								856	-	856
Öğr-i meyve	-	-	-	-	-	-	659	280	-	939	2295	3234
Resm-i deştbanî										-	750	750
YEKUN.....	149428	430798	108970	67297	44719	238719	77129	13461	151188	183261	1281709	1464970

Not 1: Köy gelirlerinde Berendi 25 köy 95930 akça, Ayas 5 köy 20830 akça, Kınık 17 köy 66501 akça, toplam 183261 akça. Köy hasılları toplamı ise 262874 akçadır. Bunun % 69,7'sini teşkil eden 183261 akçası öğür türü gelirlerden, % 30,2'sini teşkil eden 79613 akçası ise rüsüm-ı raiyyet ve bad-i hava gelirleridir.

Not 2: 562 mezraanın dökümleri verilen ürün ölçüleri toplamı 968420 akça olduğu halde defterde verilen mezraa hasılları toplamı 1281709 akçadır. Aradaki 313289 akçalık fark dökümü verilmeden "Mezraa-i Sakızgediği, hasıl: 1200" şeklindeki mezraalardan ileri gelmektedir. Sadece 1-2 nahiyede görülen "Öğr-i sınıms ve alef" şeklindeki bazı ürünler, akça değerleri de az olduğundan tabloya alınmamıştır.

TABLO XXVI : TD.114 (1572) Mezraa ve köyler tarım ürünleri

	Adana	Yüreğir	Sarıçam	Dünderl	Hacılı	K.İsalı	Berendi	Ayas	Kınık	TOPLAM	RÖY.TOP	SAN. TOPLAM
Mezraa sayısı	47	138	114	65	45	108	63	18	38	666	47	
BUGDAY Kile:18	2703	3358	2561	1824	856	6764	994	110	2068	21238	5852	27090
Akça:	52981	59653	40611	31790	14046	100133	16892	1980	31582	349668	103550	453168
ARPA Kile:10	5623	6587	1885	2268	544	9232	2954	260	3893	33246	6953	40199
Akça:	56230	65879	26925	22680	5445	92323	29540	2600	38930	340552	69535	410087
PANUK Kantar:360										1217	198	1415
Akça:	72700	116145	28750	5300	12700	104587	43287	4500	50216	438185	71564	509749
ALEP Kile:	226									226	185	411
Akça:	2106									2106	1480	3586
DEĞİRMEN Bab:	1	-	25	9	4	8	1	-	2	50	13	63
Akça:	400		670	1190	120	240	30		220	2870	710	3580
Besm-i nahl	1914	1628	713	670	-	565	866	150	1411	7917	2572	10485
Bostan ve piyaz										-	1420	1420
Öşr-i bostan	3713	12383	1369	150	-	12177	7143	596	9223	46754	3274	50028
Öşr-i piyaz										6	330	336
Mal-ı sayfi	1910	-	-	2270	-	6567	-	-	2157	12904	480	13384
Öşr-i meyve										-	823	823
Öşr-i susan Akça:	5488	13179	1636	156	216	4139	2000	144	2240	29207	1152	30359
Öşr-i çeltik	-	2228	-	-	-	-	-	-	8004	10232	6424	16656
Besm-i tapu	3606	14717	11163	8893	2028	13225	4924	276	7594	66926	3501	70427
Darı (erzen) Akça:										-	600	600
Mahsul-ı keşfi	-	8800	800	4600	-	-	940	-	4900	20040	-	20040
Bac-ı bazar (Mezraada)			30200	200	11534					41934	-	41934
Küreha-i ahen (demir)	-	-	22000	-	-	-	-	-	-	22000	-	22000
HASILLAR TOPLANI....	202890	558892	213113	141202	60262	328263	135966	20956	201607	1863091	337035	2200126
TOPLANLAR TOPLANI..											271328	1630754
Dökümsüz hasıllardan..	12690	281594	55758	69691	27694	44153	24907	10550	44928	571945		

TABLO XXVII: 1536- 1572 yılları arasında köylerde tarım ürünleri ve vergilerin nahiyelere dağılımı

	TD.177 (1536)				TD. 254 (1547)				TD. 114 (1572)			
	Berendi	Ayas	Kınık	TOPLAM	Berendi	Ayas	Kınık	TOPLAM	Berendi	Ayas	Kınık	TOPLAM
Köy sayısı	24	5	17	46	25	5	17	47	25	5	17	47
BUĞDAY Kile:	3110	485	2059	5954	2981	482	2442	5905	3272	800	1780	5852
Akça:	38040	5820	24114	67974	35772	5784	29306	70862	58900	14400	30200	103500
Kile/akça :	12											
ARPA Kile:	2050	342	1477	3869	1637	188	1620	3445	4013	520	2420	6953
Akça:	16012	2734	11804	30550	13100	2256	12960	28316	40135	5200	24200	69535
Kile/akça :	8											
PANUK Kantar:					139	28	50	217	69	30	100	199
Akça :	24209	5600	7342	37151	41670	8400	15000	65100	25194	7490	38880	71564
Kantar/akça:	300					300						
ALRF Kile:	70	-	-	70	288	80	20	368	165	20	-	185
Akça :	300			300	1610	480	120	2210	1320	160		1480
Kile/akça:	4								8			
DEĞİRMEN Bab:	-	1	7	8	6	3	11	20	6	3	4	13
Akça:		30	180	210	180	410	330	920	180	410	120	710
Besni-nahl	1042	200	12	1254	-	-	-	-	2006	380	186	2572
Bostan ve piyaz	-	-	-	-	200	650	100	950	1420	-	-	1420
Üşr-i meyve	-	-	-	-	295	2000	-	2295	473	350	-	823
Mal-ı sayfî	1100	-	-	1100	254	-	-	254	480	-	-	480
SUSAM Kile:												
Akça:	271	-	200	471	-	-	905	905	-	-	1152	1152
Kile/akça					15							
Üşr-i çeltik	-	-	4770	4770	-	-	6904	6904	-	-	6424	6424
Üşr-i bostan	-	-	934	934	389	800	236	1425	452	400	2422	3274
Besni-tapu-yı zemin	-	-	-	-	-	-	100	100	260	-	3241	3501
R.Tapu ve deştbanî	-	-	-	-	800	-	-	800	-	-	-	-
Besni-deştbanî	800	-	-	800	-	-	-	-	-	-	-	-
ERZEN (Darı) Kile:					40	-	40	80	100	-	-	100
Akça:					240		240	480	600			600
Kutn-ı safi (2 kantar	2200	-	-	2200								
TOPLAM.....	84274	14984	49356	148614	95930	20830	66501	183261	157607	29010	107835	271328
HASILLAR TOPLAMI..	115903	20839	70441	207183	121367	24096	117411	262874	159796	25806	131431	337035

TABLO XXVIII: Adana sancağında 1519- 1572 arasında tarım ürünleri.

	1519	1521	1525	1530	1536	1547	1572
	Halebf	Halebf	Halebf	Osmanlı	Osmanlı	Osmanlı	Osmanlı
Mezraa sayısı :	230	103	441	* 516	566	562	666
Köy sayısı :	-	85	75	47	44	47	47
BUĞDAY Müd :	1110						
Kile:	140	4625			44717	40326	27090
Akça:	268500	54220	689220	268578	553134	483920	453168
ARPA Müd :	993						
Kile:	79	3662			25784	28730	40199
Akça:	116781	29340	328240	178452	205872	230600	410087
PAMUK Kantar:		2000			713	1178	1415
Akça:	44737	59880	441110	261619	214304	353508	509749
SUSAM Kile:	103	?					
Akça:	?	450	6320	3808	8571	13424	30359
DARI Müd :	58						
Kile:	50	993					
Akça:	6776	8405	8510	3220	-	1092	
ÇAVDAR Müd :	19						
Kile :	31						
Akça :	490	-	-	320			
DEĞİRMEN Bab:	30	2		67	60	103	63
Akça:	3520	562		1657	2985	4003	3580
NOHUD Kile:	9	-	735				
Akça:	-	-	-	462	-	856	
MERCİMEK Kile:	53	-	-	-			
Akça:	795		1390	196	12		
BAKLA Kile:	4	-	-				
Akça:	98	-	-	276			
ALEF Kile:	-	1033			70		411
Akça:		6678	-	2300	300		3586
Öşr-i bostan	1435	-	17942	3469	4265	6595	50028
BURÇAK Kile:	-	560	-				
Akça		2937					
Öşr-i bağat	-	300	-	1860	4120		
Bağ ve bahçe öşrü	-	-	-	3550	-		
Öşr-i çeltik	-	-	-	9268	11150	24138	16656
Mal-ı sayfi	-	-	-	-	-	34111	13384
YEKUN.....	545678	258083	3055000	822292	1281186	1464970	2200126

TABLO XXIX : Tarım ürünleri ve birim fiyatları.

Ü R Ü N	1519	1521	1525	1530	1536	1547	1572
BİRİM FİYAT/ DEĞER	TD.69	TD.110	TD.450	TD.969	TD.177	TD.254	TD.114
AKÇA CİNSİ :	Halebi	Halebi	Halebi	Osmanlı	Osmanlı	Osmanlı	Osmanlı
BUĞDAY (HINTA)							
1 Müd= 20 kile= 513kg	240		400	240	-	-	-
1 Kile=20 okka=25,6kg	15	12	20	12	12	12	18
ARPA (ŞAIR= CEV)							
1 Müd=20 kile= 445 kg	112		200	160	-	-	-
1 Kile=20 okka=22,2kg	7	8	10	8	8	8	10
PAMUK (KUTN= PENBE)							
1 Kantar= 100 menn	300	* 350	**2000	**1200	300		360
1Menn= ???	3		20				
DARI (ERZEN)							
1 Müd= 513,12 kg	112	-	200	160			
1 Kile= 25,656 kg		5- 8	10	8	-	6	6
NOHUD							
1 Kile= 25,656 kg	15	-	20	12	12	-	-
MERCİMEK 1 Kilesi	15	-	20	12	12	-	-
BAKLA 1 Kilesi	22,5	-	-	12	-	-	-
ÇAVDAR 1 Kilesi	7	-	10	8	-	-	-
BURÇAK 1 Kilesi	-	3					
SUSAM (SİMSİM) 1 Kile	-	-	30	16	-	15	24
ALEF 1 Kilesi	-	6	5	-	4	6	5- 10
1 Ceviz ağacından	3						
Değirmen ayda	5						

*Pamuğun kantarı bazı köylerde 250, bazı köylerde 350 Halebi akçadır.

** Çekirdeksiz pamuk için.

TABLO XXX: 1972 yılında tarım ürünlerinden alınan öşür miktarının akça olarak nahiyelere dağılımı (Köy ve Mezraalar toplam).

NAHIYE	Bugday (Hinta)	Arpa (Şa'ır)	Pamuk (Kutn)	Susam (Simsim)	Öşür-i Bostan	Öşür-i Çeltik	Mal-ı Sayfi
Adana	52 981	56 230	72 700	5 488	3 713	-	1 910
Yüregir	59 653	65 879	116 145	13 179	12 383	2 228	-
Sarıçam	40 611	26 925	28 750	1 636	1 369	-	-
Dündarlı	31 790	22 680	5 300	156	150	-	2 270
Hacılı	14 046	5 445	12 700	216	-	-	-
Karaisalı	100 133	92 323	104 587	4 139	12 177	-	6 597
Berendi	75 482	69 675	68 481	2 009	7 595	-	480
Ayas	16 380	7 800	11 990	144	996	-	-
Kınık	61 782	63 130	89 096	3 392	11 645	14 428	2 157
TOPLAM	453 188	410 087	509 749	30 359	50 028	16 656	13 384

TABLO XXXI: Buğday, arpa ve pamuk gelirlerinin ekonomideki payı.

	1519	1521	1525	1530	1536	1547	1572
	TD.69	TD.110	TD.450	TD.969	TD.177	TD.254	TD.114
Buğday	335100	54220	689220	268578	553134	480020	453168
%	52,5	21,0	22,5	32,6	43,1	33,0	20,5
Arpa	139573	29340	328340	173452	205872	230600	410087
%	21,8	11,3	10,7	21,0	16,0	15,7	18,6
Pamuk	138058	59880	441110	261619	214304	353508	509749
%	21,6	23,2	14,4	31,8	16,7	24,1	23,1
Toplam	612731	143440	1456670	703649	973310	1068028	1373004
%	96,2	55,5	47,6	85,5	75,9	72,9	62,4
Diğerleri	24811	114643	1589330	118643	307876	396942	827122
%	3,8	44,4	52,3	14,4	24,0	27,0	37,5
Genel toplam	545678	258083	3055000	822292	1281186	1464970	2200126
Hesap sonucu	91864	637542					

TABLO XXXII : 1536 yılında hayvancılıkla ilgili vergilerin nahiyelere göre dağılımı.

NAHIYE	Resm-i Ganem	Resm-i Ma'zû	R.Ganem ve ma'zû	Nısf-ı R. ma'zû	N.B. Hava ve ma'zû	Bad-i H. ve ma'zû	Resm-i Camus
Adana	325	1570	-	-	-	-	-
Yüregir	2985	4390	-	-	-	-	8352
Sarıçam	11055	1600	230	-	-	-	5630
Dündarlı	1700	14410	-	-	-	-	-
Hacılı	750	2025	-	-	500	-	-
Karaisalı	950	2482	* 1700	900	4196	250	-
Berendi	-	-	-	-	-	-	120
Ayas	100	-	-	-	-	-	-
Kınık	7270	-	-	-	-	-	450
TOPLAM	25135	26477	230	900	4696	250	14552
Köylerden	559	270	-	-	-	-	2681
TOPLAM	25694	26717	230	** 900	4696	250	17233

* Nısf-ı resm-i ma'zû ve ganem.

** Ayrıca köylerden 1200 akça nısf-ı resm-i ganem ve bad-i hava geliri bulunmaktadır.

TABLO XXXIII : 1572 yılında hayvancılıkla ilgili vergilerin nahiyelere göre dağılımı.

NAHIYE	Resm-i Ganem	Resm-i Ma'zû	R.Ganem ve ma'zû	Nısf-ı R. ma'zû	N.B. Hava ve ma'zû	Bad-i H. ve ağınam	Resm-i Camus
Adana	8 844	250	380	-	-	-	-
Yüregir	32 817	215	-	-	-	-	18 280
Sarıçam	17 279	4 966	7 046	400	700	-	4 256
Dündarlı	1 535	19 575	-	380	-	-	250
Hacılı	150	9 940	-	-	-	-	10 090
Karaisalı	-	18 839	-	13 406	11 796	-	-
Berendi	600	1 190	-	-	1 010	-	5 182
Ayas	-	-	-	-	-	-	-
Kınık	5 955	-	-	-	350	1 200	800
TOPLAM	67 180	54 975	7 426	14 186	13 856	1 200	28 768

TABLO XXXIV: 1536 yılında Adana sancağı gelirleri.

Sıra	GELİR CİNSİ	Adedi	AÇIKLAMALAR	YEKUN	%
1	Cemaatler	366	Hane: 10408, Nefer: 16355	671 674	19,3
2	Köyler	47	Raiyyet vergileri ve ağnam	60 669	1,7
3	Mahalleler	36	Cizye gelirinden Nefer: 1849	10 200	0,2
4	Köyler	47	Toprak ürünlerinden öşür	148 614	4,2
5	Mezraa geliri	566		1 074 003	30,8
6	Şehir mahsulü	3	TABLO XXIX 'da yer alan	1 008 530	28,9
7	Çeltik arkları	27	25'i Kınık'da 502500 akça	506 500	14,5
	TOPLAM GELİR			3 478 090	100,0

TABLO XXXV: 1547 yılında Adana sancağı gelirleri.

Sıra	GELİR CİNSİ	Adedi	AÇIKLAMALAR	YEKUN	%
1	Cemaatler	391	Nefer: 15282	758 023	19,6
2	Köyler	47	Nefer: 1538 Toplam hasıl	270 084	7,0
3	Mezraalar	562		1 281 709	33,2
4	Şehir mahsulü	3	Adana, Ayas, Kınık	984 635	25,5
5	Çeltik arkları	29	26'sı Kınık, 3'ü Yüregir vakıf	491 066	12,7
6	Mahsul-ı keşf	9	Ayrı yazılı gemi taşıma vergisi	13 960	0,3
7	Diğer gelirler	27	KÜreha-i ahen vs.	51 012	1,3
	TOPLAM GELİR			3 850 489	100,0

TABLO XXXVI: 1572 yılında Adana sancağı gelirleri.

Sıra	GELİR CİNSİ	Adedi	AÇIKLAMALAR	YEKUN	%
1	Cemaatler	437		1 306 133	23,6
2	Köyler	47		337 035	6,0
3	Mezra'alar	666		1 863 091	33,6
4	Çeltik arkları	31		752 000	13,6
5	Şehir geliri	3	Adana, Ayas, Kınık ve bâclar	754 967	13,6
6	Ayas tuzlası	1	Hass-ı Padişah olarak	400 000	7,2
7	Evkâf		Mezraa içerisindeki 31 447 haric	102 965	1,8
8	Emlâk	2	Yüregir Nahiyesi'nde	13 196	0,2
	TOPLAM GELİR			5 525 387	100,0
	TOPLAM GİDER			4 859 089	
	FARK			670 298	

TABLO XXXVII: 1536 yılında şehir ve kasaba mahsul gelirleri.

M A H S U L	Adana	Ayas	Kınık	TOPLAM
1. Beytülmal ve mal-ı mefkud Hass-ı şahî	15000		* 2800	17800
2. İhtisab ve hakk-ı bisat	30000		2200	32200
3. Boyahane	25000	2900	6950	34850
4. Bazar-ı galle ma'a kapan-ı dakik	12000	2000		14000
5. Şem'hane	3000			3000
6. Bac-ı bazar-ı siyah ma'a bazar-ı esb ve gayruhu			8800	8800
7. Bazar-ı rişte-i penbe	20000			20000
8. Tapu-yı zemin	3000			3000
9. Resm-i canus	300			300
10. Bad-i hava ve cürm ü cinayet ve arusane ma'a yava ve kaçkun	15000		1000	16000
11. Mukata'a-i revgan-ı penbe ve dünbe	4000			4000
12. Resm-i kassaban (1)	6000	550	600	7150
13. Bac-ı bab-ı Adana, ki köprü geçmeyip şehirde satıla	14000			14000
14. Bac-ı bab-ı Adana, an haml-ı penbe ve rişte ve kirbas	25000			25000
15. Bac-ı cisr-i Adana. İki canibden gelen yükden ve koyun sürüsünden.	20000			20000
16. Bac-ı kapan-ı penbe	70000	(2) 3000		73000
17. Resm-i yatak ve resm-i duhan	20000			20000
18. Nısf-ı bad-i hava ve c. cinayet ve arusane-i livi-i Adana	129237			129237
19. Yava ve deştbanî	88360			88360
20. Resm-i tapu-yı zemin	20000			20000
21. Aşiyane-i şahin ve seyfi [3 ayrı kalende]	3000			3000
22. Üşr-i gallat ve penbe der zemin-i şehir	20000			20000
23. Bac-ı bazar-ı siyah ma'a ihtisab	10000			10000
24. Resm-i kirbas ma'a rişte-i penbe			1720	1720
25. Debbaghane [Tabakhane]		930	1940	2870
26. Niyabet ve cürm ü cinayet ve resm-i arusane Hass-ı şahî		4000		4000
27. İhtisab ve bac-ı bazar-ı siyah Hass-ı şahî		9000		9000
28. Kureha-i ahen der cebel-i Giden ma'a ahengeri	15000			15000
29. Cemaat-i inallu ve Bereketlü	4000			4000
30. Meyhane	16000	3000		19000
31. Ma'sara-i şirugan		2000	400	2400
32. Hanam der nefis-i mezhar		1000		1000
33. Gürük an iskele-i Ayas	52000			52000
34. Yava ve beytülmal	3000			3000
35. Menleha (tuzla)		273333		273333
36. Resm-i duhan-ı kışlakçıyan-ı yörügan ve gayrı (3)	6000			6000
37. Resm-i otlak ve yatak an yörügan (4)	8000			8000
38. Resm-i otlak-ı canus Der nahiye-i Berendi (5)	6000			6000
39. Adet-i palanduzan			560	560
40. Kirişçıyan			400	400
41. Kassaran			520	520
42. Bazar-ı sabun				1880
43. Resm-i yaylak ve otlak			2000	2000
44. Resm-i canus			6000	6000
45. Niyabet ve bad-i hava ve cürm ü cinayet an nefis-i Kınık			** 1000	1000
T O P L A M	588897	381863	37770	1008530

(1) Kassaban ve resm-i kazara der nefis-i Ayas. Koyun, keçi l'er Osvanî alına.

(2) Resm-i kapan-ı penbe

(3) Ki nahiye-i Berendi. Her haneden üçer para alınır.

(4) Ki bir sürüden bir koyun alınır.

(5) Gayrı ez canusha-i reaya-yı Berendi. Haricden gelip otlayan canusdan ikişer para [4 akça] alına.

* An nefis-i Kınık ma'a nevahi.

** Kınık kasabasında sadece bu 1000 akça hass-ı mirliva olup diğerleri hass-ı şahîdir.

TABLO XXXVIII: TD.254 (1547) şehir mahsul gelirleri.

GELİR TÜRLERİ (Mahsul)	Adana	Ayas	Berendi	Kınık	TOPLAN
1. Mahsul-i cizye-i gebran	12660	-	-	-	12660
2. Beytülmal ve mal-ı gaib ve mefkûd	15000	-	-	3000	18000
3. İhzarıyye	5000	-	-	-	5000
4. İhtisab ve hakk-ı bisat	40000	-	-	-	40000
5. Boyahane	30000	1000	-	-	31000
6. Bazar-ı galle ma'a kapan-ı dakik	12000	Hali	-	-	12000
7. Şem'hane	2000	-	-	-	2000
8. Bac-ı bazar-ı siyah ma'a bazar-ı esb vs.	8000	-	-	-	8000
9. Bazar-ı rişte-i penbe	15000	-	-	-	15000
10. Tapu-yı zemin	1780	-	-	-	1780
11. Resm-i canus	600	-	-	-	600
12. Bâd-i hava ve cürm-i cinayet ve resm-i arusâne ma'a yava ve kaçkun.....	12000	1500	-	1500	15000
13. Mukata'a- revgan-ı penbe ve dunbe	3000	-	-	-	3000
14. Resm-i kassabân	6000	1000	-	600	7600
15. Bac-ı bab-ı Adana	20000	-	-	-	20000
16. Bac-ı bab-ı Adana an haml-ı penbe ve rişte ve kirbas.....	30000	-	-	-	30000
17. Bac-ı cisr-i Adana	30000	-	-	-	30000
18. Bac-ı kapan-ı penbe	20000	1000	-	-	21000
19. Resm-i yatak ve resm-i duhan	25000	-	-	-	25000
20. Nısf-ı bad-i hava ve cürm-i cinayet ve resm-i arusâne-i Liva-i Adana.....	100000	-	-	-	100000
21. Yava ve deştbanî	55200	-	-	-	55200
22. Resm-i tapu-yı zemin	10000	-	-	-	10000
23. Aşiyane-i şahin ve seyfi	4800	-	-	-	4800
24. Ögr-i gallât ve penbe der zemin-i şehir	14725	-	-	-	14725
25. Bac-ı bazar-ı siyah ma'a ihtisab	-	-	-	19000	19000
26. Resm-i kirbas ma'a rişte-i penbe	-	-	-	2000	2000
27. Debbaghane	-	360	-	2700	3060
28. Palandüzân	-	-	-	960	960
29. Kirişciyân	-	-	-	600	600
30. Kassarân	-	-	-	1000	1000
31. Bazar-ı sabun	-	-	-	2000	2000
32. Resm-i canus	-	-	-	1200	1200
33. Ma'sara-i şirugan	-	-	-	450	450
34. Resm-i yaylak ve otlak ve kışlak ve yatak ve resm-i duhan-ı kışlakçıyân-ı Türkmen	-	-	-	10000	10000
35. Bac-ı bazar-ı siyah ve resm-i rişte-i penbe ve kirbas ve resm-i arasa-i ..* ...	-	-	14000	-	14000
36. İhtisab ve bac-ı bazar-ı siyah	-	3000	-	-	3000
37. Gümrük-i iskele	-	20000	-	-	20000
38. Newleha	-	400000	-	-	400000
39. Yava, duhan, otlak, yatak toplan olarak	-	16000	-	-	16000
T O P L A M	472865	443860	14000	52100	584635

* ... bazar-ı Berendi ve resm-i kassabân ve resm-i çukur-ı cullahân ve boyahane : 14000.

TABLO XXXIX : 1572 yılında şehir ve kasaba gelirleri ile cemaat ve mezraa gelirleri dışındaki diğer gelirlerin nahiyelere dağılımı.

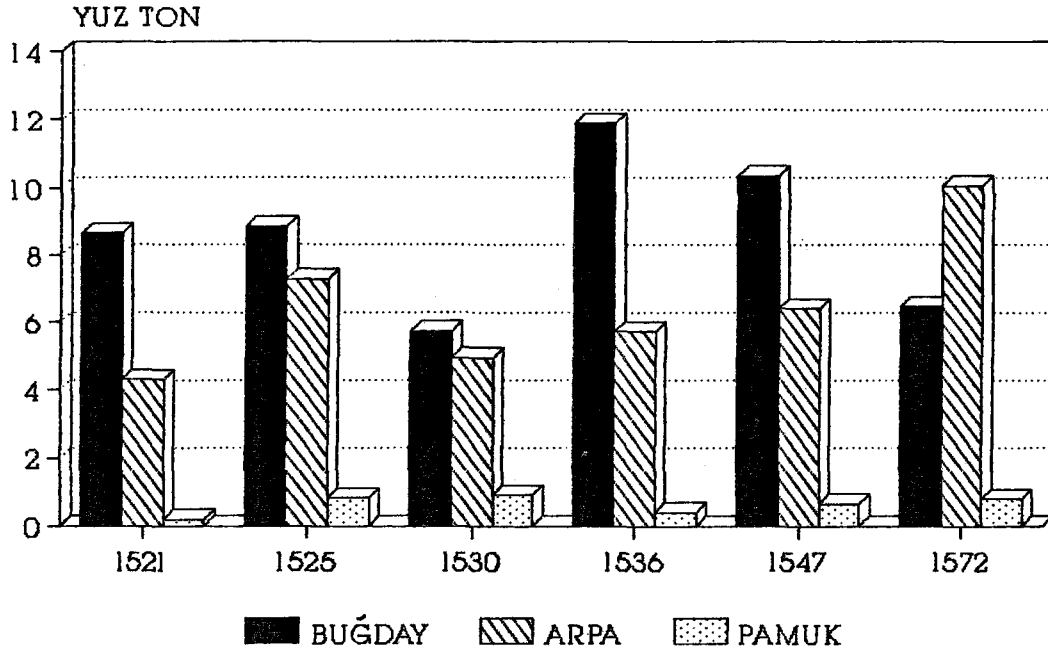
GELİRİN CİNSİ	Adana	Yüreğir	Sarıçam	Dünderlı	Hacılı	K.İsalı	Berendi	Ayas	Kınık	TOPLAM
1. Bad-i hava ve cürm ü cinayet ve arusane(1)	12000							1500	1500	15000
2. Bac-ı bab-ı Adana köprüsü	40000									40000
3. Bac-ı bab-ı Adana an haml-ı penbe ve rişte	30000									30000
4. Bac-ı cisr-i Adana (2)	31000									31000
5. Kapan-ı penbe	20000							1000		21000
6. Resm-i yatak ve resm-i duhan	14808									14808
7. Nisf-ı B. Hava ve c. cinayet ve arusane	60000									60000
8. Yava ve deştbanî (3)	50000									50000
9. Resm-i tapu-yı zemin	3335									3335
10. Aşyan-ı şahin	2000									2000
11. Cizye-i gebran-ı liva-i Adana (4)	9420					3660				12780
12. Beytül-mal ve mal-ı gaib ve mal-ı mefkûd	16000						3000		3000	22000
13. İhzarıyye	6000									6000
14. İhtisab ve hakk-ı bisat	43000						1000			44000
15. Boyahane	35000		2425				1500		7000	45925
16. Bazar-ı galle ma'a kapan-ı dakik	12000						100			12100
17. Şem'hane	2000									2000
18. Bac-ı bazar-ı siyah ma'a bazar-ı esb v.g.	9000								20000	29000
19. Bazar-ı rişte-i penbe	16000								2000	18000
20. Tapu-yı zemin der sınıır-ı şehr	1800									1800
21. Resm-i camus-ı nefis-i Adana [Nefs-i Kınık]	600								1200	1800
22. Resm-i kassaban (5)	6000							1500	600	8100
23. Mukataa-i revgan-ı penbe-i nefis-i Adana	3500									3500
24. Cemaat-i Bereketli (6)	1500									1500
25. Ögr-i gallat ve penbe der zemin-i şehr	14725									14725
26. Ögr-i bostan (20000+ 23000) der nefis-i Ad.	43000									43000
27. Bac-ı bazar ve C.C. ve E. Arus ve B. Hava (7)		70000								70000
28. Mahsul-ı küreha-i ahen ma'a ahengeri			22000							22000
29. Bac-ı bazar ve hakk-ı bisat (8)			31000	200	3740	200	8000			43140
30. Mahsul-ı keştî		8800	800	4600			940		4900	20040
31. Bac-ı bazar-ı ordu-yı Hacılı ve Sevindik B.					7794	1600				9394
32. Haracü'l-kürüm (9)						1000				1000
33. Kit'a-i arz							120			120
34. Debbaghane (Tabakhane)							400		2700	3100
35. Ma'sara-i Şir u revgan (Şırlağan)							100		550	650
36. Gümrük-i iskele-i Ayas							20000			20000
37. Resm-i duhan-ı kışlakçıyan										3000
38. Resm-i otlak ve yatak							8000		10000	18000
39. Resm-i otlak-ı camus							6000			6000
40. Mahsul-ı palanduzan									1000	1000
41. Mahsul-ı kirişciyan									600	600
42. Nehr-i çeltik (10)							2000	3000	740000	752000
43. Mahsul-ı nemleha-i Ayas								400000		400000
44. Mahsul-ı kassaran									1000	1000
45. Bazar-ı sabun									2000	2000
46. Nisf-ı resm-i küvvare									250	250
T O P L A M	482688	85800	56225	4600	11534	6460	11060	450100	798300	1906967

- (1) Der nefis-i Adana ma'a yava ve kaçkun
- (2) İki canibden gelen yükden ve koyun sürüsünden alınır.
- (3) Gayrı ez Padişah-ı alem-penâh.
- (4) Gayrı ez Melvan, Elnahşa, Parsibeyt [157x 60= 9420 akça, şehir merkezî].
- (5) Koyun ve keçiden yarım Osmanî sığır 2 para [4 akça], camus 4 para.
- (6) Niğde sancağında oturur, rüsumlarını Adana beyine verirler.
- (7) Bac-ı bazar ve cürm ü cinayet ve resm-i arus ve bad-i hava der nefis-i Nisis ma'a bac-ı cisr-i Nisis.
- (8) Nahiyelerdeki çoğunluğu haric ez defter olan bac-ı bazar gelirleri toplam olarak yazılmıştır.
- (9) Mezraa geliri içerisinde verilmiş bulunanlar haric.
- (10) Vakıf gelirleri içerisinde gösterilen çeltik nehirleri ve çeltik hisseleri haric.

TABLO XL: 1525- 1572 yılları arasında Adana sancağı toplam geliri.

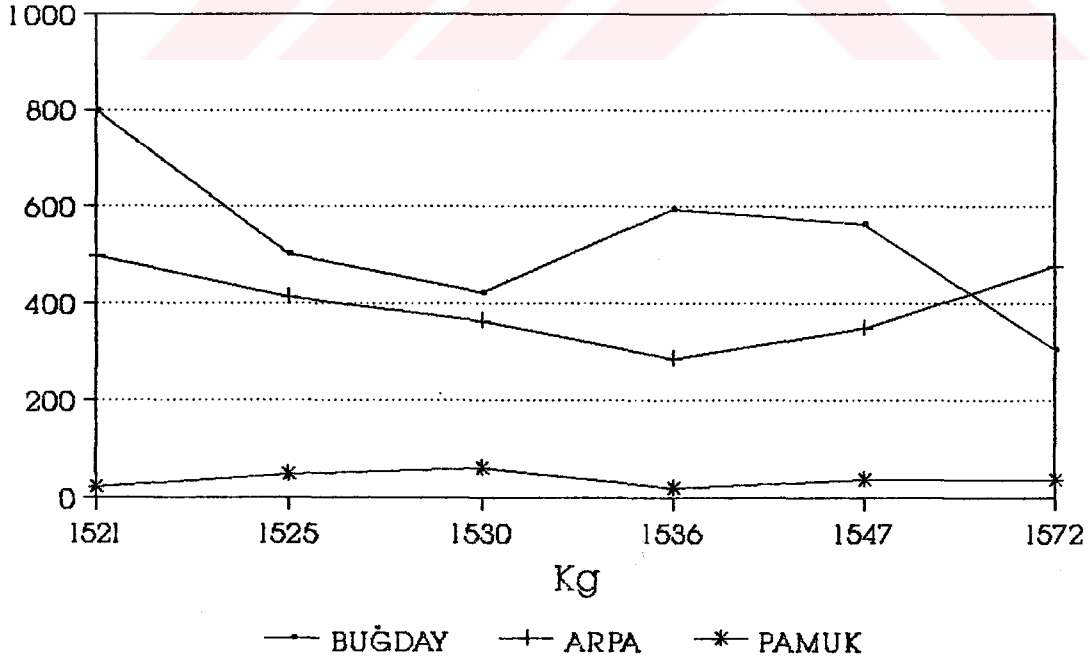
	1525	1536	1547	1572
Akça cinsi:	Halebî	Osmanlı	Osmanlı	Osmanlı
Cemaat sayısı	345	366	391	437
Cemaat vergi nüfusu (nefer)	13996	16355	15282	18020
Cemaat gelirleri toplamı	1239312	671674	758023	1306133
Köy sayısı	75	46	47	47
Köy vergi nüfusu (nefer)	2127	1728	1538	1519
Köy gelirleri toplamı	399356	207183	270084	337035
Mezraa sayısı	500	566	562	666
Mezraalar mahsulü toplamı	1468722	1074003	1281709	1863091
Adana şehir geliri	361200	588897	472765	482688
Ayas şehir geliri	28000	56330	23860	50100
Ayas iskelesi gümrük geliri	75000	52200	20000	20000
Ayas tuzlasından	270000	273333	400000	400000
Kınık şehir geliri	44650	37770	52010	58300
Bayındır nahiyesinden	10810	-	-	-
Şehir gelirleri toplamı.	831200	2289193	584635	1154967
Hassa Çeltik nehirleri	820600	506500	446066	752000
EVKAF.....				102965
EMLAK.....				13196
TOPLAM.....	4986190	3478090	3850489	5525387

GRAFİK 1
ADANA SANCAĞINDA
BUĞDAY, ARPA ve PAMUK ÜRETİMİ

TON OLARAK

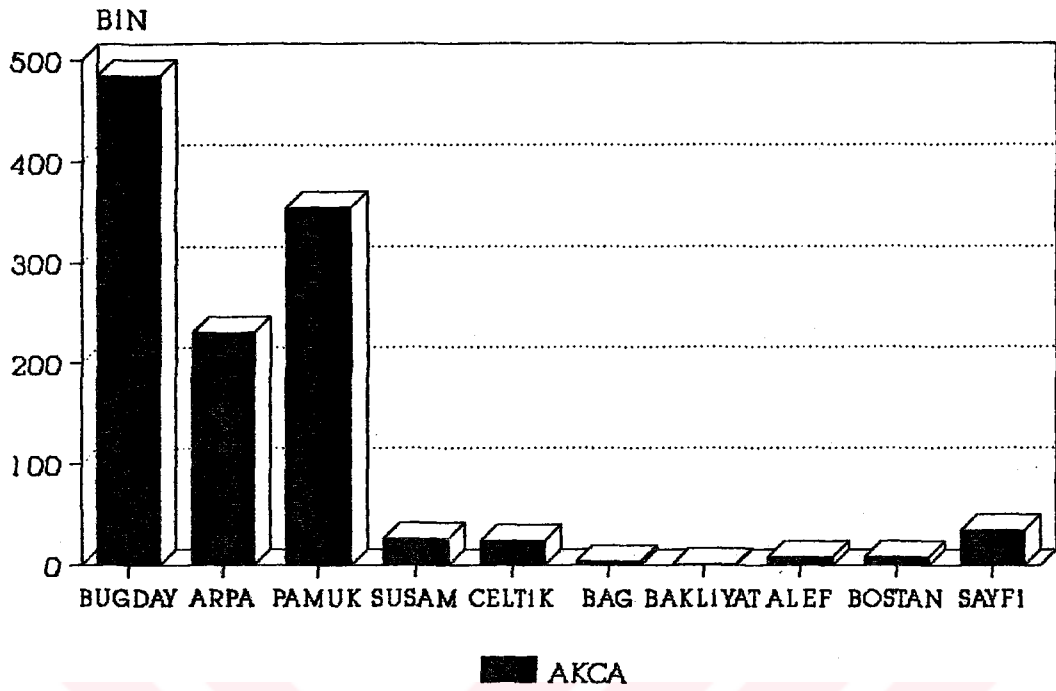
GRAFİK 2
BUĞDAY, ARPA, PAMUK TARIMINDA
KIŞI BAŞINA DÜŞEN ÜRETİM (KG olarak).

VERGİ NUFUSU ESAS ALINMIŞTIR.

GRAFİK 3

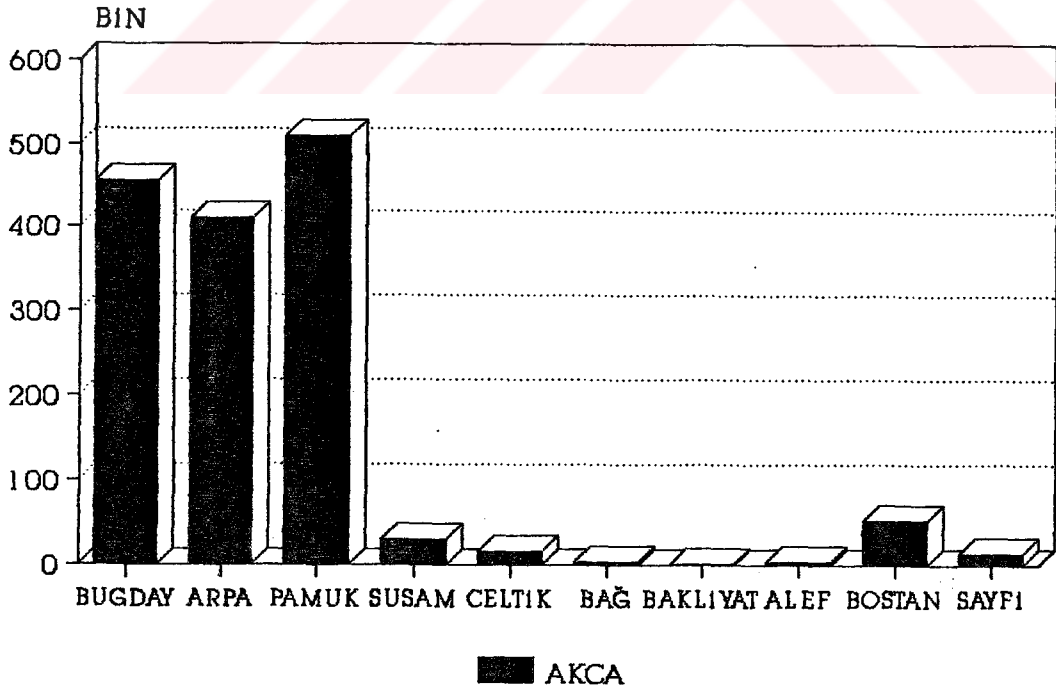
1547 YILI TARIM GELİRLERİ

AKCA OLARAK

GRAFİK 4

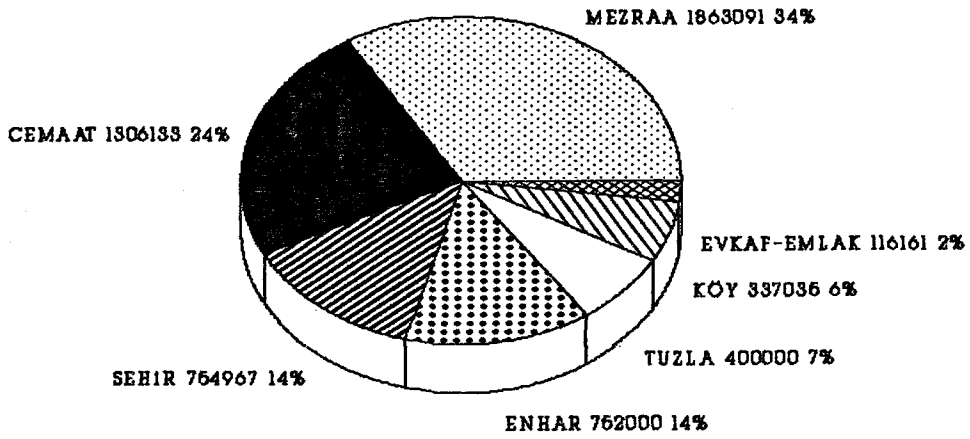
1572 YILI TARIM GELİRLERİ

HASILLAR TOPLAMI 2200126 AKCADIR.

ADANA SANCAGI GELIRLERI

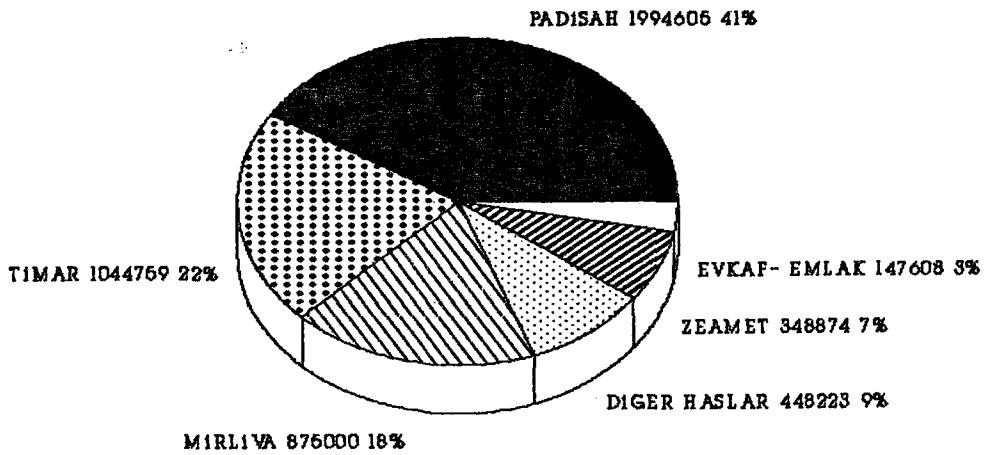
GRAFİK 5

1572 YILI.

ADANA SANCAGI GIDERLERI

GRAFİK 6

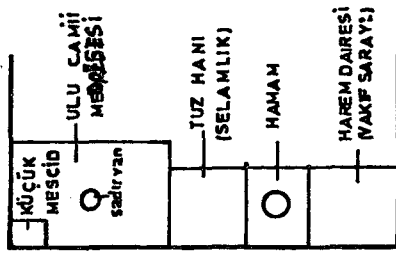
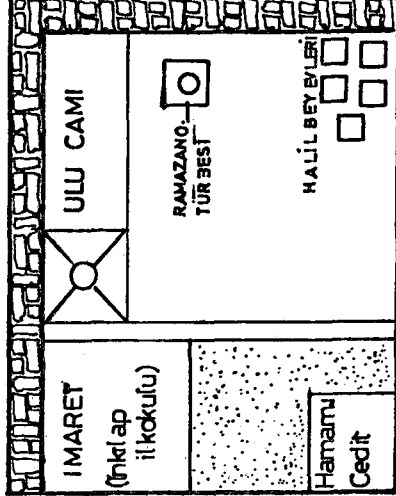
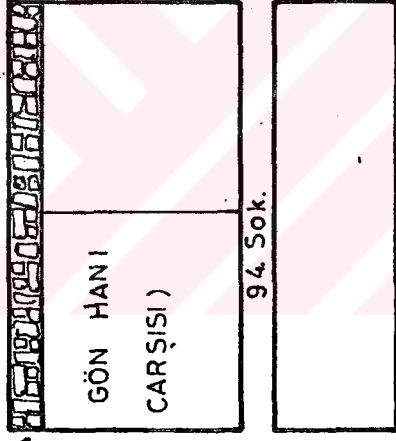
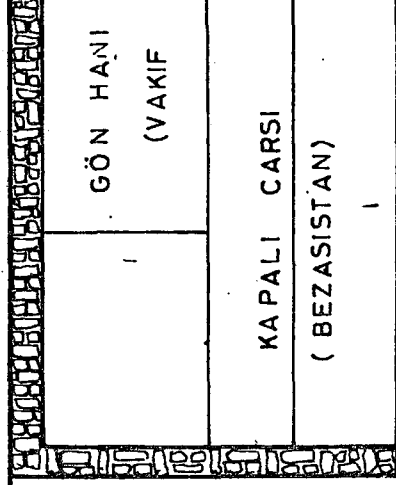
1572 YILI.

K I M E D A R U S S İ F A M Ü D E R R İ S
M Ü E Z Z İ N M M K E

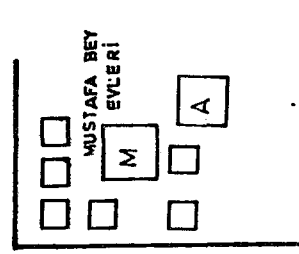
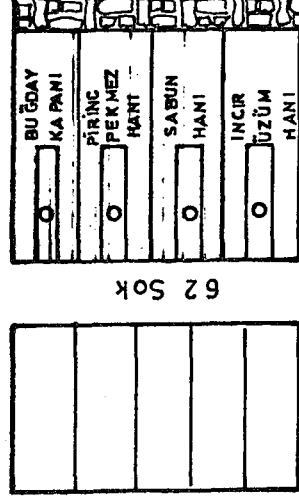
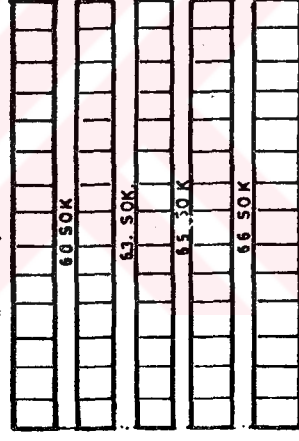
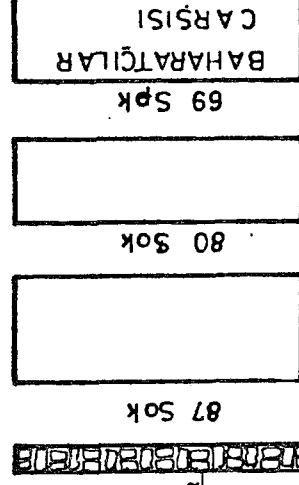
K I Z I L A Y C A D D E S İ

Kare Sofu Mah.

Kadı Mescidi Mah.

YEĞENAGA CADDESİ
(Eski Belediye Caddesi)

67. SOK.

Silahdar Hüseyin ve
Cafer Bey. Mah.

Gürekli Gazisi
Mah.

Baytemur Mescidi
Mah.

Selim Bey
Mah.

RAMAZANOĞULLARI ÇARŞISI (8 Kapılı Çarşı)

IV. BÖLÜM : MİMARİ YAPILAR

Bu bölümde XVI. yüzyılda Adana sancağında yer alan mimarî yapılardan söz edilecektir. Bunlardan Adana kalesi, Taşköprü ve Misis köprüsü dışındakiler Türk yapısıdır. Türk yapılarının ise büyük kısmı Piri Bey zamanında Ramazanoğulları vakfı tarafından yaptırılmıştır. Burada tarihi yapıların sanat tarihi ile ilgili özelliklerinden çok tarihî yönleri üzerinde durulacaktır.

1. Taşköprü

Şehir merkezinde Seyhan nehri üzerindeki taş köprü 319 metre uzunluğunda ve 13 metre yüksekliğindedir. 21 gözlü köprünün 14'ü sağlamdır. Ortadaki büyük kemerde iki aslan kabartması vardır. Köprü 117-138 yılları arasında Roma İmparatoru Hadrianus tarafından yaptırılmıştır. 1945 yılında bulunan kitabeden bu köprünün yerine IV. yüzyılda yeni bir köprü yaptırıldığı anlaşılmaktadır ("Adana", Yurt Ansiklopedisi, I/3: 161). Adana müzesinde bulunan bu kitabeğe göre köprünün mimarı Oksentios (Auxentios) idi (Ener 1960: 82). Köprü Osmanlı döneminde III. Ahmed (1703- 1730) ve Abdulmecid (1839- 1861) zamanında tamir görmüştür. 22 Receb 1260 (7 Ağustos 1844) tarihli ilmühaber kaimesinde "14 göz kargir büyük köprünün" harap olduğundan 184400 kuruşla tamir edilebileceğine dair keşif yapıldığı bildirilmekte, köprü için yapılmış vakıf olup olmadığının araştırılması istenilmektedir (BA,Cavdet Nafia: 1850). Köprünün Cumhuriyet dönemindeki son tamiri ise 1949 yılında olmuştur.

2. Misis köprüsü

Bugünkü adı Yakapınar olan Misis kasabasında, Ceyhan nehri üzerine kurulmuş olan köprü Roma eseridir. IV. yüzyılda Roma İmparatoru Costantinus yaptırmıştır. ("Yurt Ansiklopedisi, I/3: 161). 9 gözlü köprü Osmanlılar zamanında birçok tamir gördü ve buraya 1661- 1662 yılında IV. Mehmed (1648- 1687)'in emri ile Köprülü Mehmed Paşa tarafından büyük bir kervansaray yaptırıldı (Honigmann 1971: 370). 1832 yılında Mısır işgali sırasında yıkılan köprü bugün restore edilmiş olarak hizmet vermektedir. Başbakanlık Arşivi Cevdet Nafia tasnifinde bulunan 13 Cemaziyelevvel 1162 (1749 M.) tarihli 2 hükümde Misis köprüsünün bazı yerlerinin deprem sebebiyle yıkılmış bulunduğu ve tamiri için gerekli paranın miktarından bahsedilmektedir (BA, Nafia: 1038). 1171 Şevvalinde (1757 Haziran) gönderilen bir hükümde ise köprünün tamirine gediklilerden İbrahim tayin olunduğundan, Misis kasabası ahalisi marifetiyle 10 adet araba tedarik ettirilmesi Adana Beylerbeyi Ahmed Paşa ve Misis Kadısından istenilmekteydi (BA, Cevdet Nafia: 1958). Köprü ayağında Köprülü'nün yaptırdığı kervansarayın giriş kapısı ve birkaç duvar enkazı yok olmaya terk edilmiş gibidir.

3. Adana kalesi

Adana kalesi Seyhan nehrinin kenarında, Taşköprü'nün karşısında bulunmakta idi. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre kaleyi Abbasî Halifelerinden Mehmed bin Reşid yaptırmıştır. Kale doğu- batı yönünde uzanan dikdörtgen şeklinde olup 7 kulesi bulunmaktaydı. Çevresi 500 adım (yaklaşık 350 metre) olan küçük fakat müstahkem bir kaleciğdir. Üç tarafı hendek, doğu yönü ise Seyhan nehri ile çevrilidir. İki kapısından doğudaki Seyhan nehrine açılan su kapısıdır. Batı tarafındaki kapı çarşıya açılır. Kale içerisinde 37 ev ve bir küçük câmi vardır. Kale

içerisindeki evler gibi câmi de toprak damlıdır. Kale içerisinde kale komutanı (dizdar) ve yirmi asker bulunmaktadır. Kalenin etrafındaki hendek baştan aşağı dut ağaçları ile örtülmüştür (Evliya Çelebi 1935, IX: 333).

Kale 1485 yılında II. Beyazıt zamanında ilk defa Osmanlı hakimiyetine geçmişse de Memlukler tarafından tekrar alınmıştı (Tekindağ 1967: 351). 1570 yılında Adana Beyine gönderilen bir hükümde, Adana kalesinde darbzen denilen toplardan varsa bir miktar silâh ve askerle birlikte yapılmakta olan gemileri korumak üzere Payas kalesine gönderilmesi istenilmekteydi (Mühimme 9: 14). 1836 yılında hala ayakta olan kale duvarları Mısır valisi Mehmed Ali Paşa kuvvetleri tarafından yıktırılmıştır (Darkot 1978: 129).

Kalenin etrafındaki şehir suru ise Tarsus Kapısı semtine kadar uzanmaktaydı. Bugün bu şehir surundan iki yerde küçük birer kalıntı mevcuttur. Evliya Çelebi, kalenin batısında ve kuzeyinde bulunan varoşu büyük kule içinde değildir, ama her sokak başında kale kapısı gibi kapıları vardır demektedir (Evliya Çelebi 1935, IX: 334). 1671 yıllarının Adana'sını anlatmaya devam eden Çelebi'ye göre her gece şehir subaşı emrindeki bekçiler bu kapıları kapatıyorlardı. Daire şeklindeki varoşun etrafı bahçelerle çevrilmişti ve etrafı 8700 adım (yaklaşık 6 km) idi. Bahçelere çıkacak yollarında yer yer derin hendekler vardı. Ramazanoğulları vakfına ait 13 bahçe bu sur yakınında bulunmaktaydı (TD.969: 850).

4. Ağca Mescit

Ağca Mescit kendi adıyla anılan mahallenin merkezinde Ağca Ahmed adlı birisi tarafından yaptırılmıştır (ED.538: 15a). Ulu Câmi yakınında 72. Sokakta bulunmaktadır. Giriş kapısının sağ yanındaki kabartmalar üzerindeki iki kuş

figürü bazı araştırmacılara göre mescidin yapım tarihini belirtmek üzere konulmuştur. Buna göre mescidin yapımı ebced hesabı ile Hicrî 812; Miladî 1409 olarak hesaplanmaktadır (Altay 1965: 18; Kartekin 1979: 103).

Mescide adını veren Ağca Ahmed'in tarihi kimliği açıklanmamıştır. Ramazanoğlu Halil Bey'in 1492 yılında yaptırdığı üzeri toprakla kaplı Küçük Mescid'e kıyaslanacak olursa Ağca Mescid oldukça ihtişamlı bir yapıdır. 1409 yılında böyle bir yapıyı ancak büyük bir Bey yaptırabilirdi. Bu bakımdan mescidinin banisinin 1417 yılında ölen (Sümer 1963: 46) Ramazanoğullarının üçüncü beyi Ahmed Bey olduğunu tahmin etmekteyiz. Araştırmacı Kasım Ener, Ramazanoğullarının ikbal devrini teşkil eden Ahmed Bey zamanında (1383- 1487) Misis'deki Ulu Câmiin onarıldığını, hükümet merkezinde de imar faaliyetlerinin olması gerektiğini söylemektedir (Ener 1960: 160). Kuş figürlerine dayanarak yapılan tarihlendirme gerçekten Ahmed Beyin ikbal devrine raslamaktadır. Adana Evkaf Defterinde, "Vakf-ı Mescid-i Ağca Ahmed, der Adana" başlığı ile kayıtlı mescidin 9 vakıf dükkânınının 740 akça gelir getirmesi ve 9 dükkânınının ise harap durumda olması vakfın eskiliğine işaret sayılabilir. Nitekim 1537 tahririnde mescidin 14 dükkân, iki hukr ve bir han arsasından sağlanan yıllık geliri 2540 akça olarak gösterilmişti (TD.177: 7). Mescidin imamının Evkaf defterine göre yevmiyesi 1,5 akça, 1537 tahririnde ise 3 akça olması üzerinde de durulmalıdır. Ancak bu durumda bile Ağca Ahmed'in Ramazanoğullarından olduğunun niçin açıklanmadığı ve vakıf kayıtlarında niçin hiç yer almadığı sorusuna bir cevap bulmak güçtür.

Mescid 7,30x 7,30 m boyutunda olup kubbeyi yüksek kasnaklı bir kubbe örter. Mihrabı süslüdür. Kapı süslemeleri Selçuklu taş işçiliğinin başarılı bir örneğidir (Yurt Ansiklopedisi, I/3: 157).

5. Küçük Mescit

Ulu Câmîin doğusunda, Ulu Câmî Medresesinin kuzeybatı köşesindedir. İçten içe 6,72x5,60 m boyutlarındaki mescit kitabesine göre 1493 yılında Ramazanoğlu Halil Bey (Ölümü 1510) tarafından yaptırılmıştır (Çam 1988: 36). Kesme taşlarla yapılmış üzeri toprakla örtülmüştür (Kartekin 1979: 105). Ramazanoğullarına ait bilinen en eski mabed olması bakımından önem taşır. Mimarî bir değere sahip değildir.

6. Harem Dairesi = Vakıf Sarayı

Halk arasında daha çok vakıf sarayı olarak bilinir. Bu isim Ramazanoğulları vakfına ait işlerin buradan yürütülmesi dolayısıyla verilmiş olmalıdır. Nitekim Ramazanoğulları vakfı mütevellileri yakın zamanlara kadar bu konakta oturmuşlardı (Kalaba 1962: 17). Ulu Câmî yakınında Ziya Paşa parkının karşısındaki köşededir. Güney kapısı üzerindeki kitabesine göre Şaban 900 (Miladî Nisan 1495) tarihinde Ramazanoğlu Halil Bey tarafından yaptırılmıştır (Çam 1988: 38). Eserin tamamının bu tarihte yapılmadığı daha önceleri kuzey kısmında başka bir yapı bulunduğu anlaşılmaktadır. Harem dairesi bugün kapalı olan bir dehlizle Ulu Câmîye bağlanmaktaydı. Piri Paşaya ait 1547 tarihli III. vakfiyede "Hamam ile birlikte eski köşk" 'den söz edilmektedir (VGMA, Tercüme 1961). Bu eski köşkün Harem dairesi olması, hamamın da köşkün kuzeyindeki hamam olması mümkündür. Türk sivil mimarisinin güzel bir örneği olan eser daha sonraki pek çok konağa örnek olmuştur.

6. Selâmlık Dairesi = Tuz Hanı

Ulu Câmî yakınında Harem Dairesinin kuzeyindedir. Hamamın kapısı üzerindeki kitabeye göre Ramazanoğlu Halil

Bey tarafından 903 H.- 1497 M. senesinde selâmlık olarak yaptırılmıştır (Vakıf Abideler 1983, I: 35) . Daha sonra burada tuz satılmasından dolayı halk arasında Tuz Pazarı Hanı adını almıştır. Bugün sadece bir avlusu ve avlunun batı köşesinde bulunan küçük bir mescit ile bu mescide bitişik hamamın sıcaklık bölümü kalmış olan Selamlık Dairesinin diğer kesimleri yıkılarak ortadan kalkmıştır. Yüksek kasnaklı mescidin üzerini sivri bir külâhı andıran kubbe örtmektedir. Binanın ayakta kalan kısımları son yıllarda Vakıflar Bölge Müdürlüğüne restore ettirilmişse de külliye'nin bir kısmı üzerindeki tek katlı baraka dükkânların halen faaliyettedir.

7. Irmak Hamamı

Hükümet Konağı yakınındadır. Seyhan nehri kenarında bulunduğu için Yalı Hamamı de denilmektedir. Eskliden burada V.- VI. yüzyıllara ait bir Bizans hamamı bulunduğu ve XVI. yüzyılda bu hamamın yerine Ramazanoğulları tarafından yeni bir hamam yaptırılmış olduğu kabul edilmektedir (Kartekin 1979: 119). Hamam klasik Türk Hamam tipindedir. Soyunma bölümünün üzeri büyük bir kubbe; soğukluk bölümünün üstü ise 3 küçük kubbe ile, sıcaklığı ise merkezî kubbe ile örtülmüştür (Vakıf Abideler 1983, I: 39).

Adana Evkaf Defterinde Hamam-ı Atik [Eski Hamam] olarak geçen ve dolabıyla birlikte Ramazanoğulları vakfına yılda 9880 akça gelir getiren hamam da bu Irmak hamamı olmalıdır (ED.538: 3a). Nitekim Halil Bey konağının ve Piri Paşa'nın oğlu Mustafa Bey'in konağının yakınındaki hamamlar ayrıca sayıldığı gibi çarşı içerisindeki bugün Çarşı Hamamı diye bilinen hamam Hamam-ı Cedit [Yeni Hamam] adıyla ayrıca kayıtlıdır. Hamamın 1570 yıllarındaki vakıf geliri yine 9880 akça idi (ED.538: 21a).

8. Çarşı Hamamı (Hamam-ı Cedid = Yeni Hamam)

Ramazanoğulları vakfına ait olan bu hamam kitabesine göre 1529 senesinde Piri Paşa tarafından yaptırılmıştır (Vakıf Abideler 1983, I: 37). Tipik Türk hamamı özelliği gösteren bu tarihi eserin bilhassa giriş kapısı üzerindeki oyma taş işçiliği dikkat çekmektedir. 43x 16 m genişliğindeki yapı (Kartekin 1979: 106) Cumhuriyet döneminde Nuri Has tarafından satın alınarak restore ettirilmiştir ve bugün de hamam olarak hizmet vermektedir (Kalaba 1962: 19).

Adana Evkaf Defterinin 1540 yıllarında tutulan birinci bölümünde hamam Hamam-ı Cedid yeni hamam olarak kayıtlı olup yıllık geliri 19500 akça olarak gösterilmiştir (ED.538: 2b). Halil Bey evleri yakınında olan hamamın bir de dolabı bulunmaktadır. Daha sonraki kayıtlarda da Bezzazistanın bu hamamın yanında olduğu bildirildiğinden söz konusu Yeni Hamamın bugünkü Çarşı Hamamı olduğu kesinlik kazanmaktadır.

Adana Evkaf Defterinin 1570 yıllarında tutulan ikinci bölümünde ise iki ayrı "Hamam-ı Cedid" bulunmaktadır. Birinci yeni hamam çarşı içerisinde olup yıllık geliri yine 19500 akçadır (ED.538: 21a). İkinci yeni hamam ise "Adana suru" yakınında olup Ramazanoğulları vakfına yılda 5000 akça gelir getirmektedir (ED.538: 21a).

Bu tür yapılarda kullanılan "eski" ve "yeni" gibi sıfatlar zamanla karışıklıklara yol açmaktadır. Bu sebeple Selma Aktan Çarşı Hamamının Ramazanoğulları devrinde Eski Hamam diye anıldığını (1967: 228) yazmakta, Kartekin ise 1786 tarihinde yapılmış olan yeni bir "Yeni Hamam"ın Ramazanoğulları eseri olan Yeni Hamam olabileceğini bildirmektedir (1979: 128). Oysa yukarıda açıkladığımız gibi bugünkü Çarşı Hamamı'na XVI. yüzyılda Yeni Hamam dendiği,

vakıf kayıtlarında çizilen sınır tanımlamaları ile kesin bir gerçektir. XVIII. yüzyılda yeni bir hamam yapılıncaya bu sefer halk bu hamama yeni hamam demeye başlamış ve Piri Paşa'nın Yeni Hamamı ise Çarşı Hamamı adını almış, o günden bugüne kadar da bu isimle anılmıştır. Bugünkü Yeni Hamam ise kitabesine göre 1201 H. - 1786 M. tarihinde Torzade Hacı Halil tarafından yaptırılmıştır. Ancak 1570 vakıf kayıtlarında Ramazanoğulları vakfına ait ikinci yeni hamamın sur yakınında olduğu da göz önüne alınırsa bunun Tarsus Kapısı yakınındaki hamam olduğunu düşünebiliriz.

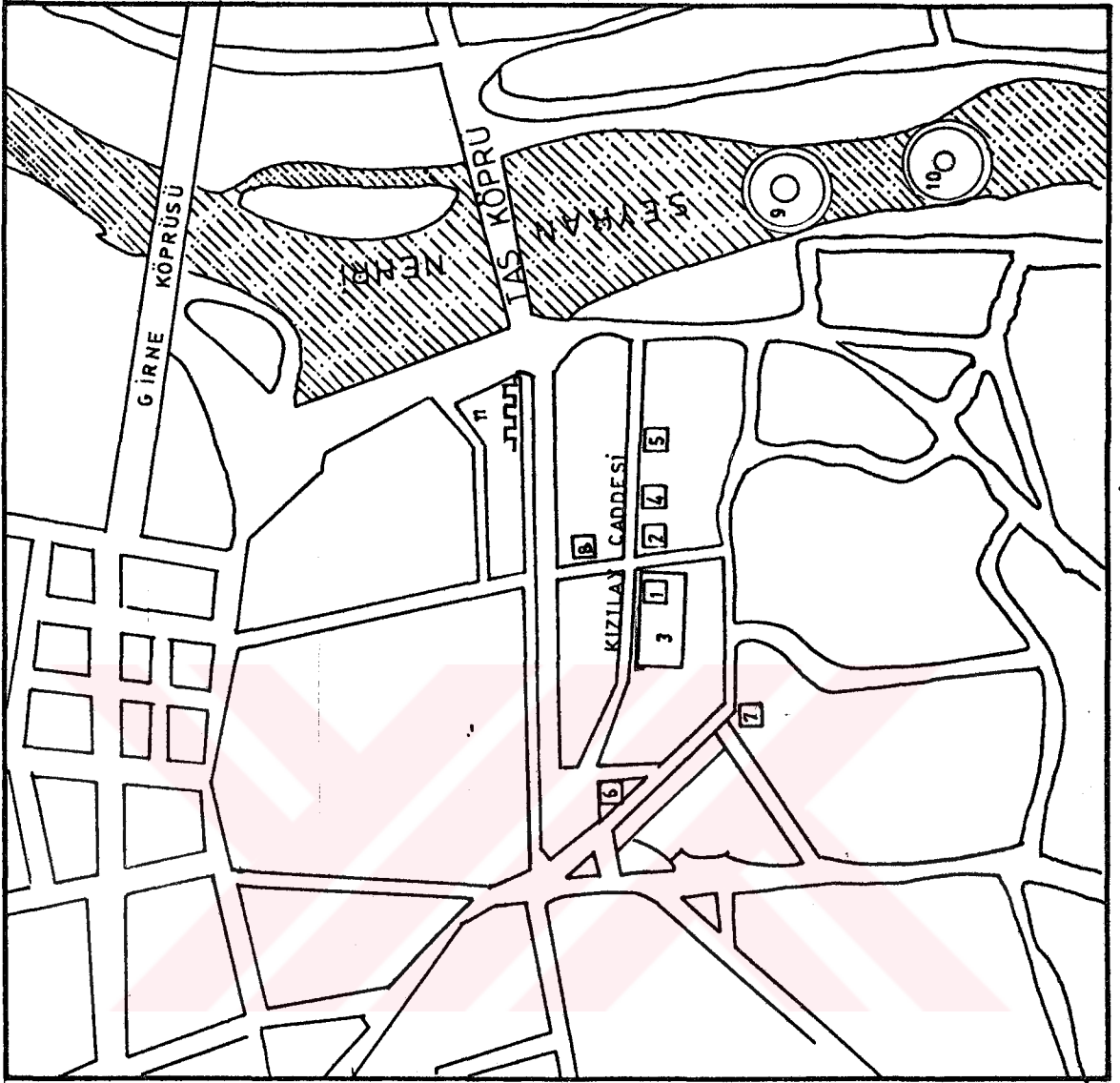
XVI. yüzyılda Adana'da Eski Hamam (Irmak Hamamı), Yeni Hamam (Çarşı Hamamı) ve ikinci Yeni Hamam (Sur yakınında)'dan ayrı olarak yine Ramazanoğulları vakfına ait 2 hamam daha bulunmaktaydı. Bunlardan birisi Halil Bey evleri içerisinde, birisi de Mustafa Bey evleri içerisinde bulunmaktadır. Halil Bey evleri 1547 tarihli Piri Paşa vakfiyesinde belirtildiği gibi bugünkü Bakırcılar Çarşısı olan Ramazanoğulları Vakıf Çarşısı'nın 8. kapısının açıldığı doğu yönündedir. Harem Dairesi (Vakıf Sarayı) Halil Bey'in köşkü olduğu gibi, onun kuzeyinde sıcaklık kısmı ayakta kalabilmiş olan hamam da vakfiyelerde geçen 4. hamam olmalıdır. Selamlık Dairesi bitişiğindeki bu hamam Halil Bey evleri, mahzen, fırın, 2 odalı mutfak vs. ile birlikte yılda 10000 akça kira getirmekteydi (ED.538: 3a; 21a). 5. Hamam ise Piri Paşa'nın oğlu Mustafa Bey evleri içerisinde, Mustafa Bey evlerinin Halil Bey'in köşkü (Harem Dairesi) etrafındaki evlerden sonra aynı cadde üzerinde (Yeğenağa Caddesi) olduğu yine aynı vakfiyeden anlaşılmaktadır. Mustafa Bey evleri içerisindeki hamam, evler, ahır, portakal bahçesi ile birlikte yılda 500 akça gelir getirdiğine göre küçük bir hamam olmalıdır (ED.538: 21a). Bugün bu hamama ait bir iz tarafımızdan bulunamamıştır.

9. Gön Hanı

Bezzazistan'ın (Manifaturacılar Çarşısı) doğu kapısının açıldığı yerde bulunan süslü taş oymalı kapısı ve kapının üzerindeki kitabesi bu hanın ayakta kalan kısımlarıdır. Diğer kısımları tamamen yıkılmış, hiçbir iz kalmamıştır. Kapı sivri kemerlidir. Selçuklu mimarisinde olduğu gibi yan yana sıralanmış küçük palmet motiflerinin teşkil ettiği bir kenar profili ile süslenmiştir. Kapı kemerinin iki köşesinde iki küçük kabara üzerine mührü Süleyman motifi işlenmiştir (Vakıf Abideler 1983, I: 39- 40). Kitabesine göre 937 H.- 1530 M. tarihinde Piri Paşa tarafından yaptırılmıştır (Kartekin 1979: 107). 1960 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğünce restore ettirilen Gön Hanı'nın bu güzel kapısından geçilerek girilen çarşı bugün Vakıf Çarşısı olarak bilinmektedir (Aktan 1967: 228). Adana Evkaf Defteri kayıtlarında Gön Hanı adında bir han geçmemektedir. Gerek bu defterde, gerekse vakfiyelerdeki sınır tanımlarında adından sıkça söz edilen Çarşı Hamamı yanındaki Pamuk Kapanı Hanı'nın Gön Hanı olduğu sonucunu çıkarmaktayız. Daha sonraları içerisinde gön satıldığı için bu adı almış olmalıdır. XVI. yüzyılda "Han-ı Kapan-ı Kutn" yani "Pamuk Kapanı Hanı" olarak kayıtlı bulunan han Ramazanoğulları vakfına yılda 24000 akça gibi önemli bir gelir getirmekteydi (ED.538: 2b; 20b).

10. Kapalı Çarşı (Bezzazistan)

Ali Münif Yeğenağa Caddesinde, Büyük Saat ile Yağ Câmii arasında, Çarşı Hamamı'nın batısındadır. Doğu kapısının üzerindeki kitabeden anlaşıldığına göre Piri Paşa tarafından tamamlanmıştır (Kartekin 1979: 119). 1540 yıllarında tutulan Evkaf defterinde kayıtlı olduğuna göre bu tarihten önce bitirilmiş olmalıdır. Caddeye paralel olarak uzanan 94. Sokağın her iki tarafına sıralanmış bir

ULU CAMII VE FEVAESİ

- 1 _ULU CAMİİ
- 2 _ULU CAMİ ME DRESESİ
- 3 _RAMAZANOĞULLARI ÇARŞISI
- 4 _SÜK_I ATIK
- 5 _HAMAM_I ATIK
- 6 _SAVCIZADE KEMERLİ CAMİ
- 7 _YAĞ CAMİ (CAMİJ ATIK)
- 8_ AĞCA MESCİD
- 9_ DOLAB_I KEBİR
- 10_DOLAB_I SÂGİRİ MOLLACIK
- 11_KALE

dizi dükkândan oluşmaktadır. Evkaf Defterinde "Dekâkin-i bezzazistan" olarak kayıtlı bulunan Kapalı Çarşı'da 51 dükkân bulunmakta ve kira gelirinden Ramazanoğulları vakfına yılda 11000 akça sağlanmaktadır (ED.538: 2b; 20b). Yeri Pamuk Kapanı Hanı'nın yanı olarak belirtilmiştir. Bina 1850 yılında Adana Valisi Kel Hasan Paşa tarafından onartıldı ve bu onarımı göstermek üzere doğu yönüne bir de tamir kitabesi konuldu (Kartekin 1979: 120). Onarım sırasında bir takım değişiklikler yapılmış olmasına rağmen dükkân sayısının pek değişmediği görülmektedir.

11. Bakırcılar Çarşısı (Ramazanoğulları Vakıf Çarşısı= Büyük Çarşı = 8 Kapılı Çarşı).

Bugün Bakırcılar Çarşısı olarak bilinen çarşı, Kapalı Çarşı'nın güneyinde Yeğenağa Caddesi ile 67. Sokak arasındaki birbirine paralel 5 sokağı kapsamaktadır. Burada bulunan bütün dükkânlar Piri Paşa tarafından sahiplerinden satın alınarak vakfa dahil edilmiştir. Çarşının içerisinde 186 adet bakkal, attar vs. dükkânı, 14 adet fırın, bir susam ma'sarası, buğday kapanı, pirinç ve pekmez kapanı, sabun kapanı, kuru incir ve üzüm kapanı bulunmaktaydı. Bu dört kapan için 1547 tarihli vakfiyede peyke deyimi kullanılmış ve 65 aded dükkân ile birlikte bu dört peyke (kapan) da bu vakfiye ile vakfedilmiştir. Bu dört kapanın üç tarafı duvarla çevrili, çarşya bakan tarafları ise açıktı. Çarşı içerisinde pazarcılar için 300 aded sergi yeri (mastaba) vardı. Bundan önce tanıttığımız Kapalı Çarşı, Çarşı Hamamı, Pamuk Kapanı Hanı da bu büyük çarşının içerisinde kalmaktaydı. Büyük Çarşı'nın etrafı "sur ile yani duvar ve baru ile çevrili olup sekiz kapı konmuştur". (VGMA, 1547 tarihli III. Vakfiye). Vakfiyede ve Adana Evkaf Defterinde bu 8 kapının açıldığı semtler tek tek sayılmıştır. Yerinde yaptığımız incelemede 8 kapının hangi sokaklara açılmakta olduğunu tek tek tesbit ettik.⁽¹⁾ Bakırcılar Çarşısının Ramazanoğulları Vakıf

Çarşısının bir bölümü olduğu böylece ortaya çıkmış oldu ve tarihî eser kapsamına alınması için teşebbüse geçildi.

12. Yağ Câmii (Eski Câmi = Câmî-i Atik = Câmî-i Köhne)

Yağ Câmii vakıf kayıtlarında Câmî-i Atik veya Câmî-i Köhne olarak geçer. Halk ise Eski Câmi adını verir. XIX. yüzyılda önünde yağ satıldığı için Yağ Câmii diye anılmaya başlamıştır.

Yağ Câmîin güney doğu köşesinde eskiden küçük bir kilise bulunmaktaydı. Câmîin dış avlusu içerisinde yer alan medrese kapısı üzerindeki kitabeden eserin 1501 yılında Ramazanoğlu Halil Bey'in emri ile câmîye çevrildiği anlaşılmaktadır (Vakıf Abideler 1983, I: 17). Minaresi ise 1525 yılında Piri Paşa tarafından yaptırılmıştır. Çok sütunlu Selçuklu Ulu câmîleri tipindeki kısmın mimari şekli bu bölümün daha erken dönemlerde yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bölge ikliminin sıcak oluşu göz önünde bulundurularak geniş bir son cemaat yeri konulmuştur. Yağ Câmîinin avlu giriş kapısı abidevî yüksekliği, taş süslemeleri ve taçlarıyla câmîin mütevazî mimarisine ters düşer. Adana Ulu Câmii ve Külliyesi daha çok araştırıldığı halde Yağ Câmii ve Külliyesi yeterince araştırılmamıştır. Câmîin 960 H.- 1553 M. tarihli tarihli kitabesi medresenin ve son cemaat mahallinin kitabesi olarak kabul edilmelidir (Vakıf Abideler 1983, I: 19). Burada kitabenin okunuşunda hata yapılmış ve "Emirü Ümera'i'l-a'yân Piri bin Halil bin Ramazan" ibaresi "Emere Emirü'l-a'yân Berberi Halil bin Ramazan" olarak okunmuştur. Kartekin ise kitabenin tarihini 5'le sıfırı karıştırarak 960 yerine 965 olarak vermiştir (1979: 114).

Adana Evkaf Defterinde Câmi-i atik olarak geçen Yağ Câmîinin 1540 yıllarında 5 câmi görevlisinin yılda 5400 akça olan giderlerinin câmiin eski evkafından verileceği bildirilmiştir (ED.538: 6b). 1570 yıllarında imamı ve iki müezzini günde 8'er akça ücret almaktaydı (ED.538: 23a).

13. Yağ Câmi Medresesi (Medrese-i Cedide = Yeni Medrese= Piri Paşa Medresesi)

Yağ Câmi avlusu içerisinde yer alan medrese bu sebeple Yağ Câmii Medresesi olarak anılır. Evkaf kayıtlarında ise Medrese-i Atik = Yeni Medrese olarak geçer. 960 H.- 1553 M. tarihinde Piri Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bu medresenin yapılmasıyla Ulu Câmî Medresesi "Medrese-i Atik" veya Halil Bey Medresesi olarak adlandırıldığı gibi yeni medreseye de Medrese-i Cedid veya Piri Bey Medresesi denilmeye başlamıştır.

Yağ Câmii avlusunun doğu yönünde yer alan esas medrese binası iki katlıdır. Saçaklarının ahşap işçiliği önem taşır. 8x 8 m ebadındaki medresenin öğrenci odaları (hücre), mutfak ve hela gibi eklentileri câmi avlusu kenarında sıralanmıştır. Medresede bir müderris görev yapmakta ve 1540'larda 30 akça yevmiye almaktadır. Piri Paşa'nın 962 H.- 1555 M. ek vakfiyesi ile günde 40 akça almakta olan müderris 50 akça almaya hak kazanmıştır (VGMA, 646 nolu defter, VIII. Vakfiye). Müderris yardımcısı olan muid ise 1570'li yıllarda günde 6 akça almakta idi (ED. 538: 22b). Medresede öğrenim gören 10 öğrenci avlu kenarındaki odalarda kalmakta, Piri Paşa İmaretinden günde iki vakit yemek yemekte idiler (ED.538: 22b). Medrese öğrencilerine Ramazanoğulları vakfından günde 2'şer akça ücret ödenmektedir. Bu ücret o yıllarda yaklaşık yarım işçi ücreti değerindedir. Medresenin Câmi-i

Atik içerisinde bulunduğu vakıf kayıtlarında belirtilmektedir (ED.538:22b).

14. Ulu Câmî (Halil Bey Câmîi = Câmî- i Cedid)

Adana'nın İslamî eserlerinin en büyüğü ve üzerinde en çok çalışma yapılan eseridir. Doğu taç kapısında bulunan birinci kitabede iki ayet ve ta'miyeli tarih bulunmaktadır. "Hayrihi sahhin" ibaresi ile verilen tarih 914 H.- 1509 M. yılına rastlar (Çam 1988: 19- 20). Minberin kapısı üzerindeki tek satırlık sülüs yazı ile yazılmış kitabede mescidin 926 H.- 1520 M. tarihinde Piri Bey tarafından tamamlattırıldığı belirtilir. Câmîin üçüncü kitabesi ise batı taç kapısında bulunur. Kitabe câmîin 948 H.- 1541 M. yılında Halil Bey'in oğlu Piri tarafından yapıldığını bildirmektedir (Çam 1988: 20). Tam tarihi gurre-i Muharrem olarak bildirilmiş olduğuna Muharrem'in ilk günü demektir. Bu da 27 Nisan 1541 tarihine tekâbül eder . Sayın Çam bu kıymetli çalışmasında "Muharrem'in ortaları" ifadesini sanırız sehven kullanmıştır. Bu üç kitabeden câmîin yapımına Halil Bey tarafından başlandığı ve 1509 yılında bitirildiği; oğlu Piri Bey (Paşa) tarafından bu ana binaya 1520 ve 1541 yıllarında ekler yapıldığı ve câmîin bugünkü şeklini aldığı anlaşılmaktadır. Câmîin yapım tarihi ile ilgili Uysal tarafından verilen bilgiler kitabelere uygun değildir (1985: 278). Yapımına 1513 yılında Halil Bey tarafından başlanmış olması da tarihî belgelere göre mümkün değildir. Zira Halil Bey mezar kitabesiyle de sabit olduğu gibi 1510 yılının Ağustos ayında vefat etmiştir (Çam 1982: 148; 1988: 21). İlk olarak Altay'da gördüğümüz bu tarihlendirme yanlışlığı sanırız ta'miyeli tarihin deşifresi sebebiyle olmaktadır (Altay 1965: 20). Uysal, yapıdaki Memluk

etkisini bir sanat tarihçisi olarak Anadolu'daki diğer örnekleriyle karşılaştırarak incelemiştir.

Batı yönündeki yüksek kubbeli ve ayrı mimarî yapı gösteren bölüm bütün sanat tarihçilerinin dikkatini çekmiştir (Aslanapa 1990, II: 369; Uysal 1985: 280; Çam 1988: 9- 10). Bütün araştırmacılar bu bölümün en eski yapı olduğu ve Halil Bey'in Câmîini buradaki mevcut bir binayı kullanarak yaptırmış bulunduğu görüşünde birleşmektedir. Bu bölümün kubbesinde yer alan hayat ağacı ve yılan figürleri burasının bir darüşşifa olarak yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Adana'da 1570'lerden sonra ortaya çıkan Darüşşifanın da bu bölüm altındaki bağımsız mekânda faaliyet göstermiş olması mümkündür.

Adana Evkaf Defterinde Halil Bey Câmîi olarak geçen câmide hatip, imam, 3 müezzinden başka 30 cüz okuyucu, 2 kapıcı, 11 temizlikçi, 1 sermahfil, 1 muarraf ve 1 noktacı bulunmaktaydı. Câmî görevlileri içerisinde günde 5 akça alan "Muallim-i mekteb"; günde 2 akça alan "Halife-i mekteb" bulunduğu bakılacak olursa câmî içerisinde sıbyan mektebi (ilkokul) faaliyet göstermekteydi. Günde iki akça alan "Hafız-ı kütüb" yani kitaplık memurunun da Ulu Câmî görevlileri arasında sayılması Ramazanoğulları kitaplığının da burada bulunduğunu göstermektedir.

Evkaf Defterinde vakıf kitapların adları tek tek yazılmıştır. Bunların çoğunluğu tefsir, hadis kitaplarıdır. Kitaplar 115 ayrı kalemde 132 cilttir. Bunlardan 87 cildini Mevlana Nebi Halife bin Ramazan vakfetmiştir. Daha önceki 45 ciltten oluşan 28 kitabı ise kimin vakfettiği açıklanmamıştır (ED.538: 10a- 10b). Daha sonraki kayıta kütüphane Ulu Câmî Medresesi içerisinde anılmaktadır.

15. Ulu Câmi Medresesi (Medrese-i Atika = Eski Medrese = Halil Bey Medresesi)

Ulu Câmiin doğusunda bulunan medrese vakıf kayıtlarında Halil Bey Medresesi veya Medrese-i Atika adıyla anılır. Ulu Câmi külliyesinin ikinci önemli yapısıdır. Batı yönündeki giriş kapısının sağında iki odalı mutfığı bulunur. Avlu etrafında medresede öğrenim görmekte olan 10 öğrenciye ait 10 oda (hücre) vardır. Girişin sol köşesinde yer alan Küçük Mescid hakkında yukarıda bilgi verilmiştir. Avlunun kuzey duvarında yer alan dershane önlü arkalı iki büyük odadan oluşmaktadır. Üzeri iki kubbe ile örtülüdür (Altay 1965: 23). Birlik Vakfı tarafından restore ettirilen medresenin kuruluş amacına uygun olarak işletilmesine çalışılmaktadır.

Medresenin müderrisi aynı zamanda fetva görevini yürütmekte ve günde 50 akça almaktadır. Yardımcısının yevmiyesi ise 6 akçadır. Medrese öğrencilerine günde 2'şer akça ücret verilmektedir.

Müderris, medrese yakınında bulunan evlerde Ulu Câmi imamı, müezzini ile birlikte ücretsiz olarak oturmaktadır. Müderrisin oturmakta olduğu evin kileri, mutfığı, ahır ve avlusu olduğu ayrıca belirtilmişti (ED.538: 3a). Araştırmacı, Adana eski belediye başkanı Kasım Ener'in ifadesine göre, " müderris evleri" diye bilinen bu evler yakın zamana kadar gelmiş, Kızılay Caddesinin açılması sırasında yıktırılmıştır.

16. Cuma Fakih Mescidi

Kale kapısı yakınlarında Ulu Câmi mahallesinde yer almaktadır. 948 H.- 1541 M. yılında Cuma Fakih isimli birisi tarafından yaptırılmıştır (Kartekin 1979: 112). İki

katlıdır. Dıştan dışa 9x8 m. genişliğindedir. Tavan ve tabanı tahta, üstü toprak damlıdır. Bugün birinci katı dükkân olarak kullanılmaktadır. Cümle kapısı üzerindeki kitabe tamir kitabesi olup 1309 H.- 1891 M. tarihinde Mehmed Zahid ve Mehmed Arif adlı kardeşler tarafından ihya edildiğini belirtmektedir (Vakıf Abideler 1983,I: 32). Kitabesi şöyledir:

1. satır:"Enşe'e haze'l-mescidi-i Cuma Fakih evvelen fi tarihi sene semane

2. satır: ve erbaîn ve tis'amie, sümme cedede enşe'e bi-sâî Mehmed

3. satır: Zahid ve Mehmed Arif el-ahaveyn, sene tis'a ve selasemie ve elf " [1309 H.- 1891 M.].

Mescidin yanında bulunan ve aynı tarihte onarılan medresesinin XVI. yüzyıldan daha sonra yapılmış olduğunu tahmin etmekteyiz.

Adana Evkaf Defteri I. bölümündeki kayıtlarda "Hacı Fakih Oğlu Mescidi" olarak geçen mescidin Cuma Fakih mescidi olduğunu tahmin etmekteyiz. Vakfa ait evden 120 akça, 8 dükkândan 470 akça gelir gelmektedir. İki dükkân ise harap bir durumdadır. (ED.538: 14a-b).

17. Kemeraltı Câmii

Abidin Paşa Caddesinin Tarsus Kapısı mevkiindedir. Tarsus Kapısının kemerlerinden dolayı câmîye sonradan bu ad verilmiştir (Yurt Ansiklopedisi, I/ 3 : 158). Asıl adı Savcıoğlu Câmii'dir. "El-hâc Mustafa bin Savcı" isimli birisi tarafından 955 H.- 1548 M. yılında bir medrese ile birlikte yaptırılmıştı. Medreseye ait kitabe bugün Adana Etnografya Müzesi'ne bulunmaktadır. Kitabede, " Enşe'e haza el-medreseti El-hâc Mustafa bin Savcı Fi şehri Rama-

zan, Fi sene 955" ibareleri yer almaktadır. Medreseden günümüze bu kitabeden başka hiçbir iz kalmamıştır.

Gayet mütevâzî bir yapı olan Kemeraltı Câmii, kare plân üzerine kesme taştan yapılmıştır. Doğu ve kuzey çephelerindeki son cemaat yerlerinin üzerini ikişer küçük kubbe örtmektedir. Sade yapılı ve tek şerefeli minaresi câmiin kuzeydoğu köşesindedir (Vakıf Abideler 1983, I: 16). Kubbeleri Ulu Câmi ve Yağ Câmiinde olduğu gibi yuvarlak kiremitle kaplıdır.

18. Hasan Kethüda Câmii

Adana'da Yağ Câmiinin arka kısmında ve Ali Ağa Mahallesiinde bulunmaktadır. Adana'da Osmanlı klâsik devir mimarî özelliğini taşıyan tek eser olması bakımından önemlidir. Hasan Kethüda veya Hasan Ağa denilen birisi tarafından XVI. yüzyılda Piri Paşa zamanında yapıldığı söylenir. Rivayete göre Hasan Ağa Halil Bey ve Piri Paşa'nın hizmetinde bulunduğu için Hasan Kethüda olarak anılmaktadır (Altay 1965: 25). Bir başka rivayete göre ise Hasan Ağa'nın babasının adı Abdullah olup Halil Bey'in kölesi idi ve câmi 1558 yılında Atike isimli azatlı köle ile birlikte yaptırdı (Yurt Ansiklopedisi, I/ 3: 157)

Bir ara Ulu Câmiin yapılmasına nezaret etmiş olan Hasan Kethüda bu Câmii Ulu Câmiin malzemesinden artırdığı malzeme ile yapmış, daha sonra bunu öğrenen Piri Paşa da Hasan Kethüda'yı katlettirerek câminin avlusuna gömdürmüştür (Vakıf Abideler 1983,I: 20). Câmiin kitabesi olmadığı gibi, mimarı da bilinmemektedir. Oldukça mükemmel olan mekân konstrüksiyonu ve yapı tekniği eserin Mimar Sinan'a ait olduğu yolundaki iddiaya kuvvet kazandırmaktadır. Yalnız yukarıda naklettiğimiz rivayetin hiçbir tarihî belgesinin bulunmadığını belirtmemiz gerekmektedir. Biz Piri Paşa dönemi ile ilgili mevcut belgeler

içerisinde Hasan Ağa veya Hasan Kethüda diye anılan birisine rastlamadık. Bu kadar büyük ve mükemmel bir eseri Piri Paşa'nın kethüdasının yapması da oldukça zor bir ihtimaldir. Esasen bina mimarisinin de daha sonraki devrin izlerini taşıdığı açıktır. Bu bakımdan biz bu Hasan Ağa'nın IV. Mehmed zamanında 1096 H.- 1685 M. yılında Adana Beylerbeyi olarak bulunan Hasan Ağa olmasını daha akla yakın bulmaktayız (BA, Ali Emiri: 403). Câmi 1814 yılında esaslı bir onarım görmüştür (Altay 1965: 25).

19. Kurtkulağı Câmii

Ceyhan ilçesine bağlı Kurtkulağı köyünde bulunan bu câmin ilginç bir mimarisi vardır. Kitabesine göre 1010 H.- 1601 M. tarihinde Haydar Ağa tarafından yaptırılmıştır.⁽²⁾ 1656 tarihinde köyde bulunan büyük kervansaray ile birlikte Mimar Mehmed Ağa tarafından tamir edilmiştir (Vakıf Abideler 1983, I: 55). Câmi bahçesine, kuzeybatı köşesinde bulunan orjinal kısa minarenin içinden geçilerek girilir. Bunun için de önce 3 basamak merdivenle minarenin içine çıkılır, sonra 3 basamak merdivenle câmi avlusuna inilir. Anadolu'da pek görülmeyen bu câmi girişi câmin bir derbend köyünde yer almasıyla ilgili olmalıdır. Sanıyoruz gerektiğinde câmi de bir kale gibi savunma amacıyla kullanılacak tarzda yapılmıştı. Orjinal ve oldukça yüksek bahçe duvarları da bunu göstermektedir.

Bahçenin yarısını kaplayan yazlık kısımda ayrı bir mihrab bulunur. Kapalı kısım iki ayrı kubbe ile örtülmüştür. Kible yönündeki kubbesi diğerinden farklı özellik gösterir (Vakıf Abideler 1983, I: 53).

XVI. yüzyıl Adana sancağı sınırları içerisinde bulunan başlıca mimarî yapılar hakkında arşiv belgelerini de kullanarak kısa bilgi verdik. Adana'da bulunan tarihi

eserlerden Yeşil Mescid, Mestanzade Câmii, Şeyh Zülfa Mescidi gibi yapılar ise XVI. yüzyıldan sonra yapıldıklarından araştırma alanımızın dışında kalmaktadır. Bugün Emniyet Müdürlüğü bahçesinde bulunan mescid gibi bazı yapıların ise XVI. yüzyıldaki adları ve fonksiyonları konusunda ise hiçbirşey söyleyemiyoruz.

Mimari eserler konusunda son söz olarak şunları söylemek mümkündür. Mimarî eserlerin çoğunluğu câmi ve mescidlerden oluşmaktadır. Yağ Câmii ve Akça Mescid gibi ilk dönem eserlerinde Selçuklu etkisi görülmesine karşılık, XVI. yüzyılın başlarında yapılan Ulu Câmi gibi eserlerde Memluk etkisi göze çarpar. Kısa ve geniş minareler Gaziantep ve Şanlıurfa gibi güney illerimizde sıkça görülen türlerdendir. Hasan Kethüda Câmii gibi eserlerde ise Klasik Osmanlı mimarisinin izlerini görürüz. Eserlerin büyük bir bölümü Adana'da hüküm süren Ramazanoğulları beyleri tarafından yaptırılmış ve yaşatılmaları için vakıflar tahsis edilmiştir. Halkın bir araya gelerek yaptırdığı veya doğrudan devlet tarafından yaptırılmış mimarî bir eser yok gibidir. Bugün devlet tarafından karşılanan birçok hizmet Adana'da 250 yıl hükümet eden Ramazanoğullarına ait vakıf tarafından karşılanmış veya zengin hayırseverlerce yerine getirilmiştir.

IV. BÖLÜM : MİMARİ YAPILAR

DİPNOTLAR

(1) Bu çalışmam sırasında ve diğer bölge incelemelerimde bana her türlü yardımlarını esirgemeyen Adana İl Kültür Müdürü Veysel Erdem Bozdoğanlı'ya, Adana Müzesi Müdürü İsmet İpek'e ve Vakıflar Adana Bölge Müdürü Mevlüt Mert'e burada teşekkür ederim. Yardımları sayesinde bu tarihî çarşının tarihî eser kapsamına alınması çalışmaları resmîyet kazandı.

(2) (Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler 1983, I: 59)'da kitâbenin ikinci satırında okunamayan kısım "sıdkıla diledi"; üçüncü satırındaki okunamayan bölüm ise "Hâtif bunu" olmalıdır. 1. satırın ikinci kelimesi ise "uyûn" olabilir.

G E N E L S O N U Ç

XVI. Yüzyıl Adana Tarihi adlı bu çalışmamızda ulaştığımız sonuçları şöylece sıralayabiliriz:

Adana sancağı 1516 yılında Osmanlı topraklarına katılmış olmasına rağmen ilk tahrir 1519 yılında yapılmıştır. Osmanlılar yönetimde bulunan Ramazanoğulları beylerini değiştirmedikleri gibi ilk yıllarda Memluk Sultanı Kayıtbay Kanunlarını da aynen korumuşlardı. Bütün bunlar Osmanlıların halkı ürkütmemek ve kademeli olarak hakimiyetlerini yerleştirmek prensiplerinin sonucu olarak uygulanmaktaydı. Osmanlı bölgenin konar-göçer cemaat yapısından doğan yönetim ve denetim zorluğunu aşmak için bu tavizleri vermek gereğini duymuştu. Mentешеoğulları, Candaroğulları gibi Anadolu beylikleri yönetimde hiçbir ayrıcalık sağlayamadıkları halde bunlara göre daha az kuvvetli ve daha az bağımsız bulunan Ramazanoğulları beylerinin Yurtluk ve Ocaklık statüsü ile 1608 yılına kadar iş başında kalabilmiş olması daha çok beyliğin bu Türkmen karakteri ile ilgili görünmektedir.

XVI. yüzyıl Adana sancağında Adana şehir merkezi ile Ayas ve Kınık kasabalarında yaşayan şehirli nüfus hiçbir zaman toplam nüfusun % 10'una ulaşamadı. Çoğu Anadolu sancağında Konar-göçer nüfus toprağa yerleşerek yeni köyler kurarken Adana'da konar-göçer oranı artmış, buna karşılık köy sayısı XVI. yüzyıl boyunca sürekli azalmıştı. 1521'de 85 olan köy sayısı 1572'de 47'ye düşerken; 1525'de 2095 olan köy vergi nüfusu da 1572'de 1519'a inerken cemaat nüfusu % 80'lerden % 85'lere ulaşmıştı. İşte genel gidişe aykırı olarak gelişen bu toplum yapısı elbette bölgenin siyasî ve sosyal yapılanmalarının bir sonucu idi. Bir başka ifade ile Osmanlı kroniklerinden bildiğimiz

siyasî çalkantıların rakamlara yansımaları idi. Köy yerleşimlerinin ve köylü nüfusun azalması, buna karşılık cemaat nüfusunun nisbeten artması bölgenin coğrafî yapısı ve nüfusun konar-göçer yaşayış tarzı ile de ilgili görünmektedir. İliman bir iklime sahip olan Çukurova'nın hayvancılıkla uğraşan cemaatler için bir kışlak olması özellikle Maraş taraflarından yoğun bir Türkmen nüfusun kış aylarında Adana'ya göç etmelerine sebep olmaktadır. Bu göçler yerleşik nüfusun sadece ekinlerine değil davarlarına, hatta canlarına bile zarar vermekte olduğundan düz ovada köylerin varlığını sürdürmesi imkânsızlaşmaktaydı. Buna bir de Celâlî ayaklanmalarının verdiği zararlar eklenince köylerin çoğu mezraaya dönüştü. Köylü nüfus büyük köylere veya kasabalar sığındığı gibi bir çoğu da tekrar eski cemaat yaşantılarına döndüler.

Nüfusun artış ve azalış grafikleri sosyal çalkantılarla; veba, kıtlık gibi doğal afetlerle tam bir paralellik göstermektedir. 1526 Mohaç zaferinin ardından Anadolu'da patlak veren Safevî kökenli ayaklanmaların sonucunda İran'a kaçan nüfusun sadece Firuzlu Cemaatine münhasır kalmadığı 1525 yılında 17608 olan toplam vergi nüfusunun 1530'da 13585'e düşmesiyle çok daha iyi anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyıl Adana'sı ekonomik açıdan tarım ve hayvancılığa dayanan Osmanlı ekonomisinin bir prototipi gibidir. Yalnız burada vurgulanması gereken nokta, halkın % 85'inin konar-göçer hayatı yaşadığı bir toplumda hayvancılığın değil de tarımın birinci sırayı almasıdır. Bu olgu - özellikle bazı batılıların iddia ettiği gibi- bölge halkının tam bir göçebe (nomade) olmayıp daha çok ziraatle uğraştıklarını, bunun yanı sıra hayvan beslediklerini göstermektedir.

Tarım içerisinde ağırlığı çoğu sancakta olduğu gibi buğday ve arpa teşkil etmektedir (Yaklaşık % 80). Mercimek, nohud, susam gibi ürünlerin tarım ürünleri içerisindeki payı yok denecek kadar azdır. Pirinç üretimi daha çok devlete ait hassa çeltik arklarında yapıldığı için serbest olarak yapılan çeltik ziraati önemli bir yer tutmamaktadır. Hassa çeltik arklarındaki üretim ise 700000 akçadan fazla olup imparatorluk çapında bir öneme sahipti. XVI. yüzyılda bu büyük gelir kaynakları devlet adına emînler tarafından yönetilmekteydi.

1525 yılında nüfus 1530 kıyasla daha az olmasına rağmen toplanan öşr Osmanlı akçasına çevrildiğinde kişi başına üretimin 1530 yılının çok altında olduğu görülür. 1536 yılında artan nüfusla birlikte buğday üretimi de rekor seviyeye ulaşmıştı. Daha sonraki yıllarda ise arpa ve pamuk üretimi artarken buğday üretiminde nisbî bir düşüş görülmüştür.

Sanayi daha çok dokuma ağırlıklı olup pamuk ve yün üretimine bağlı olarak gelişmişti. Sancakta sof üretiminden söz edilmediği halde pamuk ipliği için Adana şehir merkezinde ayrı pazarlar vardı. Şehir merkezindeki boyahaneden başka Ayas ve Kınık kasabaları ile bazı mezaralarda boyahaneler bulunmaktaydı. Bütün buna rağmen ticarî amaçlı boyahanelerin Edirne ve Diyarbakır gibi merkezler çapında olmadıkları görülür. Susam ve pamuk tohumundan (çiğit) yağ çıkaran ma'saralar ve mum yapım atölyeleri (şem'hâne) önemli sanayi kuruluşları idi.

Sarıçam nahiyesinde yılda 22000 akça geliri olan demir ocakları işletilmekteydi. Ticarî faaliyetler de pamuk, pamuk ipliği, buğday, un, gibi tarım ürünleri ile canlı hayvan ve yağ, yün, gön, sahtiyan gibi hayvan ürünlerine dayanmaktaydı. Transit ticaret önemli bir yere sahipti. Adana köprüsü ve Külek Boğazı'nda transit ticaretten bâc alınmaktaydı. Yüzyılın başlarında önemli bir

ihrac merkezi olan Ayas iskelesi yüzyılın sonlarına doğru bu önemini kaybetmeye başlamıştı.

Bölgede yönetimi elinde bulunduran Ramazanoğulları sülalesi nüfuzlarını kurmuş oldukları vakıf aracılığıyla devam ettirmesini bildiler. Ancak 1520 yıllarında görülen Kınık Beyi Hamza Bey, Şeyh Ali Bey, Sevindik Bey, Emir Melik gibi beylerin etkileri zaman içerisinde tedricen azaltılarak Adana 1608 yılında sıradan bir Osmanlı sancağı haline konuldu. Ramazanoğulları sülalesinden gelen beyler diğer şehirlerde sancakbeyi ve beylerbeyi olarak 1608'den sonra da görev almaya devam ettiler ise de bir daha Adana'ya yönetici olarak tayin edilmediler.

K A Y N A K Ç A

I. ARŞİV BELGELERİ

A. Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivi, (Başbakanlık Arşivi).

TD. 69 (1519) Adana ,Tarsus, Sis Mufassal Tahrir Defteri.

TD. 110 (1521) Adana Mufassal Tahrir Defteri .

İD. 109 (1521) Üzeyir ve Adana İcmal Defteri.

TD. 450 (1525) Adana, Tarsus, Sis Mufassal Tahrir Defteri .

TD. 969 (1530) Adana, Tarsus, Sis Mufassal Tahrir Defteri .

TD. 177 (1536) Adana Mufassal Tahrir Defteri .

TD. 254 (1547) Adana Mufassal Tahrir Defteri .

İD. 547 (1573) Adana İcmal Defteri.

Mühimme Defterleri, 1- 80.

**B. Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü
Kuyûd-ı Kadîme Arşivi**

TD. 114 (1572) Adana Mufassal Tahrir Defteri .

İD. 278 (1573) Adana icmal Defteri.

ED. 538 (1540- 1570?) Adana Evkâf Defteri.

TD. 150 (1572) Sis (= Kozan) Mufassal Tahrir Defteri.

TD. 168 (1568) Kars-ı Maraş (= Kadirli) Mufassal
Tahrir Defteri.

TD. 193 (1572) Üzeyir Mufassal Tahrir Defteri.

TD.202 Van, Muş, Bitlis Mufassal Defteri.

İD.343 Van icmal Defteri.

TD.109 Bitlis Mufassal Defteri.

ED. 584 Konya Evkaf Defteri.

TD.96 Diyarbekir Mufassal Defteri.

Vakf-ı Cedid Tasnifi, Defter No: 14, Aynî Ali Efendi
Risalesi.

(1126 H./ 1714 M.'de istinsah olunup' Risale-i Kavanin-i
Al-i Osman Hulasa-i Mezamin-i Defter-i Divan namı ile
Sadrazam Murad Paşa'ya hediye edilmiştir. İnce rik'a ile
olup toplam 29 sayfadır, Uzunçarşılı'nın neşrettiği
risâleye göre farklılıklar göstermektedir).

Defter No: 124, Defter-i Reayâ-yı Mukata'a-i Esbkeşan Der
Konya.

Defter No: 102, Defter-i Cebel-i Kozan, der Liva-i Sis, der Eyalet-i Adana, bâ Fermân-ı âli mahfûz. Tahrir tarihi 1133 /1720- 21.

C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

646 numaralı Ramazanoğulları Vakıf Defteri.

(Adana Sancakbeyi Ramazanoğlu Piri Mehmed Paşa'ya ait ilki 1539- 40, sonuncusu 1555 tarihini taşıyan sekiz adet Arapça vakfiye suretini haavidir).

1961 numara ile kayıtlı Tercüme Defteri.

(646 numaralı Ramazanoğulları Vakıf Defteri'nin tercümesidir. Tercüme 1936 yılında mütercim Refik Şallı tarafından yapılmıştır).

D. Türk Tarih Kurumu Yazmaları

Yazma 34:

(Osmanlı Kanunnâmeleri ile ilgili bu yazma eser, 4 Cemaziye'l-âhir 1110 (8 Aralık 1698) tarihinde Mustafa bin Mahmud tarafından derlenmiş olup 74 sahifeden müteşekkildir).

E. Adana Müzesi, Adana Şer'iyeye Sicilleri Arşivi

1- 7. numaralı siciller. Defterlerin en eski tarihlisi 1634 M. yılından başlamaktadır.

F. Adana Sabancı Kültür Sitesi, İl Halk Kitaplığı
Ramazanoğulları Yazmaları.

Yazma no: 502/1 Kanunnâme-i Cedîd, v. 46b-95a.

Yazma No: 647, Tahrir-i Arazi, (Kitap 1178/ 1764
tarihinde Adana kadısı Hüseyin Efendi tarafından
vakfedilmiştir).

Yazma No: 856, Arazi Kanunu- Kanun-ı Cedîd, Tarsus Müftüsü
Ali Efendi'nin yaptırmış olduğu kütüphane kitabıdır (3a).
1084 Muharreminde yazılmıştır (1673 Nisan) (v 55b).

Yazma No: 791/ 4, Fütuhât-ı Hazret-i Sultan Selim.
(99b).

II. BASILI ESERLER.

ABDURRAHMAN VEFİK

1328 Tekâlîf Kavâidi.

I, İstanbul.

1330 Tekâlîf Kavâidi.

II, İstanbul.

Adana Haritası.

1333 Mikyâs: 1/ 300 000, İstanbul.

Adana İl Yıllığı.

1967

Adana Vilâyeti Salnâmesi.

1325.

AHMED CEVDET PAŞA

1980 Ma'rûzât.

Y. HALACOĞLU (Haz.)

İstanbul: Çağrı Yayınevi.

1986 Tezâkir.

C. BAYSUN (Haz.)

Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları. (IV/ 29-30 nolu tezkireler).

AHMED REFİK

1930 Anadolu'da Türk Aşiretleri (966- 1200).

İstanbul.

1931 Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200).

İstanbul.

AKALIN, Haluk Şükrü

1988 "Ramazanoğlu Kütüphânesi'ndeki Yazma Eserler."

Türk Kültürü, 299: 188-189.

AKDAĞ, Mustafa

1965 "Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi Devrinde Esas Düzen."

Tarih Araştırmaları Dergisi, III, 4- 5: 139-156, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay.

1975 Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası.

Ankara.

1979a Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi 1243-1453.

I, İstanbul.

- 1979b Türkiye'nin iktisadî ve ictimai Tarihi (1453-1559).
II, Ankara.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed
1988 İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi.
Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.
- 1990 Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri
Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri.
İstanbul, Fey Vakfı Yay.
- AKICI, Nihat
1983 Bütün Yönleriyle Osmaniye.
Adana.
- AKTAN, Selma
1967 Dünkü ve Bugünkü Adana.
Adana.
- AKYURT, Yusuf
1946 Türk Asâr-ı Atîkasına Aid Tarihî Mecmua Osmanlılar Devri.
Kısım III, Cild: V, Mersin, Tarsus, Adana, Bor, Niğde Şehirleri, Konya
(Eski Eserler ve Anıtlar Genel Müdürlüğü ihtisas Kütüphanesi, el yazması).
- ÂLİ MUSTAFA bin AHMED
1277 Kühü'l-ahbâr.
IV, İstanbul.
- ÂLİ NAZİMA
1325 Memalik-i Osmaniyye Coğrafyası.
İstanbul.

ALKIM , M. Bahadır

- 1959 "Güney-Batı Antitoros bölgesinde eski bir yol şebekesi."
Belleten, XXIII, 89: 59-74.
(3 harita ile birlikte).

ALTAY, M. Hadi

- 1965 Adım Adım Çukurova.
Adana.

ALTINDAĞ, Ü. , İ. H. UZUNÇARŞILI ve İ. K. BAYBURA

- 1985 Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi
Katalogu, Fermânlar.
I. Fasikül, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

ALTINDAĞ, Ü. , İ. H. UZUNÇARŞILI ve İ. K. BAYBURA

- 1988 Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi
Katalogu, Hükümler ve Beratlar.
II. Fasikül, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

ALTUNDAĞ, Şinasi Altundağ

- 1947 "Osmanlı İmparatorluğu 'nun Vergi Sistemi
Hakkında Kısa Bir Araştırma."
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, V, 2
:187-197.

- 1967a "Selim I."
İA, X: 423-434.

- 1967b "Osmanlılarda kadıların selâhiyet ve vazifeleri
hakkında",
VI. Türk Tarih Kurumu Tebliğler, Ankara: Türk
Tarih Kurumu Yay.: 342-354.

ANDREASYAN, Hrand D.

- 1950 "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları."
Tarih Dergisi, I, 1- 2: 95- 118 ve 401-438,
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

ANHEGGER, R. ve H. İNALCIK

- 1956 Kanunnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i Örf-i Osmânî,
II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait
Yasaknâme ve Kanunnâmeler.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

AŞIKPAŞAZADE (Derviş Ahmed Aşıkî)

- 1332 Tevârîh-i Al-i Osmân (Aşıkpaşazâde Tarihi.,
İstanbul.

ARIK, Baki Tonguç

- 1943 Oniki Asırlık Türk Yurdu Adana Fethinin
Destanı.,
İstanbul .

ARIKAN, Zeki

- 1982 "Hamid Sancağı'ndaki timar düzenine ilişkin
araştırmalar."
Tarih Enstitüsü Dergisi, XII: 101-126,
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
(Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı)
- 1983 "Hamid Sancağı'nda Çift Resmi."
Tarih İncelemeleri Dergisi, I: 35-59,
Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- 1988 XV- XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı
İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Yayınları, No: 52.

ARİFİ

- 1333 "Maraş ve Elbistan'da Zülkadiroğulları Hükümeti."
Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası , cüz: 31:
419-431.

AYDIN, Dündar

- 1972 Erzurum Beylerbeyiliği ve Teşkilâtı, Kuruluş ve Gelişme Devri (1536- 1566). Erzurum.

AYDIN, Mehmet

- 1984 Bayat- Bayat Boyu ve Oğuzların Tarihi,
Ankara: Hatiboğlu Yay.

AYNİ ALİ EFENDİ

- 1962 Kavânîn-i Al-i Osmân der hulasa-i mezâmîn-i defter-i divân.
H. TUNCER (Haz.)
Ankara. (Kitap 1280 H. yılında İstanbul'da yayımlanmıştır).

BANOĞLU, N. A. ve N. F. ARSLAN

- 1969 Adana.
İstanbul.

BARKAN, Ömer Lutfi

- 1940 "Türkiye'de İmparatorluk Devirleri,nin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri." I.
İktisat Fakültesi Mecmuası, II: 20-59.

- 1942 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolo-nizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler."
Vakıflar Dergisi, II: 279-386.

- 1943 XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonomi'nin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar I. İstanbul.
- 1948 "Osmanlı Kanunnâmeleri."
III. Türk Tarih Kongresi Tutanakları, Ankara :505- 519, Türk Tarih Kurumu Yay.
- 1952 "Tahrir defterlerinin istatistik verimleri hakkında bir araştırma."
IV. Türk Tarih Kongresi Tutanakları, Ankara : 290-294. Türk Tarih Kurumu Yay.
- 1953a "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi."
Türkiyat Mecmuası, X : İstanbul: 1-26.
- 1953b "H. 933- 934 (M. 1527- 1528) Malî Yılına Ait Bütçe Örneği."
İktisat Fakültesi Mecmuası , XV, 1- 4: 251-329.
- 1964a "Öşür."
İA, IX: 482-488.
- 1964b "894 (1488- 1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Ait Muhasebe Bilançoları."
Belgeler, I, 1: 1-117.
- 1968 "Edirne Askerî Kassâmına Ait Tereke Defterleri (1545- 1569)."
Belgeler, III, 5- 6: 1-479.
- 1977 "Çiftlik."
İA, III: 392-397.

- 1979 "Avarız."
İA, II: 13-19.
- 1980 Türkiye'de Toprak Meselesi .
İstanbul: Gözlem Yay.
- 1980 "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun
Hasan Bey'e Ait Kanunlar."
Türkiye'de Toprak Meselesi ,
İstanbul: 545-573.
- 1980 "Osmanlı Devrinin "Eşkıncilü Mülkleri" veya
"Mülk Timarları" Hakkında Notlar."
Türkiye'de Toprak Meselesi, İstanbul: 897-904.
- 1980 "İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve
Vakıflarının Hususiyeti."
Türkiye'de Toprak Meselesi, İstanbul: 249-
280.
- 1980 "Malikâne- Divânî Sistemi."
Türkiye'de Toprak Meselesi, İstanbul: 151-208.
- 1980 "Timar."
Türkiye'de Toprak Meselesi,
İstanbul: 805-872.
- BARKAN, Ö. L. ve E. MERİÇLİ
1988 Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I,
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- BAYKARA, Baykara
1980 "Selçuklu Devri Antalya'sı üzerine bazı
düşünceler."
Millî Türkoloji Kongresi, İstanbul: 191- 196.

- 1985 **Türkiye Selçukluları Devrinde Konya.**
Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- BECKER, C. H.
1977 "Cizye."
İA, III: 199-201.
- BELDİCEANU, Nicoara
1957 "Lex valachi dans un Kanunnâme de Sultan Selim
1-er."
Leiden, E.J. Brill: 377-388.
- 1964 "Le conquête des cités marchandes de Kilia et
Catatea- Alba par Bayezid II."
Südost- Forschungen, XXIII, Munich: 39-90.
- 1973 Recherche sur la Ville Ottomane au XV. Siècle.
Etude et actes, Paris.
- 1985 XV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde
Timar.,
(Çev. Mehmet Ali Kılıçbay),
Ankara: Teori Yay.
- BELDİCEANU, N. - I. STEINHERR
1981 "XV. ve XVI. Asırlarda Anadolu'da Ortakçılar."
Türk Tarih Kongresi Tutanakları.
II, Ankara: 1321-1326.
- BROQUIERE, Bertrandon de la
1892 Le Voyage d'Oultremere de Bertrandon da la
Broquière.
C. SCHEFER (Ed.), Paris.

BLAŠKOVİCS, Jozef

- 1979 "Osmanlı hâkimiyeti devrinde Slovâkya'daki vergi sistemi hakkında."
Tarih Dergisi, XXXII: 187- 211, İstanbul.
(İsmail Hakkı Uzunçarşılı hatıra sayısı).

BOZDOĞAN, Mehmet

- 1969 Adana İli.
Adana.

BRAUDEL, Fernand

- 1990 Akdeniz ve Akdeniz Dünyası.
(Çev. Mehmet Ali Kılıçbay),
II, İstanbul: Eren Yay.

BREMOND, E.

- 1921 La Cilicie an 1919- 1920.
Paris: Imprimerie Nationale.

BURİAN, Orhan

- 1951 "Türkiye hakkında dört İngiliz Seyahatnâmesi."
Belleten, XV, 58: 223-245.

BÜCHNER, V. F.

- 1967 "Sis."
İA, IX: 708-712.
(Madde Besim Darkot tarafından ikmâl edilmiştir).

CAFEROĞLU, Ahmet Caferoğlu

- 1948 "Türk tarihinde nöker ve nökerzâde müessesesi",
IV. Türk Tarih Kongresi Tutanakları, Ankara:
253-254.

CAHEN, Claude

- 1940 La Syrie du Nord a l'époque des Croisades,
Paris.

- 1977 Les peuples musulmans dans l'histoire médiévale
Damas, institue Français de Damas.

CAMİ

- 1932 Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler (Hicret
Yolları) , İstanbul.

CELALZADE MUSTAFA (Koca Nişancı)

- 1981 Tabakat ül-Memâlik ve Derecât ül- Mesâlik,
P. KAPPERT (Ed.) ,
Wiesbâden. (Faksimile baskı).

- 1990 Selim-Nâme.

A. UĞUR ve M. ÇUHADAR (Haz.),
Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,
1000 Temel Eser/ 154.

CERİT, Sevil

- 1985 "Türkiye'de Tarihi Demografinin Konumu."
Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Dergisi, III, 2, 105-113.

CİN, Halil

- 1978 Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması.
Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
1980 Türk Hukukunda Mer'a, Yaylak ve Kışlaklar.
Ankara: Turhan Kitabevi.

COOK, M. A.

- 1972 Pressure In Rural Anatolia 1450- 1600.
London: Oxford Universty Press.

CUİNET, Vital

- 1891 La Turquie D'Asie.
II, Paris.

CUMBUR, Cumbur

- 1973 Karacaoğlan,
Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

ÇAĞATAY, Neşet

- 1943 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İşletme Huku-
ku."
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,
II, 1: 117-126.

- 1947 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyâ'dan Alınan
Vergi ve Resimler."
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, V, 5:
483-511.

- 1948 "Osmanlı İmparatorluğu arazi ve reaya
kanunnâmelerinde ilhak edilen memleketlerin
âdet ve istilâhlarının izleri."
III. Türk Tarih Kongresi Tutanakları, Ankara
:489-504.

- 1952 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reaya'nın Mirî
Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları."
IV. Türk Tarih Kongresi Tutanakları, Ankara:
426- 433.

ÇAM, Nusret,

- 1979 "Ramazanoğulları Mimarî Eserleri."
(Yayımlanmamış doktora tezi).
Ankara: Ankara Üniversitesi. (İlâhiyat
Fakültesi Kütüphanesi, Y.20763).
- 1988 Adana Ulu Camii Külliyesi.
Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 982.

ÇAVDAROĞLU, Ali Galip

1954 Ramazanoğulları.
Adana.

ÇAVUŞZADE MEHMED AZİZ

1277 Dürru's-sukûk.
İstanbul.

ÇELİKKOL, Seyide

1946 Adana Taş Köprüsü.
Adana.

ÇETİNTÜRK, Selahaddin

1943 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yürük Sınıfı ve
Hukukî Statüleri."
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi , II,
1: 107- 116.

DAĞTEKİN, Hüseyin

1983 Genel Tarih Atlası.
İstanbul.

DANIŞMEND, İsmail Hami

1971 İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi.
III, (1513- 1573), İstanbul.

DARKOT, Besim

1978 "Adana."
İA, I, 127-29.

1979 "Tarsus."
İA, XII, : 18-24.

DESCHAMA, P.

1937 "Le chateau de Servantikar en Cilicie- Le
défilé de Marris et la frontière du comté
d'Edesse." Syria : 379-88.

DİLÇİN, Cem

- 1983 Yeni Tarama Sözlüğü.
Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

DİNÇER, Haydar

- 1939 "Osmaniye Nasıl Kuruldu?."
Görüşler, 19: 34-35, Adana Halkevi Dergisi.

DİNLER, Zeynel

- 1983 "Osmanlı toprak düzeni ve bu düzenin kökeni."
Uludağ Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler
Fakültesi Dergisi, IV, 1: 1-27.

D'OHSSON

- 1788 Tableau Général de L'empire Othoman
I, Paris.

DUMONT, Paul,

- 1981 "1865 Tarihinde Güney-Doğu Anadolu'nun Islâhı."
(Çev. Bahaeddin Yediyıldız),
İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi, 10- 11 : 369-94,
İstanbul.(Bu araştırmanın aslı "La pacification
du Sud-Est Anatolien en 1865" adı altında Turci-
ca, V, 1975: 108- 130'da yayımlanmıştır).

EBU'LABBAS KARAMANİ

- 1282 Ahbarü'd-düvel ve âsârü'l-üvel fi't-tarih.
Bağdad.

EDVARDS, W. Robert

- 1987 The Fortification of Armenian Cilicia.
Washington.

EKREM KAMİL

- 1937 "Hicrî onuncu-milâdî onaltıncı asırda yurdumuzu dolaşan Arab seyyahlarından Gazzî- Mekkî Seyahatnâmesi."
Tarih Dergisi, III: 3-90, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

ELİBÜYÜK, Mesut

- 1990 "Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak, Mufassal Defterler."
Coğrafya Araştırmaları, I, 2: 11- 42,
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Yay.

ENER, Kasım

- 1978 Adana Tarihine Ve Tarımına Dair Araştırmalar.
(1967) Adana.
- 1979 Ramazan Oğulları Türkmen Beyliği Tarihi.
İstanbul.
- 1986 Tarih Boyunca Adana Ovasına (Çukurova'ya) Bir
(1960) Bakış.
İstanbul: Kayı yayıncılık.

ERCAN, Yavuz

- 1987 "Devşirme Sorunu, devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslâmlaşmaya Etkisi."
Belleten, L, 198: 679-726.
- 1991 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar."
Belleten, LV, 213: 371- 392.

ERDER, Leila

- 1975 "The Measurement of pre-industrial population changes- The Ottoman Empire from the 15th to the 17th century."
Middle Eastern Studies, XI: 284-301.

ERDOĞRU, Mehmet Akif

- 1988 "Beyşehir Sancağı İcmal Defteri."
Belgeler, XIII, 17: 117-182.

ERGENÇ, Özer

- 1989 "XVIII. yüzyılın başlarında Edirne'nin demografik durumu hakkında bazı bilgiler."
IX. Türk Tarih Kongresi Tutanakları,
Ankara 1989, Türk Tarih Kurumu Yay.
(Ayrıbasım).

ERSOY, Osman

- 1980 "Şer'iyye Sicillerinin toplu katologuna doğru."
Tarih Araştırmaları Dergisi, XIII, 24 (1979-1980): 1- 120, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay.

EVLiYA ÇELEBİ

- 1314 Evliya Çelebi Seyahatnâmesi.
I, III, İstanbul: İkdam Matbaası.

- 1935 Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, IX, İstanbul:
Milli Eğitim Vekâleti Yay.

EYİCE, Semavi

- 1975 "Bertrandon de la Broquière ve Seyahatnâmesi (1432- 1434)."
İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, VI, 1-2: 85-126, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

FAROQHI, Suraiya,

- 1979 "Notes on the Production of Coton and Cotton Cloth in XVIth- and XVIIth Century Anatolia."
The Journal of European Economic History, VII, 2: 405-17, Roma.
- 1978 "16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar: İçil, Hamid, Karahisar-i sahib, Kütahya, Aydın, Mentese."
(Çev. M. EĞİLMEZ),
Gelişme, I: 39-85, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yay.
- 1984a Towns and townsmen of Ottoman Anatolia trade, crafts and food production in an urban setting, 1520- 1650.
Cambridge, Cambridge University Press.
- 1984b "A map of Anatolian Friday Mosques (1525-1535)"
Osmanlı Araştırmaları, IV: 162.

FEKETE, Lajos

- 1962 "Macaristan'da Türklerin Mülk Sistemi."
Tarih Enstitüsü Dergisi, XII,16 (1961),
İstanbul: 25-42, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- 1947 "Türk Vergi Tahrirleri."
(Çev. S. KARATAY).
Belleten, XI, 42: 299- 328.

FERİDUN BEY

- 1274 Mecmu'a-i Münşeatü's- selâtin.
I, İstanbul.

GAZZİ, KAMİL BİN HÜSEYİN

- 1345 Nehrü'z-zeheb fî tarihi Haleb.
I- III, Haleb, Maruniyye Matbaası.

GALLOİS, M. Eugène

- Asie- Mineure et Syrie [sites et monuments],
Paris: [tarih yok].

GENÇ, Mehmet,

- 1975 "Osmanlı Maliyesinde Mâlikâne Sistemi."
O. Okyar (Ed.).
Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/
Tartışmalar (8- 10 Haziran 1973)
Ankara: 231-91, Hacettepe Üniversitesi Yay.

GÖKBİLGİN, Tayyib

- 1952 " XVI. asırda mukataa ve iltizam işlerinde
kadılık müessesesinin rolü."
IV. Türk Tarih Kongresi Tutanakları, Ankara:
433-44.
- 1952 XV- XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası
Vakıflar Mülkleri- Mukataalar.
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Yay.
- 1964 "Nahiye."
İA, IX: 37-39.
- 1968 "Kanûnî Sultan Süleyman'ın timar ve zeâmet
tevcihi ile ilgili fermanları."
Tarih Dergisi , XVII, 22: 35-48, İstanbul:
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

GÖKLER, Özgün

" XV- XV. Yüzyılda Adana."

(Yayımlanmamış lisans tezi).

İstanbul: İstanbul Üniversitesi. (Tez no: 691).

GÖYÜNÇ, Nejat

1969 XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı.

İstanbul.

1973 "Kanûnî Devrinde Malatya Şehri."

VII. Türk Tarih Kongresi Tutanakları,

Ankara: 654-59, Türk Tarih Kurumu Yay.

1975 "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu."

O. Okyar (Ed.)

Türkiye İktisat Tarihi Semineri

Metinler/ Tartışmalar.

Ankara: 71- 99.

1978 "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır."

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, II, 7: 76-80.

1979 "Hane Deyimi Hakkında."

Tarih Dergisi, XXXII: 331- 348, İstanbul

Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

GROHMANN, A. ve Ö.L. BARKAN

1964 "Öşür."

İA, IX: 485-88.

GÜÇER, Lutfi

1963 "XV- XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda

Tuz İnhisarı ve Tuzların İşletme Nizamı."

İktisat Fakültesi Mecmuası, XXIII, 1-2: 81-

144.

- 1964 XVI.ve XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda hububat meselesi ve hububattan alınan vergiler.
İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, No: 52.
- 1988 "XVI- XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası."
Türk İktisat Tarihi Yıllığı, Sayı: 1 ,
İstanbul: 1- 128.
- GÜNAY, Süha
1976 Adana Ovaları I
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- GÜNGÖR, Kemal
1941 "Cenubî Anadolu Yürüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki."
Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji ve Etnoloji Enstitüsü Neşriyatı No: 24.
- HALAÇOĞLU, Yusuf
1973 "Fırka-i Islâhiye ve yapmış olduğu iskân."
Tarih Dergisi, XXVII: 1- 20.
- 1976 "Şer'iyeye Sicillerinin Toplu Kataloguna Doğru; Adana Şer'iyeye Sicilleri."
Tarih Dergisi, XXX: 99-108.
- 1979 "Tapu-tahrir defterlerine göre XVI. yüzyılın ikinci yarısında Sis (=Kozan) Sancağı."
Tarih Dergisi, XXXII: 819-893.
- 1988a XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretleri İskân Teşebbüsü
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

1988b "Adana."
İslâm Ansiklopedisi,.I, İstanbul: 348- 353,
Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

HAMMER, Joseph Von ,
1983 Osmanlı Devleti Tarihi (Hammer Tarihi).
III, İstanbul: Üçdal Neşriyat.

HAMMER, Joseph Von ,
1984 Osmanlı Devleti Tarihi (Hammer Tarihi).
IV, İstanbul: Üçdal Neşriyat.

HAYDAR ÇELEBİ,
Haydar Çelebi Ruznâmesi
Y. SENEMOĞLU (Haz.), Tercüman 1001 Temel Eser.

HERZFELD, Ernest von
1909 Eine Reise durreh das westliche Kilikien im.
Berlin.

HİNZ, Walther
1990 "İslâm'da Ölçü Sistemleri"
(Çev. A. SEVİM).
Türklük Araştırmaları Dergisi,
5: 1- 82, İstanbul: Marmara Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Yay.

HOCA SADEDDİN
1283 Tacü't-tevârîh
II, İstanbul.

HÜTTEROTH, W.

- 1980 "The Demographic and Economic Organization of the Southern Syrian Sancaks in the late 16th century"
H. İNALCIK ve O. OKYAR (Ed.)
Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara: 36-47.

HÜTTEROTH, W. ve K. ABDULFETTAH

- 1977 Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the late 16th century.
Erlangen.

İBNİ İYAS, Ebü'l-berekât Muhammed

- 1961 Bedâyi'ü'z- zuhûr fi vekâyi'ü'd- duhûr.
I- V, Kahire.

İLHAN, M. Mehdi

- 1982 "1518 tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Amid Sancağında Timar Dağılımı."
Tarih Enstitüsü Dergisi.
XII: 85-100. (Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı).

İLGÜREL, Mücteba

- 1984 "Subaşılık Müessesesi."
Ş. TEKİN ve G. A. TEKİN (Ed.)
Journal of Turkish Studies, VII, Orhan Şaik Gökyay Armağanı, II: 251- 261.

İNALCIK, Halil

- 1953 "Stefan Duşan'dan, Osmanlı İmparatorluğuna."
Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul: 214-231.
- 1986 Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı
(1954) Arvanid.
Ankara : Türk Tarih Kurumu Yay.

- 1954 Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- 1959 "Osmanlılarda raiyyet rüsûmu."
Belleten, XXIII, 92: 575-610, Türk Tarih Kurumu
Yay.
- 1979 "Mehmed II."
İA, VII: 506-35.
- 1980a "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve
İngiltere Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin
Rolü."
Gelişme Dergisi, 1979- 1980 Özel Sayı: 1- 65.
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları).
- 1980b "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât."
The Journal of Ottoman Studies.
I, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Yay.
- 1982 "Rice Cultivation and The Çeltükci Reâyâ
System in The Ottoman Empire."
Turcica Revue D'études Turques , XIV, Louvain-
Paris- Strasburg: 69-141.
- 1983a "The Emergence of Big Forms, Çiftliks: State,
Landfords And Tenants."
Contributions à l'histoire economique et
Sociale de l'Empire Ottoman.
Paris: 105- 129.
- 1983b "Introduction to Ottoman Metrology."
Turcica, XV: 311-52.
- 1986 "Kutn."
Ei², V: 554-66.

1986 "Djizya."
EI², II: 576- 580.

1986 "Çift-Resmi."
EI², II: 32: 33.

1986 "Çiftlik."
EI², II: 33- 34.

1986 "Eyalet".
EI², II: 740- 743.

İSLAMOĞLU- İNAN, Huricahan

1991 Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve Köylü.
İstanbul, İletişim Yay.

KABAKLI, Ahmet

1989 "Casusluk mu?"
Tercüman Gazetesi, 28 Ocak 1989: 2.

KAFESOĞLU, İbrahim

1967 "Selçuklular."
İA, X: 353-416.

KALABA, Hüseyin

1956 Adana'yı Tanıtıyoruz,
Adana: Kalaba Basımevi.

1971 Bütün Cephesiyle Adana,
Adana: Kalaba yayınları.

KALDY-NAGY, Gyula

1971 Kanunî Devri Budin Tahrir Defteri (1546- 1562).
Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Yay.

KARA, Hamdi

1975 "Çukurova'da Pamuk."

Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı: 7: 159-208, Ankara: Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yay.

1977 "Çukurova'nın üç köyünde tarım-nüfus ilişkileri ve bölge kır kesimi sorunları konusunda bir inceleme."

Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı: 8: 159- 192, Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay.

1988 "Türkiye'de Pamuk Üretim Alanları."

Coğrafya Araştırmaları Dergisi, XI, 11: 71-90, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay.

1989 "Cumhuriyete Kadar Çukurova Nüfusu."

Coğrafya Araştırmaları, I, 1: 115- 122, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Yay.

KARAEİTZ, F.

1330 "İlk Osmanlı padişahlarının isdâr etmiş oldukları bazı beratlar."

Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, V: 246.

KARAHAN, Leyla

1990 Bayburt Kanunnâmesi.

Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

KARTEKİN, Enver

1979 Ramazanoğulları Beyliği Tarihi.

İstanbul: Doğu Matbaası.

KAZICI, Ziya

1987 Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi.
İstanbul: Zafer Matbaası.

KATİB ÇELEBİ

1145 Cihannüma.

İstanbul: İbrahim Müteferrika tab'ı. (1732 M.).

1329 Tuhfetü'l-kibâr Fî Esfâri'l-bihâr.
İstanbul.

KEMALEDDİN İBNÜ'L-ADİM

1976 Bugyetü't- Taleb Fî Tarihi Haleb.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

KINIKLI, Oğuz

1982 "Bayatlar ve İlgili Yeradları."
Milli Eğitim ve Kültür, IV,16: 24-33.

KOÇ, Yunus

1989 XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve
Nüfus Yapısı.
Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

KOPRAMAN, Kâzım Yaşar

1989 Mısır Memlûkleri Tarihi.
Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

KÖPRÜLÜ, FUAD

1979 "Bâc."
İA, II: 187-90.

1981 Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine
Tesiri.
İstanbul.

1967 Köy Envanter Etüdlerine Göre Adana.
Konya, Köyişleri Bakanlığı Yay.

Köylerimiz.

1933, İstanbul, İçişleri Bakanlığı Yay.

KUM, Naci

1941 "Ramazanoğulları Türbesi."

Görüşler, 33: 15-18, Adana Halkevi Dergisi.

1941 "Ulucami Kapı Kubbesindeki Yılan Şekilleri
Münasebetiyle Yılan ve Ejderha Timsallerinin
Mana ve Mefhumu."

Görüşler, 34: 8-13.

1941 "Ramazanoğulları Tarihi ve Adana Şehrindeki
Eserleri."

Görüşler, 35: 6-8 ve 22-23.

1952 "Adana Şer'î mahkeme sicilleri üzerinde
araştırmalar."

IV. Türk Tarih Kongresi Tutanakları, Ankara:
362- 363.

1955 "İslam ve Osmanlı Türkleri Devrinde Misis,
Anıtlar- Kitabeler."

Anadolu Araştırmaları, I: 97-108.

KUNT, Metin

1978 Sancaktan Eyâlete 1550- 1650 Arasında Osmanlı
Ümerası ve il idaresi.

İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, No:
154.

KURT, Yılmaz

- 1985 "Adana Mufassal Tahrir Defteri (980 H.-1572 M.)"
(Yayımlanmamış yüksek lisans tezi),
Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü.
- 1987 "Ramazanoğulları Beyliği."
Tarihte Türk Devletleri, II, Ankara: 519-528.
- 1986a "Adana'da 1572 Yılında Kullanılan Türk Erkek
Şahıs Adları", VI. Türkoloji Kongresi,
İstanbul.(Basılmamış tebliğ. Bu tebliğimiz
genişletilmiş olarak Dil ve Tarih-Coğrafya
Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi', XV,
25'de yayınlanacaktır).
- 1990a "1572 tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine
Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine
Bir Araştırma."
Belleten, LIV, 209: 179-211.
- 1990b "Sis (=Kozan) Sancağı Mufassal Tahrir Defteri
Tanıtım ve Değerlendirmesi I."
OTAM, 1: 271- 298, Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma Uygulama Merkezi
Yay.
- 1990c "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır
Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret."
Tarih İncelemeleri Dergisi, V: 191-200, İzmir:
Ege Üniversitesi Yayını.
- 1991a "Sis (=Kozan) Sancağı Mufassal Tahrir Defteri
Tanıtım ve Değerlendirmesi II."
OTAM, 2: 151- 199, Ankara
Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve
Uygulama Merkezi Yay.

- 1991b "Ramazanoğulları'nın Vakıfları."
X. Türk Tarih Kongresi,
Kongreye Sunulan Bildiriler.
III: 1013- 1034, Türk Tarih Kurumu Yay.
- 1992 "Kozan (Sis) Sancağı'nda Kişi Adları."
Türk Kültürü Araştırmaları,
XXXVIII/ 1- 2 (1990): 365- 378, Türk Kültürünü
Araştırma Enstitüsü Yay.

LANGLOIS, Victor

- "Les Arméniens de la Turquie et les masacres
du Taurus."
Revue des deux Mondes, XII'den ayrı basım:
960-991.
- 1854 Rapport sur l'exploration archiologue de la
Cilicie, et de la petite Arménie, pendant les
années 1852- 53.
Paris.
- 1861 Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes
du Taurus.
Paris.
- 1854 Inscriptions greques de la Cilicie.
Paris.
- 1947 Eski Kilikya
(Çev. M. Rahmi Balaban),
Mersin: Mersin Halkevi Yay. (Kitap 1861'de
Paris'de Kilikya'da Gezi ismiyle yayımlandı.
1923'de Adana Türk Sözü gazetesinde tefrika
edildi).

LOWRY, Heath W.

1981 Trabzon Şehrinin İslâmlaşma ve Türkleşmesi
1461- 1583.

(Çev. D. LOWRY ve H. W. LOWRY).

İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.

LUTFİ PAŞA

1341 Tevarih-i Âl-i Osman.

İstanbul: Matbaa-i Amire.

MAGGIRO, Niccola

1842 Adana Citta dell 'Asia Minore.

Palermo: Poligrafia Empedocle.

MAKRİZİ

1934 Kitâbü's-sülûk li-Marifeti Düveli'l-mülûk, II,

Yay. Mustafa Ziyâde, Kahire.

MALİK, A. H.

1964 Adana Ovalarının Ziraî Ekonomisi.

İstanbul.

MARDİN, Ebulula

1977 "Kadı."

İA, VI: 42-46.

MC.GOVEN, Bruce,

1981 "Osmanlı Avarız ve Nüzül Teşekkülü (1600-
1830)."

VIII. Türk Tarih Kongresi Tutanakları, Ankara:
1327- 1332, Türk Tarih Kurumu Yay.

1983 Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri.

Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

MEHMED NÜZHET

- 1327 "Ramazan Oğulları."
Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, I, 12: 769-773.

MEHMED SÜREYYA

- 1308 Sicill-i Osmanî.
yahut Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye.
I, İstanbul: Matbaa-i Amire.

- 1311 Sicill-i Osmanî.
yahut Tezkire-i Meşahir-i Osmaniyye.
II- IV, İstanbul: Matbaa-i Amire.

MİROĞLU, İsmet

- 1974 "XVI. yüzyılın başlarında Erzincan Şehri
(1516- 1530)."

Tarih Dergisi , XXVIII- XXIX: 71- 82.

- 1975 XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı.
İstanbul: Üçler Matbaası.

- 1981 "XVI. Yüzyılda Kemah Sancağı."
VIII. Türk Tarih Kongresi Tutanakları, II,
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

- 1990 Kemah Sancağı ve Erzincan Kasabası (1520-
1566).
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

MORDTMANN, J. H.,

- 1977 "Dulkadırlılar."
İA, IV: 654-662. (Madde Mükrimin Halil Yinanç
tarafından ikmal edilmiştir).

MOSTRAS, C.

- 1873 Dictionnaires géographique de l'empire ottoman.
St. Pétersburg.

MUSTAFA NURİ PAŞA

- 1327 Netayicü'l-vukûât.
I, İstanbul: Uhuvvet Matbaası.

MÜNECCİMBAŞI AHMED DEDE

- Müneccimbaşı Tarihi.
(Çev. i. ERÜNSAL).
II, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

- 1285 Sahayifü'l-ahbâr.
(Çev. ŞAİR NEDİM).
III, Kahire.

NAGATA, Yuzo

- 1979 "16. yüzyılda Manisa köyleri. 1531 tarihli Saruhan Sancağına ait bir tahrir defterini inceleme denemesi."
Tarih Dergisi, XXXII: 731-759.

NAİMA, (Halebli Mustafa)

- 1281 Tarih-i Naîma.
I- II: İstanbul.

- 1283 Tarih-i Naîma.
III: İstanbul.

NEDKOFF, Boris Christoff

- 1944 "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye."
(Çev. Ş. ALTUNDAĞ),
Belleten, VIII, 32: 599-652.

OCAK, A. Yaşar

- 1982 "Türk Heterodoksı tarihinde "Zındık",
"Haricî", "Rafizî", "Mülhid" ve "Ehl-i
Bid'at" termlerine dair bazı düşünceler."
Tarih Enstitüsü Dergisi,
XII: 507-520.

ORHONLU, Cengiz

- 1963 Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân
Teşebbüsü (1691- 1696).
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Yay.
- 1990 Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı.
(1967) İstanbul: Eren Yayıncılık.

OSMAN FERİD

- 1331 "Evrenos Bey Hanedanına Aid Temliknâme-i
Hümâyûn."
Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, V, 31:
432-438.
- 1331 "Osmanlı Kanunnâmeleri."
Milli Tetebbu'lar Mecmuası, I, 1: 50-112; I,
2: 305-348; I, 3: 497-544.

ÖKE, M. Kemal

- 1987 "Hukuk- Tarih- Siyaset Üçgeninde "Kilikya
Ermeni Krallığı" Polemiği."
Türk Dünyası Araştırmaları, 46: 115- 128.

ÖZCAN, Abdulkadir

- 1982 "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Alem
İçin Kardeş Katli Meselesi."
Tarih Dergisi), XXXIII: 7-56.

ÖZDEĞER, Hüseyin

- 1982 "XVI. yüzyıl tahrir defterlerine göre Antep'in sosyal ve ekonomik durumu."
Türk Dünyası Araştırmaları, 16: 5-116.

"Antep'te Pazar Ekonomisi."

- 1982 "16. Asırda Antep Pazarları ve Alınan Vergiler."
Türk Dünyası Araştırmaları, 20: 165-177.

- 1988 "I. Sultan Selim Kanunnâmesi ve Tahlili."
Türk İktisat Tarihi Yıllığı, Sayı: 1, Yıl : 1987, İstanbul: 127-75, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimaiyât Tarihi Araştırmaları Merkezi Yay.

ÖZMEN, Ünsal

- 1968 Adana.
Ankara: Öz Yayınevi.

PAKALIN , Mehmet Zeki

- 1971 Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yay.

PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ

- 1283 Peçevî Tarihi.
I, İstanbul.

PELLE, Clément ve L. GALIBERT

- Voyage en Syrie et dans l'Asie Mineure.
Paris.

PERROT, Georges

- 1867 Souvenirs d'un Voyage en Asie Mineure.
Paris.

PITCHER, Donald Edgar

- 1972 An Historical Geography of the Ottoman Empire
(from Earliest Times to the End of The Sixteenth Century).
Leiden 1972.

PLANHOL , Xavier de Planhol

- 1957 Le Monde İslamique Essai de géographie religieuse.
Paris: Presses Universitaires de France.

1958a Contes et légendes des peuples Turcs.

1958b De la Plaine Panphylienne aux lacs pisidiens
nomadisme et vie paysanne
Paris.

1959 "Géographie politique et nomadisme en
Anatolie."
Revue Internationale de Sciences Sociales.
XI, 4: 547-53.

1968 Les fondements géographiques de l'histoire de
l'islam.
Flammarion.

POVEL, İsmet Len

- 1345 Düvel-i İslâmiyye Tarihî Medhaller ile takvimî
ve ensâbî cedvelleri muhtevî
(Çev. HALİL EDHEM)
İstanbul: Millî Matbaa.

PULAHA S. ve Y. YÜCEL

- 1987 "I. Selim Kanunnâmesi (1512- 1520) ve XVI.
Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları."
Belgeler, XII, 16: 1-101, Tarih Kurumu Yay.

RAMAZANOĞLU, Niyazi

- 1920 **La Province d'Adana Aperçu Historique Ethnographique et Statistique.**
Constantinople.
- 1968 "The Turcoman Varsak tribes and their varsagı."
Proceeding of the twenty-sixth International Congress of Orientalist IV, II: 165- 69, New Delhi.

RAMSAY, Wiliam

- 1960 **Anadolu'nun tarihî coğrafyası.**
(Çev. M. PEKTAŞ).
İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- 1890 **The historical Geography of Asia Minor.**
London.

SAHİLLİOĞLU, Halil

- 1979 "Ramazanoğullarından Davud Bey Oğlu Mahmud Bey Vakfiyesiyle Vağfur Paşa Oğlu Ali Bey Paşa Vakfiyesi."
Vakıflar Dergisi, X: 136-61.
- 1981 "Onbeşinci yüzyılın sonu ile onaltıncı yüzyılın başında Bursa'da kölelerin sosyal ve ekonomik hayattaki yeri."
Gelişme Dergisi, Özel Sayı (1979- 1980): 67-138.
- 1988 "Dördüncü Muradın Bağdat Seferi Menzilnâmesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)."
Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi, XIII, 17
43-81.

1319 Salnâme-i Adana, İstanbul.

SARTIAUX, Félix

1931 Küçük Asya'da Ölmüş Şehirler: Priyan- Mile-
Didim- Hierapolis.
(Çev. M. RAHMİ).
İzmir.

SCHAFFER, Franz

Archaclogisches aus Cilicien.
(Jahreshefte des Österr Arch. Instituts 102).

SEIFF, Julius,

1875 Reisen in der Asiatischen Türkei.
Leipzig.

SERTOĞLU, Mithat

1967 "Osmanlı İmparatorluğu devrinde toprak
dirliklerinin çeşitli şekilleri."
VI. Türk Tarih Kongresi Tutanakları, Ankara:
281-293.

SOBERNHEIM

1977 "Kayıtbay."
İA, VI: 462-64.

SOLAKZADE MEHMED EFENDİ

1298 Tarih-i Solakzade.
İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.

1987 Solak-zâde Tarihi.

V. ÇABUK (Haz.)
I- II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Son teşkilat-ı mülkiyede köylerimizin adları.

1928 İstanbul, T.C. Dahiliye Vekâleti Yay.

SOYSAL, Mustafa

1989 "Onaltıncı Yüzyılda Adana İlinin Mufassal Defteri'ne Göre Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma."
Belleten, LII, 202: 169-81.

1976 "Die Siedlungs und Landschaftsentwicklung Der Çukurova Mit Besonderer Beücksichtigung Der Yüregir."
Ebene.
Erlangen.

SÜLEYMAN SUDI

1306 Defter-i Muktesit.
I- III, İstanbul.

SÜMER, Faruk

1950 "Osmanlı devrinde Anadolu'da yaşayan bazı Üç-ok'lu Oğuz boylarına mensup teşekküller."
İktisat Fakültesi Mecmuası, XI, 1- 4: 451-452.

1953 "Bayındır, Peçenek ve Yüregirler."
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, XI, 2- 4: 317-344.

1964a "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihden XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar)."
Tarih Araştırmaları Dergisi, I,1 (1963):1-113.

1964b "Ramazan- Oğulları."
İA, IX: 612-20.

1980 Oğuzlar (Türkmenler).
İstanbul, Ana Yay.

1984 "Ramazan Oğullarına Dair Bazı Yeni Bilgiler."
Türk Dünyası Araştırmaları, 33: 1-11.

SÜMER, Osman

1939 "Eski Seyahatnâmelerde Adana ve Civarına Dair
Bilgiler."
Görüşler Dergisi, Adana.

ŞAHİN, Ali

1962 Güney Anadolu'da Beğdili Türkmenleri ve Barak-
lar.
Ankara.

ŞAHİN, İlhan

1979 "Tımar Sistemi Hakkında Bir Risale."
Tarih Dergisi, XXXII: 905-35, İstanbul
Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

1977 "Kenzü'l-Vekâyi; Mustafa Sâkıb Efendi ve
Eseri."
Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı: 7- 8 (1976-
1977): 56-95.

1985 "Ahi Evrân Vakfiyyesi ve Vakıflarına Dair."
Türklük Araştırmaları Dergisi, I, 1 : 325-41,
Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Yay.

1982 "Osmanlı İmparatorluğunda konar göçer aşiret
lerin hukukî nizamları."
Türk Kültürü, XX, 227: 25- 34.

ŞEMSEDDİN SAMİ

- 1306 Kamusü'l-a'lâm Tarih ve Coğrafya Lügatı.
I-VI, İstanbul.

TANSEL, Selahattin

- 1969 Yavuz Sultan Selim.
Ankara.

TEKİNDAĞ, M.C. Şehabeddin

- 1961 Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı.
İstanbul.

- 1963 "Son Osmanlı- Karaman Münasebetleri Hakkında Araştırmalar."
Tarih Enstitüsü Dergisi, XIII, 17- 18 (1962-1963): 43- 78.

- 1967a "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi."
Tarih Dergisi, XVII, 22: 49-78.

- 1967b "II. Bayezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfûz Mücadelesi."
Belleten, XXXI, 123: 345-73.

- 1970 "Selimnâmeler."
Tarih Enstitüsü Dergisi, I: 197-230.

- 1971 "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış."
Tarih Dergisi, XXV, 25: 1-38.

- 1976 "Fatih devrinde Osmanlı Memlûklu münasebetleri."
Tarih Dergisi, XXX: 73-98.

TEXIER, Charles

- 1340 Küçük Asya.
(Çev. ALİ SUAD),
I-III, İstanbul: Türkiye Büyük Millet Meclisi
Maarif Vekâleti Yay.
- 1922 Tevârih-i Al-i Osman.
F. GIESE (Ed.)
Breslau.

TOROS, Taha

- 1939 "Adana'da Mezar Taşları."
Görüşler, 20- 21: 17-20, Adana Halkevi
Yay.

- 1940 Dadaloğlu.
Adana.

- 1943 "Bürücek Yaylası."
Ülkü, 44: 7-10.

TUNCER, Hadiye

- 1963 Osmanlı İmparatorluğu arazi kânunları
Ankara.

- 1965 Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Kanunları.
Osman Gazi'den 3. Ahmet zamanına kadar (1299-
1730).
Ankara. (El yazması aslı ve bugünkü dile
çevirisi bir aradadır).

TURAN, Osman

- 1968 "İktâ."
İA, V/ 2 : 949-59.

- 1979 "Süleyman Şah I"
İA, XI: 201-219.

1979 "Süleyman Şah II."
İA, XI: 201- 219.

TÜRKAY, Cevdet

1979 Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşiret ve Ce
maatler.
İstanbul: Tercüman Kaynak Eserler Dizisi.

Türkiye Köy Adları.

1928 İç İşleri Bakanlığı Yay.

Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu.,

1946 I-II, Ankara: İç İşleri Bakanlığı Yay.

Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler.

1983 I, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.

TVERİTİNOVA, Anna

1969 Kniga zakonov sultana Selima I.
Moskova.(Tıpkıbasım).

1973 "Sovyetler Birliğinde bulunan Türkçe yazmalar
arasındaki Sultan I. Selim'in kanunnâmesinin
iki nüshası."
VII. Türk Tarih Kongresi Tutanakları, II,
Ankara: 636-642.

UĞUR, Ahmet

1989 Yavuz Sultan Selim.
Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü Yayınları, No: 2.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı

1347 Kitabeler.
II, İstanbul.

- 1938 "XIV. ve XV. asırlarda Anadolu Beyliklerinde Toprak ve Halk İdaresi."
Belleten, II, 5: 99-106.
- 1939 "Osmanlı hükümdarı Çelebi Mehmed tarafından verilmiş bir temliknâme ve Sasa Bey âilesi."
Belleten, III, 11- 12: 389-399.
- 1951 "Kanun-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hakanî."
Belleten, XV, 58: 381-399.
- 1984 Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- 1977 "Evrenos."
İA, IV: 414-18.
- 1975 Osmanlı Tarihi.
II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- 1977 Osmanlı Tarihi.
III/ 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- 1978 Osmanlı Tarihi.
IV/ 1, Ankara; Türk Tarih Kurumu Yay.
- 1978 "Akçe."
İA, I: 232.
- 1984 Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

ÜNAL, Mehmet Ali

- 1989 XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518- 1566).
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

VARLIK, Mustafa Çetin

1981 "XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı."

VIII. Türk Tarih Kongresi Tutanakları, Ankara:
1481- 1492.

VASIĆ, Milan

1978 "Osmanlı İmparatorluğunda Martoloslar."

Tarih Dergisi,XXXI: 47-64.

WITTEK, Paul

1963 "Osmanlı İmparatorluğunda Türk Aşiretlerinin
Rolü."

Tarih Enstitüsü Dergisi, XIII, 17- 18:
257- 268.

YALÇIN, Osman

1957 Adana.

İstanbul: Özyürek Yay.

YALGIN, ALI Rıza

1939 "Çukurova'da Arkeoloji Durumu (Krallıklar, Eski
Yollar, Anıtlar, Araştırmalar ve Kazılar)."
Görüşler, 17: 12-16.

1939 "Bilemedik ve Annaşa Kal'ası."

Görüşler, 18: 19-22.

YALMAN (YALKIN), Ali Rıza

1977 Cenupta Türkmen Oymakları,

S. EMİR (Haz.)

II, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yay.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin

1981 "Sosyal teşkilatlar bütünlüğü olarak Osmanlı
vakıf külliyesi."

Türk Kültürü, XIX, 219: 44-53.

- 1982 "Türk vakıf kurucularının sosyal tabakalaşmadaki yeri 1700- 1800." Osmanlı Araştırmaları, III: 143- 164 İstanbul.
- 1982 " XVIII. asırda Türk Vakıf Teşkilâtı." Tarih Enstitüsü Dergisi, XII: 171-190.
- 1982 "Kültür ve Yenileşme." TKD, XX, 231: 1- 18.
- 1983 "Vakıf ıstılahları lugatçesi." Vakıflar Dergisi, XVII: 55-60.
- 1984 "XVII. asır Türk vakıflarının iktisâdî boyutu." Vakıflar Dergisi, XVIII: 5-41.
- 1985 Ordu Kazası Sosyal Tarihi, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- 1986 "Vakıf." İA, XIII: 153-172.

YILDIZ , Hakan

- 1986 "Osmanlılarda Avcılık Düzeni." Av Dergisi, Yıl: 17, Sayı: 1: 8-14.
- 1987 "XVI. Yüzyıl Sonlarında Yeni-il Sancağı Vakıf Reayâsının Sosyo-ekonomik ve Demografik Durumu." (Yayımlanmamış lisans tezi), Ankara: Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi.

YİNANÇ, Refet

- 1989 Dulkadir Beyliği. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.

YİNANÇ, R. ve M. ELİBÜYÜK

1983 Kanunî Devri Malatya Tahrir Defteri 1560.
Ankara: Gazi Üniversitesi Yay.

YİNANÇ, R. ve M. ELİBÜYÜK

1988 Maraş Tahrir Defteri.
I- II, Ankara: Osmanlı Tarihi Araştırma ve
Uygulama Merkezi Yayınları, No:1.

Yurt Ansiklopedisi.

"Adana", I, 1-3: 1- 113,
İstanbul.

YÜCEL, Yaşar

1985 "Balkanlarda Türk Yerleşmesi ve Sonuçları."
Bulgaristan'da Türk Varlığı Bildiriler.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

ZAIM, Sabahattin

1989 "Mimar Sinan Döneminin İktisadî Durumu."
VI. Vakıf Haftası.
Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde "Mimar Sinan
ve Dönemi" Sempozyumu, 5- 8 Aralık 1988,
İstanbul 1989, s. 47- 64, Vakıflar Genel
Müdürlüğü Yay.

E K L E R

EK I:

KANUNNAME-İ LİVA-İ ADANA

Livâ-i Adana bundan evvel Emr-i Padişahî ile kitâbet olunub Kayıtbay Kanûn[u] üzre her müzevecden yüzkırk Halebî akça alınub ve mücerred kayd olunan reâyâdan resm alınmayub ve eimmeye dahi resm-i hâne bağlanub ve ba'zı yerde dahi ziraat eden reâyânın bütün çift tasarruf edenlerinden altı kile arpa alınub ve câmusları olan reâyâdan dahi her câmus başına yılda sekizer Halebî akça alınmış, hâliyen Emr-i Padişahî ile vilâyet-i mezbûre müceddeden kitâbet olundukda ol vilâyetin halkı gelüb " zikr olan rüsûm bize çokdur, mütehammil olmayub edâsına kâdir değiliz" deyub ba'zı kimesne dahi der-i devlete bile gelüb tazarru' edüb izhâr-ı acz etdiklerinden zikr olan husûs pâye-i serîr-i a'lâya arz olundukda emr-i şerîf-i celîlü'l-kadr şol vechile sâdır oldu ki:

Her müzevecden ellişer Osmanî akça alına - ki Halebî hesabı üzre yüzyirmibeşer Halebî akça olur- . Zikr olan resmin nısfı Nevrûz-ı Sultânîde alınub ve nısf-ı âheri son güz ayında alına (TD.450).

Liva-i mezburda mütemekkin olan * re'âyâ-yi Etrâk'dan ve kefereden her müzevecden her senede resm-i hâne yirmibeşer para ki elli Osmanî olur alına ve zikr olan resmin nısf-ı âheri son güz ayının evvelinde alına (TD.177).

*

.... reâyâdan eğer Müselmandır ve eğer Zimmîdir kable'l-feth ve ba'de'l-feth ilâ hâze'l-ân her senede yirmibeşer para ki ellişer Osmanî olur alını gelüb defterlerde vech-i meşrûh üzre kayd olundu ki nısf-ı âheri son güz ayının evvelinde alına (TD.254).

GAYRİMÜSLİMLER

Kefereden dahi ellişer Osmanî akça alına - ki Halebî akçasıyla yüzyirmibeş akça olur- ve andan gayri keferenin her müzevvecinden ve mücerredinden Nevrûz-ı Sultanîde ellişer Halebî akça cizye alına ve Kal'a-i Melvan ve En-Nahşa kâfirlerinden resm-i hâne alınmayub heman müzevvecinden ve mücerredinden ellişer Halebî akça alına ((TD.450).

Livâ-i mezbûrda mütemekkin olan keferenin her müzevvecinden ve mücerredinden defter-i atıkde yirmidörder para ki kırksekizer akça olur cizye ta'yîn olunmuş imiş. Emr-i Padişahî ile vilâyet-i mezbure kitabet olundukda zikr olan kafaraniun cizyeleri şey-i kalîl olmağın şer'a ve kanûna muhalifdir, gerekdir ki kefereni mezbureye harac-ı şer'î vaz' edesiz deyu fermân olunub ber müceb-i Emr-i Alî kefereni mezburenin her müzevvecinden ve mücerredinden otuzar para ki altmışar Osmanî olur cizye ta'yîn olunub defter-i cedîd-i Hakanîfe kayd olundu, min ba'd ziyâde ve nâkıs alınmaya (TD.177).

Vilâyet-i mezburede vâkı' olan kılâ'a hıdmet eden kefereye defter-i atıkde hıdmetleri mukâbelesinde resm-i hâne kayd olunmamağın hâliyen defter-i cedide dahi kayd olunmadı ve Kal'a-i En-nahşa'da mütemekkin olan Ermeniler yollar bekleyüb ve derbendler hıdmetin edüb va kal'a hıdmetinde

olmağın avarızdan ve resm-i ganemden ve resm-i hânedan ve cizyeden muaf olugelmeğın girü ber karar-ı evvel muâf kayd olundular.

.....cizyesi kadîmden yirmidörder para ki kırksekizer akça olur, mukaddemen Ali Bey kitâbet eyleyüb harac ahvâlin asitâne-i sa'âdete arz eyledikde yirmidörder para şey-i kalîl olub.....** kayd olundu deyu kanunnâmesinde yazub amma 'amel olunmayub gerü bi'l-fi'il ellişer akça alınırmuş, hâliyen harac-ı şer'î ahvâli görüldükde ekalli otuzar para olub andan eksüğe şer'-i şerîfin izni olmamağın defter-i atîk mücebince gerü otuzar para cizye ta'yîn olundu -ki altmışar Osmanî olur- min ba'd otuzar para alınub ziyade ve nâkıs alınmaya (TD.254); (TD.114).

** Bu kısım (TD.177) ile aynı.

İMAMLAR

Eimmeye dahi resm-i hâne kayd olunmayub madem ki imâmet hıdmetin edeler resm-i hâneleri ve avârırları alınmaya (TD.450).

Eimme avârırl-ı divânîdem muâf olalar (TD.177).

ADET-İ MİRAHURİYYE

Adet-i mirahuriyye dahi hilâf-ı kanûn olmağın külliyyen ref' olundu (TD.450).

RESM-i CAMUS

Resm-i câmus dahi hilâf-ı kanûn olmağın ref' olunub heman her câmusda satıldıkda satun alan kimesnelerden dörder Osmanî akça alına - ki on Halebî akça olur-. Câmus satan kimesnelerden nesne alınmaya. Bu zikr olan rüsûmdan ziyâde akça alınmaya deyu emr olunmağın vech-i meşrûh üzre kanûnnâme vaz' olundu (TD.450).

Sabıkan liva-i mezbûrda vâkı' olan cevâmisden ikişer para resm alınur imiş. Amma vilâyet-i Arab'da ba'zı yerlerde resm-i câmus hiç alınmayub ve ba'zı yerlerde beşer altışar para alınur imiş. Cemî' vilâyet müsâvî olub her sağılur câmusdan üçer para resm alına deyu ferman olunmağın Emr-i Şerîf mücebince her sağılur câmusa üçer para resm kayd olundu (TD.177).

Resm-i câmus her sağılan camusa altışar akça alına gelüb bu cümle alâ halihî ibkâ olundu (TD.254); (TD.114).

ÖŞÜR

Hintadan ve şa'îrden ve çavdardan ve burçakdan ve alefden ve küncüden ve penbenden ve piyazdan ve sîrden ve kavundan ve karpuzdan bi'l-cümle gallât ve hubûbât ve bağât ve fevâkih kısmından onda bir ta'şîr oluna (TD.450).

Hintadan ve şa'îrden ve alefden ve susamdan ve penbenden ve soğandan ve bi'l-cümle gallât ve hubûbât ve fevâkih kısmından onda bir ta'şîr oluna (TD.177).

ÇELTİK NEHİRLERİ

Çeltük kimin yerine ekilürse, eğer mirî çeltük olursa nısf hissesi mirî tarafından alındıktan sonra sâhib-i arz için rencber hissesinden öşr alına, eğer mirî olmazsa cümlesinin öşr[ü] alına (TD.450).

Enhâr-ı çeltük husûsunda Emr-i Padişahî mücebince kanun budur ki yirmi kantar tohum ekilen nehre reîs ve sakka olanlar ikişer kantar tohum eküb birer kantarı cihet-i hıdmet olub mirî tarafından nesne alınmayub, birer kantarından sâyir rencberân gibi hisse-i mirî ihrâc oluna. Tohum artuk ve eksük olsa bu minvâl üzere hesâb oluna ve enhâr-ı mezbureye hıdmed eden kimesneler hıdmetleri mukâbelesinde avârız-ı divânîden ve tekâlîf-i örfîden ve resm-i hânedan ve resm-i ganemden muâf ve müsellemler olalar deyu fermân olunmağın defter-i cedîd-i hakanîye vech-i meşrûh üzere kayd olundular ve her nehrün reîsi çeltük ekilmelü olıcak kürekçileri ile nehr-i mezburun suyu kifâyet edecek mikdârı yeri ayırtlayub hâzır eyleyeler ve ol senede çeltük kangı tarafa düşerse sâhib-i arz olanlara tenbîh edeler ki nesne ekmiyelet. Ekilecek [zaman] mirî çeltükçileri ihzâr edüb vaktinde te'hîr etmeyüb heman ekeler ve ne mikdâr tohum kifâyet ederse emîn olanlar mirî tarafından verüb ekdireler. Çeltükci âdet üzere tohumun ekdükden sonra hıdmet ne ise edâ eyleye ve çeltük tamam yetüştükden sonra emîn olanlar kadı ma'rifeti ile üzerine varub mirî tarafına âyid olan hisseyi çıkarub, alub kabz ede. Bâkî kalandan sâhib-i arz için öşr ihrâc olunub ma'adâ kürekçilere verile (TD.177); (TD.254); (TD. 114).

DEĞİRMEN VERGİSİ

Asiyâbın dahi yıl yürüyeninden yüzyirmi Halebî akça ve altı ay yürüyeninden altmış Halebî akça ve üç ay yürüyeninden otuz Halebî akça alına (TD.450).

Livâ-i mezburda vâkı olan âsiyâb kaç [bâb] olursa, her ayda beşer akça resm alına (TD.177).

Resm-i asiyâb kadîmden tamam yıl yürüyenden altmış akça ve altı ay yürüyenden otuzar akça alınıgelüb...(TD.254); (TD.114).

RESM-İ ARUS

Resm-i arusiyye bikrden yüzyirmi Halebî akça ve seyyibeden altmış Halebî akça alına (TD.450).

Resm-i arûsiyye bikrden kırk sekizer akça ve bîveden nısf sâhib-i cemaat ala (TD.177).

PAMUK KAPANI

Deve ile gelen penbe yükünden "kapu bâcı" deyu yirmiiki Halebî akça alına ve at ve katır yükünden onbir Halebî akça alına (TD.450).

Nefs-i Adana'da olan kapan-ı penbenin kanunu Çerâkise zamanından bu tarihe gelince livâ-i mezburda vâkı' olan kurâda penbe satılmak yasak olub her kişi satılık penbesin kapana getürüb, satub, resm-i kapan alınurmuş. Defterlerde ol hesab üzre yetmişbin akça resm bağlanmağın defter-i cedide dahi kemâkân yetmişbin akça yazılmış idi. Reâyâdan ba'zı iki yıl mikdarı olmuş ki dergâh-ı mu'allâya varub şikâyet eylemeğın her kişi istediği yerde penbesin satub kapana getir deyu teklîf olunmamak için hükm-i şerîf sadaka olunmuş imiş. Müfettiş kadısı olan Samsunluzâde geldükde ol hükm-i şerîfi gösterüb zulumdür deyu teşekkî itdükleri sebebden min ba'd kapana gelmek teklîf olunmaya deyu nidâ etdirmeğın kapana kimesne kat'a penbe getürmez

olmuş. Bu takdirce becihet onbeşbin [akça] olub ellibeşbin akça naks olur deyu Asitâne-i sa'âdet-âşiyâneye arz olundukda kapana getürdülmeğe teklifi ref olunub ihtiyarlarıyla getürenden alınub yirmibin akça hâsıl kayd olunmağın ber müceb-i Emr-i âlî livâ-i mezbure reâyâsının satlık penbeleri kapana getirülmeğe teklifi ref' olunub ihtiyârıyla getürenden alınmak üzere yirmibin akça hâsıl kayd olunub tafsîli üzre defter-i cedîde kayd olundu. Min ba'd ihtiyârıyla getürenden alınub kapana getürin deyu hilâf-ı Emr-i şerîf reâyâyâ zulm ü te'addî olunmaya (TD.254); (TD.114'de özetlenerek).

RESM-İ YATAK

Taşradan gelen koyundan resm-i yatak deyu bir sürüden - ki üçyüz koyun ola- bir koyun alınub eksük olursa ol hesab üzre alına (TD.450).

SİS SANCAĞINDA OTURAN REAYA

Ba'zı reâyâ kadîmü'z-zamândan Adana sancağına müteallık olub Sis sancağında oturub rüsûm-ı örfiyyelerin Adana sancağı beyine verirler imiş, girü ol vech üzre mukarrer olunub hilâf-ı kanûn iş olmaya (TD.450).

RESM-I KIŞLAK

Haricden evlerü ile gelip kışlayanlardan her hâneye Haleb akçası ile yirmibeşer [akça] resm-i hâne alına (TD.450).

BAC

Bal ve yağ ve peynir ve sâyir fevakih ve hubûbât yüklerinden ikişer Halebî akça bâc alına (TD.450).

Nefs-i Adana köprüsünün bâcı kanûn-ı kadîmden şehre satılmağa gelen metâ'dan ve geçüb giden deve ve at ve katır yükünden ikişer akça ve merkeb yükünden birer akça alınub ve sürüyle celeb deve gelse bir mehardan dörder akça ve sürüyle koyun geçse yüz koyundan on akça ve satılık celeb esiri kul ve câriye geçse bir neferden dörder akça ve kendü sancağından olmayub âher sancakdan yaylağa ve kışlağa giden tâyifeden her hânedan ikişer akça alınugelüb amma defterlerde tafsîli olmayub hemân bâc-ı cısır-i Adana deyu kayd olunub vukû'u üzre pâye-i serîr-i adâlet-masîre arz olundukda olugeldiği üzre alına deyu fermân olunmağın ber mûceb-i Emr-i şerîf olugeldiği üzere defter-i cedîde kayd olundu (TD.254); (TD.114).

KANUN-I BAC-I ADANA

Ki köprü geçmeyüb şehirde satılan metâ'dan alınır.

Bazara satılmağa gelen keçe ve kepenek ve halı ve zeyt ve gön ve sahtiyan ve bunun emsâli yüklerden ikişer para alınub, bir denk olsa bir para alınub, nısf denk olsa bir Osmanî alınur, dahi eksük olsa kırk akçada bir akça bâc alınür ve bazara bez getürüb satanlardan dört top bezden bir Osmanî alınub, eğer bir denk olursa bir para alınub, yük tamam olursa iki para alınur ve kul ve câriye satıldukda iki para alandan ve iki para satandan alınur ve yağ ve peynir gelse deve yükünden bir para, at ve katır yükünden birer Osmanî alınur (TD.114).

RESM-İ KASSABAN

Bazara gelüb boğazlanan koyundan ve keçiden birer Halebî akça alınub ve kara sığırdan onar Halebî akça ve câmus boğazlandıkda yirmişer Halebî akça alına, ziyâde alınmaya (TD.450).

CÜRM Ü CİNAYET

Baş yarığından altmış Halebî akça ve bıçak zahmından - ki mevt icâb etmeye- yüz Halebî akça alına ve sayir cerâyim husûsları vâkı' ola ol bâbda kanûn-ı kadîm-i Osmanîye müracaat olunub tecâvüz olunmaya (TD.450).

Baş yarığından yirmiiki Osmanî akçası ve bıçak zahmından - ki mevt icâb etmeye- kırk Osman[î] akça alına ve sâyir cerâyim husûsları vâkı' oldukda kanûn-ı kadîm-i Osmanîye mürâcaat oluna (TD.177).

Cürm ü cinâyetde kanûn-ı kadîm-i Osmanîye müracaat olunub ziyade alınmaya (TD.254); (TD.114).

RESM-İ KOVAN

Her kovandan bir para resm alına (TD.177).

Her kovandan ikişer akça ... (TD.254).

ADET-İ AĞNAM

Adet-i ağnâm her dört re'sden bir para alına (TD.177).

Adet-i ağnâm her iki koyuna bir akça ... (TD.254); (TD.114).

EK II:

KANUNNAME-İ İSKELE-İ AYAS *

At ve deve yükü ile taşradan penbe geldikde her bir yükden altışar Halebî akça alınur imiş ve yük ile taşradan meyve geldikde her yükden ikişer Halebî akça bâc deyu alınur imiş ve bundan gayri yağ ve bal ve pekmez ve üzüm ve incir ve piriñç ve bunlar emsâli olup gelen me'kulât kısmının yüklerinden bâc deyu yükden yüke ikişer Halebî akça alınur imiş

ve gemi ile derya yüzüne giden penbe haşyelerinden(?) her bir haşyeden doksan dokuzar Halebî akça alınur imiş, Müslümandan olsun kefereden olsun beraber alınur imiş ve penbenden gayri harbî kâfirler gemi ile esbâb alup gitdiklerinde her yüz akçadan beş akçaları alınur imiş

ve yerlü olan kimesneler derya yüzüne alub gitdikleri esbâbdan her ne ise her yüz akçadan iki akçaları alınur imiş

ve Frenk cânibinden Kıbrus ceziyesinden fıçu ile hamr geldükde her fıçudan doksan dokuzar Halebî akça alınur imiş, filcümle Frenk yakası cânibinden gemi ile esbâb gelüp satıldıkda veya berü yakadan satun alub gitdiklerinde kânûn-ı sâbıkları üzere her yüz akçadan beş Halebî akça alınmak kadîmden kânûnları alduğu ecilden haliyen dahi üslûb-ı sâbıkları üzere mukarrer kılınub deftere sebt olundu.

* TD. 110 (1521), s. 3.

